

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ Γ. ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ

ΑΜ: 1012201603002

Θέμα: «Κοινωνικό ζήτημα, γλώσσα και έθνος»

Επιβλέπων Καθηγητής: ΘΑΝΑΣΗΣ ΧΡΗΣΤΟΥ

Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2018

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Ο δημοτικισμός στο μεταίχμιο δύο αιώνων	6
Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Το κοινωνικό ζήτημα.....	12
1. Γεώργιος Σκληρός, <i>Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα</i>	14
2. Αποτίμηση του βιβλίου	18
Γ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Ο Διάλογος.....	21
1. Τα πρόσωπα	21
2. Οι προϋποθέσεις και το κλίμα του διαλόγου	24
3. Οι φάσεις του διαλόγου.....	27
3. Η έναρξη του διαλόγου	29
4. Δεύτερος κύκλος: Η κορύφωση	34
(α) <i>Μεμονωμένες παρεμβάσεις: Νίκος Γιαννιός, Γιάγκος Χατζής</i>	34
(β) <i>Διττοί λόγοι: Ραμάς- Βασιλικός</i>	36
(γ) <i>Ο λόγος περί φυλής: Έρμονας – Μ. Ζαβιτσιάνος</i>	42
(δ) <i>Το φιλοσοφικό υπόβαθρο: Σκληρός – Βλαστός</i>	45
(ε) <i>Σοσιαλιστάδες και νατσιοναλίστες: Σκληρός – Ίδας</i>	48
5. Τρίτος κύκλος : ύφεση	51
(α) <i>Από καθέδρας σοσιαλισμός για το μέλλον: Α. Πουλημένος – Φ. Πολίτης</i>	51
(β) <i>Σοσιαλισμός και γλώσσα: Βασιλικός – Ραμάς</i>	53
(γ) <i>Τέλος χωρίς συνέχεια και συνέχεια δίχως τέλος</i>	55
6. Μετά το κίνημα στου Γουδή	56
7. Ανακεφαλαίωση	60
Δ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού	65

Ε΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το γλωσσικό ζήτημα και η νεωτερικότητα: ερμηνείες	72
1. «Μεταφυσικές» και «διαλεκτικές» ερμηνείες.....	74
2. «Δομικές» ερμηνείες.....	78
3. Η υπέρβαση.....	84

ΣΤ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Έθνος και εθνικισμός.....	86
1. Η συνέχεια του έθνους και ο γερμανικός ρομαντισμός	87
2. Renan και Barrès	90
3. Έλληνες και Βαλκάνιοι - Το ελληνικό “Volksgeist”	92
5. Ο μαρξισμός και το έθνος	101
6. Γεώργιος Σκληρός: συνέχεια και τομή.	105
7. Επίμετρο	108
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	111
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	113
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΗΓΩΝ: ΤΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΝΟΥΜΑ.....	119
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	121

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Οι προλετάριοι έχουν πατρίδα;» Η απόλυτα αρνητική απάντηση σε αυτό το ερώτημα που δόθηκε στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο αναθεωρήθηκε γρήγορα και διαφεύστηκε στην πράξη στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο πατριωτισμός και ο διεθνισμός, αξίες και καθήκοντα για μεγάλο μέρος του σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού κινήματος, βρέθηκαν πολλές φορές κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα στα δύο άκρα μιας διεκκυστίνδας που στιγμάτισε τη δράση ομάδων και κομμάτων και δίχασε κινήματα και συνειδήσεις.

Αυτές τις σκέψεις που γυρόφερναν αόριστα μέσα μου επί χρόνια ήρθε να ανακινήσει τον Νοέμβριο του 2016 ένα βιβλιαράκι στη βιβλιοθήκη της Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών στην Καλαμάτα. Περιείχε δέκα άρθρα του Ίωνος Δραγούμη στον Νουμά και μέσα από αυτό οδηγήθηκα να αναζητήσω τα υπόλοιπα κείμενα του διαλόγου που άρχισε το 1907 μεταξύ των δημοτικιστών και αφορούσε στο Κοινωνικό μας Ζήτημα του Γ. Σκληρού.

Τα ερωτήματα που πρόβαλλαν συνεχώς όσο μελετούσα τα κείμενα του διαλόγου αφορούσαν πρώτα στη σύνδεση γλωσσικού ζητήματος – πολιτικής δράσης και τις προτεραιότητες για τους δημοτικιστές της εποχής. Πώς συνέβη ώστε στο ίδιο γλωσσικό στρατόπεδο να υπάρχουν τόσο διαφορετικές κοινωνικές-πολιτικές-ιδεολογικές-φιλοσοφικές προσεγγίσεις;

Έθνος, φυλή, τάξη και η ατομική προσωπικότητα σε σχέση με το έθνος και την τάξη: πώς είδαν αυτές τις έννοιες οι διαλεγόμενοι; Ποιες ήταν οι κοινωνικές τους καταβολές και οι φιλοσοφικές τους αφετηρίες; Οι ιδιαίτερες ευαισθησίες τους; Ποιο είναι κατά τη γνώμη τους το ιστορικό υποκείμενο; Είχαν κάποια συγκροτημένη άποψη ως προς την ιστορία (την ιστορική εξέλιξη);

Ποια ήταν η στάση τους απέναντι στους σλαβικούς λαούς των Βαλκανίων-συμμαχία ή μετωπική σύγκρουση; Πώς είδε ο Δραγούμης και πώς ο Σκληρός το μέλλον του Ελληνισμού σε σχέση με τους γείτονές του; Συνδέεται ο διάλογός τους με τον Εθνικό Διχασμό;

Σε αυτά τα ερωτήματα προσπάθησα να ανταποκριθώ και στην αναζήτηση απαντήσεων είχα την τύχη να βρω πολύτιμους συνεργάτες και συνομιλητές.

Ευχαριστίες οφείλω στους υπεύθυνους της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα, κ. Ιωάννη Ψιλλούδη και Αναστάσιο Φιλιππόπουλο για

την ευγένεια και την προθυμία που ξεπερνούσε τα τυπικά τους καθήκοντα. Επίσης ευχαριστώ τις κ. Βασιλική Κουκουνίδου και Ελένη Σακκά της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κύπρου για την ταχύτητα με την οποία ανταποκρίθηκαν στο αίτημά μου για πρόσβαση σε ψηφιοποιημένο υλικό. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τις συμφοιτήτριες και συναδέλφους κ. Ισιδώρα Καυκά, Παναγιώτα Γράψα και Βασιλική Χρυσανθακοπούλου για την πρόθυμη συνδρομή τους και τα βιβλία που μου διέθεσαν από τις προσωπικές τους βιβλιοθήκες, κυρίως όμως για τις συζητήσεις μας που με βοήθησαν να καλύψω κενά και να διορθώσω λάθη μου. Η μελέτη μου δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τη συνδρομή της καθηγήτριας γερμανικών και συναδέλφου μου κ. Περσεφώνης Κοτσονούρη στη μετάφραση γερμανικών πηγών.

Ευχαριστώ θερμά τους διδάσκοντες του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών: τον κ. Βασίλειο Κωνσταντινόπουλο για τις υποδείξεις και κατευθύνσεις του σχετικά με το γερμανικό εργατικό κίνημα· την κ. Ευγενία Γιαννούλη για τις μακρές συζητήσεις μας σχετικά με το πρόβλημα της αλήθειας· τον κ. Θανάση Χρήστου για την ενθουσιώδη ενθάρρυνσή του να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα, την εμπιστοσύνη του από την πρώτη ημέρα της συνεργασίας μας και την αδιάλειπτη μέριμνά του για το τυπικό και το ουσιαστικό μέρος της εργασίας μου.

Τέλος, αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στη σύζυγό μου Κλεοπάτρα Σκαλτσά, η οποία στάθηκε δίπλα μου καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής με τις πολύτιμες υποδείξεις και διορθώσεις της. Είναι αυτονόητο ότι οποιαδήποτε κενά ή λάθη απομένουν βαρύνουν αποκλειστικά τον γράφοντα.

Καλαμάτα, Νοέμβριος 2018

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις αρχές του 20ού αιώνα η ελληνική κοινωνία στο σύνολό της βρίσκεται σε μια κατάσταση απογοήτευσης και αναμονής παρά τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης και την αρχόμενη εκβιομηχάνιση. Κύρια χαρακτηριστικά της εποχής είναι η έρπουσα απαισιοδοξία μετά το 1897, η ανησυχία για τις εξελίξεις στα Βαλκάνια: την ανάδυση του αλβανικού εθνικισμού, τη στάση των ρουμανικών αρχών απέναντι στους εκεί Έλληνες, τον ακήρυχτο πόλεμο στη Μακεδονία, το ζήτημα της Κρήτης με την επανάσταση στο Θέρισο το 1905. Γενική είναι η αρνητική στάση απέναντι στη Ρωσία ως κινητήρια δύναμη του πανσλαβισμού που απειλεί τις εθνικές διεκδικήσεις, αλλά και οι αποστάσεις που παίρνει σημαντικό τμήμα της διανόησης από τη Γαλλία, πνευματικό πρότυπο για πολλούς μέχρι τότε. Αντίθετα, ο δυναμισμός του Βίσμαρκ και της νέας Γερμανίας με τον απολυταρχισμό και τον μιλιταρισμό της αλλά και την οργάνωση και αποτελεσματικότητά της ελκύει πολλούς.

Οι σοσιαλιστικές ιδέες έχουν ήδη εμφανιστεί από τον προηγούμενο αιώνα σε πόλεις σταφιδοπαραγωγικά κέντρα (Πάτρα – Πύργος) καθώς και με την δράση του Πλάτωνος Δρακούλη και Σταύρου Καλλέργη. Το εργατικό κίνημα κάνει δειλά την εμφάνισή του με τις πρώτες απεργίες στη Σύρο και στον Πειραιά, δυναμικά αναπτυσσόμενο βιομηχανικό κέντρο δίπλα στην αστική και μικροαστική πρωτεύουσα. Αποτελεί ωστόσο ακόμη περιθωριακό φαινόμενο που ξαφνιάζει και ανησυχεί παροδικά.

Η πολιτική κριτική επιμένει ιδιαίτερα στα φαινόμενα σήψης του πολιτικού συστήματος, που εντοπίζονται κυρίως στις αδυναμίες του κοινοβουλευτισμού, ενώ οι διανοούμενοι σε μεγάλο βαθμό βρίσκονται κάτω από τη γοητεία του Νίτσε και αποσύρονται από τον δημόσιο στίβο. Το γλωσσικό ζήτημα αντίθετα ταλανίζει την ελληνική κοινωνία με ακραία βίαια επεισόδια (Ευαγγελικά, Ορεσטיακά) και αποκτά προβολή ισότιμη με τα μεγάλα εθνικά και κοινωνικά προβλήματα. Το κίνημα του δημοτικισμού μετά την ορμητική του εμφάνιση στο προσκήνιο με το *Ταξίδι* του Ψυχάρη βρίσκεται σε θέση άμυνας και περιχαρακώνεται αρχικά στον λογοτεχνικό χώρο, για να προβάλλει αργότερα το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα και να συγκροτηθεί οργανωτικά.

Το 1907 εκδίδεται το *Κοινωνικόν μας Ζήτημα* του Γ. Σκληρού και ξεκινά μετά από λίγο ο σχετικός διάλογος στον *Νουμά*. Νέα ερωτήματα τίθενται και παλιοί

προβληματισμοί παίρνουν νέα μορφή, ο χώρος του δημοτικισμού αναταράσσεται δημιουργικά και σχηματίζονται δύο «ομάδες» που στοιχίζονται πίσω από τις ιδέες του σοσιαλισμού και του εθνικισμού. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι πνευματικές ελίτ συσπειρώνονται γύρω από μια ανανεωτική γλωσσική πρόταση, ακολουθώντας όμως τελικά διαφορετικές προκλήσεις και δρόμους στην επιθυμία τους να δουν τον Ελληνισμό να προοδεύει.

Οι ιδέες του σοσιαλισμού κέντρισαν το ενδιαφέρον μιας πλειάδας Ελλήνων δημιουργών και στοχαστών. Ο Σκληρός εκπροσωπεί στην Ελλάδα το ρεύμα των Ρώσων μενσεβίκων και των Γερμανών σοσιαλδημοκρατών χωρίς να καταλήγει σε κάποια οριστική άποψη για την μπολσεβίκικη επανάσταση. Ο Δραγούμης από την άλλη πλευρά δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει την πνευματική του διαδρομή. Οι ιδέες που εκφράζει θεωρήθηκαν από κάποιους πρωτοφασιστικές, αλλά έδειξε ενδιαφέρον για τη Ρωσία των μπολσεβίκων. Ο Ψυχάρης και ο Παλαμάς ερωτοτρόπησαν με τον σοσιαλισμό, ο δεύτερος μάλιστα μετέφρασε τη *Διεθνή* για λογαριασμό του Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών. Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση όμως απομακρύνθηκαν οριστικά από παρόμοιες αναζητήσεις.

Η εργασία αυτή αποπειράται να παρακολουθήσει την εκδίπλωση του διαλόγου, τη διαμάχη των ιδεών και να συσχετίσει τις αντιλήψεις που εκφράζονται με τα ιδεολογικά κινήματα και τα πνευματικά ρεύματα του ευρωπαϊκού χώρου. Κατά την πορεία της βιβλιογραφικής έρευνας προέβησαν τα ζητήματα των υποκείμενων αντιλήψεων για την αλήθεια, τη γλώσσα και το έθνος, και σ' αυτά αφιερώθηκε ο μεγαλύτερος χώρος. Καθοδηγητικός ιστός στην πορεία της εργασίας ήταν η σημασία που απέκτησαν τα εθνικά ζητήματα για τη σκέψη του Γεώργιου Σκληρού, αναζητώντας έτσι τη σύνδεση της εθνικής ιδέας με τη δράση της Αριστεράς στα κατοπινά χρόνια.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρακολουθούμε συνοπτικά τη δραστηριότητα των δημοτικιστών από το 1898 έως το 1907, το περιοδικό *Τέχνη* του Κ. Χατζόπουλου, τα πρώτα βήματα του *Νουμά*, τις απόπειρες οργανωτικής τους συγκρότησης.

Το δεύτερο κεφάλαιο ασχολείται αρχικά με τη διασάφηση του όρου «κοινωνικό ζήτημα» στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα και στο βιβλίο του Σκληρού. Θεωρήσαμε αναγκαίο να υπάρχει εδώ μια πληρέστερη εικόνα του βιβλίου δίνοντας συνοπτικά το περιεχόμενο των κεφαλαίων του.

Το τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στον διάλογο που διεξήχθη στον *Νουμά*. Στις πρώτες ενότητες γίνεται λόγος για τα πρόσωπα του διαλόγου και

δίνονται στοιχεία για τη ζωή τους, κυρίως μέχρι το 1907, εξηγείται η ακολουθούμενη περιοδολόγηση και περιγράφεται το γενικό κλίμα. Στη συνέχεια γίνεται εκτενής αναφορά στο περιεχόμενο των άρθρων, δεν ακολουθείται όμως αυστηρά η χρονολογική σειρά των δημοσιευμάτων· προτιμήθηκε, αντίθετα, τα περισσότερα από τα άρθρα να παρουσιαστούν ως ζεύγη ή ομάδες με κριτήριο την ιδιαίτερη σχέση που σχηματίστηκε στην πορεία μεταξύ συγκεκριμένων συζητητών. Τέλος, γίνεται μια απόπειρα αποτίμησης του διαλόγου.

Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά στα κείμενα που έγραψε ο Σκληρός στην Αίγυπτο, κυρίως στο βιβλίο του *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*. Εξετάζουμε ιδιαίτερα τη σχέση των ιδεών του με τον φυλετισμό και τις πολιτικές απόψεις του για τον Βενιζέλο και το μέλλον του σοσιαλιστικού κινήματος.

Το πέμπτο και το έκτο κεφάλαιο ασχολούνται με ειδικά ζητήματα: τις ερμηνείες της ελληνικής διγλωσσίας και την έννοια του έθνους. Οι απόψεις για την ελληνική διγλωσσία παρουσιάζονται αρχικά μέσα από κείμενα της περιόδου 1905 - 1940, επίσης όχι με τη χρονολογική τους σειρά αλλά σύμφωνα με την επιχειρούμενη ταξινόμηση των απόψεων. Κατόπιν επιχειρείται μια σύνθεση με τη βοήθεια νεότερων προσεγγίσεων. Το κεφάλαιο για το έθνος παρουσιάζει τις απόψεις των εθνικιστών και των σοσιαλιστών και περιέχει ξεχωριστές ενότητες για τις ευρωπαϊκές ιδέες που χρησίμευσαν ως πρότυπο και τις εκφρασμένες απόψεις των συντελεστών του διαλόγου.

Στον επίλογο αποτυπώνονται κάποιες προσωπικές σκέψεις για τη σκληρότητα των διανοουμένων και τη συγκρότηση των συλλογικών ταυτοτήτων. Ελπίζουμε ότι σε μελλοντική μελέτη μας θα μπορέσουμε να τις αναπτύξουμε περισσότερο.

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο δημοτικισμός στο μεταίχμιο δύο αιώνων

Το 1898 εκδίδεται το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Τέχνη* με εκδότη τον Κ. Χατζόπουλο και κύριους σταθερούς συνεργάτες τους Κ. Παλαμά, Γ. Καμπύση και Π. Νιρβάνα. Στην πρώτη του σελίδα διαβάζουμε τα εξής: Η *Τέχνη* «έχει το θάρρος να το πει – πως δε θα κυττάξει να δώσει στο έθνος ό,τι τυχόν του αρέσει, μα εκείνο που πρέπει ναν του αρέσει· και πρέπει ναν του αρέσει γιατί απ' την ψυχή του βγαίνει.»¹ Η προγραμματική δήλωση αναφέρεται στην καλλιέργεια της δημοτικής γλώσσας αλλά και γενικότερα στην αναγκαιότητα μιας καινούριας κουλτούρας² και στον καθοδηγητικό ρόλο της πνευματικής ελίτ. Το περιοδικό δημοσίευε λογοτεχνικά κείμενα στη δημοτική και κάποιες εργασίες στην καθαρεύουσα, όμως απείχε από τις συζητήσεις για το γλωσσικό³. Η κύρια συμβολή της *Τέχνης* στη νεοελληνική πνευματική ζωή ήταν η προβολή των φιλοσοφικών ιδεών του Νίτσε: η στροφή στον εσωτερικό άνθρωπο εκφράζεται στη λογοτεχνία προγραμματικά ως απόρριψη των «σχολών» και ανάδειξη της ιδιαίτερης ιδιοσυγκρασίας του δημιουργού, ως απόλυτη ελευθερία της ατομικότητας. Στην πράξη το ρεύμα του συμβολισμού έδωσε τη μορφή σε αυτό το λογοτεχνικό αίτημα. Η απόρριψη της νατουραλιστικής γραφής μπορούσε να γίνει αντιληπτή ως απόσυρση από τον κοινωνικό χώρο και στροφή στην εσωτερικότητα είτε ως απομάκρυνση από τον μαρασμό της ελληνικής πραγματικότητας μετά το 1897, ως κάτι δηλαδή που εγκυμονούσε νέες προσδοκίες συλλογικής ανάτασης⁴.

Η αναφορά στον Υπεράνθρωπο έγινε κοινός τόπος, η συμβολική όμως γλώσσα του Νίτσε έδινε περιθώριο για διαφορετικές ερμηνείες⁵. Η έμφαση στις αξίες του ενστίκτου, της δύναμης, της δράσης που δε δεσμεύεται από ηθικές αναστολές ερμηνεύτηκε ιδίως μετά το 1900⁶ ως η μεσσιανική αναζήτηση χαρισματικών αρχηγών που θα γίνουν οι πολιτικοί και κοινωνικοί εθνικοί αναμορφωτές. Υπήρξε μια γενικότερη τάση να ταυτίζεται η αναζήτηση του απελευθερωμένου ανθρώπου με

¹ Αναφέρεται στο: Χ.-Δ. Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στη νεοελληνική λογοτεχνία: 1897-1912*, Αθήνα 1984, σ. 25

² Χ.-Δ. Γουνελάς, *ό.π.*, σ. 26

³ Χ.-Δ. Γουνελάς, *ό.π.*, σ. 39

⁴ Χ.-Δ. Γουνελάς, *ό.π.*, σ. 77-78

⁵ Χ.-Δ. Γουνελάς, *ό.π.*, σ. 106 κ.ε., Π. Βουτουρή, *Ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης: Εθνικισμός, σοσιαλισμός, ρατσισμός (1897-1922)*, Αθήνα 2017, σ. 41

⁶ Χ.-Δ. Γουνελάς, *ό.π.*, σ. 79

πραγματιστικούς στόχους, τον πατριωτισμό, την απελευθέρωση από ένα καθεστώς πολιτικής διαφθοράς ή την κοινωνική απελευθέρωση.

Ο ίδιος ο Ψυχάρης κράτησε εχθρική στάση απέναντι στο νιτσεικό φαινόμενο. Το 1901 με δυο θεατρικά του έργα, «Κυρούλης» και «Γουανάκος», σατίρισε την ιδέα του Υπερανθρώπου και υποστήριξε τις δημοκρατικές αξίες⁷. Ο Π. Νιρβάνας απομακρύνθηκε την ίδια χρονιά από αυτό το κλίμα και επέστρεψε σε παραδοσιακότερες τοποθετήσεις. Αργότερα κατηγόρησε την ελληνική πρόσληψη του νιτσεισμού ως «ένα χασάπικον ιδανικόν»⁸. Η επιρροή του νιτσεισμού ήταν βραχύβια και αργότερα αποκηρύχθηκε. Το διήγημα του Χατζόπουλου «Ο Υπεράνθρωπος»⁹ σατιρίζει πικρά τις υπερβολές του νιτσεισμού στο πρόσωπο ενός ταλαντούχου αλλά ανεκδιήγητου νέου διανοούμενου που εκμεταλλεύεται τους πάντες για να ικανοποιήσει το υπερφίαλο εγώ του¹⁰.

Η απόρριψη του νιτσεισμού ως στάσης διανοουμένων αποκομμένων από την κοινωνική πραγματικότητα και τους κοινωνικούς αγώνες είχε εκφραστεί πολύ καθαρά από τον θεωρητικό ηγέτη της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας Karl Kautsky. Η αποδοχή των σοσιαλιστικών ιδεών από τους διανοούμενους σήμαινε την εγκατάλειψη κάθε ατομικισμού και «μικροαστισμού», τη συνειδητή ένταξή τους σε μια υπέρτερη συλλογικότητα, τον προσανατολισμό του καλλιτεχνικού τους έργου στην κοινωνία και τις ανάγκες των αγώνων¹¹. Στον ελληνικό λογοτεχνικό και εικαστικό χώρο η σοσιαλιστική τάση που απαρνήθηκε τον νιτσεισμό εκφράστηκε την επόμενη δεκαετία στο πεζογραφικό έργο του Χατζόπουλου, Θεοτόκη, Παρορίτη κ.ά. και με την παρέμβαση της καλλιτεχνικής «Συντροφιάς των Εννιά»¹² στην Κέρκυρα, όπου εμφανίζεται και ο νεαρός εικαστικός Μάρκος Ζαβιτσιάνος.

Τα Ευαγγελικά (1901) βρήκαν τον δημοτικισμό χωρίς δυνατότητα συγκροτημένης παρέμβασης μέσα από δικό του έντυπο. Η εφημερίδα *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, που δημοσίευσε τη μετάφραση της Αγίας Γραφής από τον Αλέξανδρο Πάλλη, σήκωσε το βάρος της αντίδρασης των εξαγριωμένων φοιτητών.

⁷ Χ.Δ. Γουνελάς, *ό.π.*, σ. 81, 106

⁸ Αναφέρεται στο: Π. Βουτουρής, *ό.π.*, σ. 34. Εξάιρεση αποτελεί η ανθρωπιστική πρόσληψη του Νίτσε από τον Π. Γνευτό (*ό.π.*, σ. 35)

⁹ Δημοσιεύτηκε αρχικά σε συνέχειες στον *Νομά* το 1911 και εκδόθηκε ολοκληρωμένο το 1915.

¹⁰ Ο Γ. Βελουδής (Εισαγωγικό κείμενο στο: Κ. Χατζόπουλος, *Ο πύργος του ακροποτάμου*, Αθήνα 2005, σ. 27) ταυτίζει τον κεντρικό ήρωα του διηγήματος με τον Γ. Καμπύση.

¹¹ Κ. Kautsky, “Franz Mehring”, στο: *Die Neue Zeit*, τ. 22 (1903-1904), σ. 101

¹² Αλέξανδρος Ν. Τενεκετζής, “Η εικονογράφηση της Κερκυραϊκής Ανθολογίας: η πρόσληψη των νεωτερικών τάσεων από τη «Συντροφιά των Εννιά»”, στα *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας: “Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και «Η Συντροφιά των Εννιά»”*, Αθήνα 2016, σ. 37

Ταυτόχρονα ο φόβος του πανσλαβισμού και τα συναφή εθνικά ζητήματα έφεραν σε δυσχερή θέση τη βασίλισσα Όλγα και ευνόησαν τη Γερμανίδα σύζυγο του διαδόχου. Η παραίτηση της κυβέρνησης Θεοτόκη, τέλος, κατέδειξε τις πολιτικές επιπτώσεις που μπορούσε να έχει το γλωσσικό¹³. Παρά τη δύσκολη θέση των οπαδών της δημοτικής, το 1902 ο Φώτης Φωτιάδης από την Πόλη με το βιβλίο του *Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννηση* θέτει τα θεμέλια του εκπαιδευτικού δημοτικισμού¹⁴.

Ο Δημήτριος (Τάκης) Ταγκόπουλος ξεκινά το 1903 να εκδίδει τον *Νουμά*. Από το πρώτο φύλλο τα ρητά του Νίτσε συνοδεύουν την απόκρουση του «σάπιου» κοινοβουλευτισμού που θεωρείται υπεύθυνος για τη συλλογική παρακμή: «Ο Νουμάς ήλθε να αποκαλύψει την σαπίλα – την πολιτικήν ιδίως σαπίλα, εκ της οποίας απορρέει η κοινωνική σαπίλα, και η φιλολογική και η θρησκευτική»¹⁵. Είναι λοιπόν αρχικά ο *Νουμάς* ένα πολιτικό φύλλο που γράφει σε απλή καθαρεύουσα, ακολουθεί αορίστως τη «μόδα» του νιτσεισμού και έχει για στόχο του κυρίως την πολιτική διαφθορά. Δηλώνει πως δεν ακολουθεί συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα, ωστόσο τα πυρά του στρέφονται την εποχή εκείνη εναντίον των δηλιγιαννικών· εξάλλου ήταν πρόσφατα τα επεισόδια των Σανιδικών¹⁶ και η αναφορά στις *σανίδες* είναι συνηθισμένο μοτίβο στην αρθρογραφία του. Προβάλλει το περιοδικό μοναρχικά ιδεώδη: το 8^ο τεύχος κυκλοφόρησε με τον προκλητικό τίτλο «Ζήτω η Μοναρχία» και έγραφε μεταξύ άλλων για μια ολιγάριθμη τάξη *νοικοκυραίων* που βλέπουν την έκπτωση των θεσμών και απηυδισμένοι θα ζητήσουν κάποτε από τους *ψευτοδημοκράτες* να τους *αδειάσουν τη γωνιά*¹⁷. Η μοναρχική επιλογή πάντως δεν μπορούσε να υποστηριχτεί αποτελεσματικά και έτσι στο επόμενο τεύχος διευκρινίζει: «Μοναρχικοί μάλιστα – κατ' ανάγκην. Αυλικόι όμως όχι»· αναγνωρίζει δηλαδή έμμεσα πως το αυλικό περιβάλλον έχει όπως και οι βουλευτές την τάση προς την ευνοιοκρατία¹⁸. Οι πολιτικές του θέσεις είναι ανεπεξέργαστες όπως και ο «νιτσεισμός» του και κινείται μεταξύ μικροαστικής ηθικολογίας και ρομαντικής

¹³ Β. Καρδάσης, «Κοινωνία και οικονομία στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα 2006, τ. 14, σ. 286-290

¹⁴ Θ. Χρήστου, «Το εκπαιδευτικό σύστημα: 1881-1910. Αιτήματα, μεταρρυθμίσεις και ελλείμματα», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα 2006, τ. 14, σ. 518

¹⁵ *Ο Νουμάς*, 16-1-1903, αρ.φ. 5, σ. 1

¹⁶ Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 14, Αθήνα 1977, σ. 177

¹⁷ *Ο Νουμάς*, 26-1-1903, αρ.φ. 8, σ. 1

¹⁸ Ο Νουμάς, «Αυλή ασκούπιστη κι ασφουγγάριστη», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 30-1-1903, αρ.φ. 9, σ. 1

εξιδανίκευσης της βασιλείας. «Πολιτικό μεταρρυθμιστή του γλυκού νερού» τον αποκάλεσε αργότερα (1939) ο Βάρναλης¹⁹.

Μέσα στο πρώτο εξάμηνο του 1903 βαθμιαία ο προσανατολισμός του *Νουμά* αλλάζει και στρέφεται προς τον δημοτικισμό. Στην αρθρογραφία του υποχωρεί το πολιτικό σκέλος και η αρχική του θέση για τη βασική ευθύνη της πολιτικής «σαπίλας» δίνει τη θέση της στην αντίληψη πως κύριος υπεύθυνος για τα δεινά της χώρας είναι το γλωσσικό. Οπωσδήποτε ρόλο στη μετατόπιση αυτή θα έπαιξε και η προσέγγισή του με τον Αλέξανδρο Πάλλη, ο οποίος μέχρι το 1906 θα γίνει ο κύριος χρηματοδότης του εντύπου αυτού²⁰. Το οικονομικό πρόβλημα των νεωτεριστικών εντύπων αναδεικνύουν την ίδια εποχή τα *Προτύλαια* του Γιάννη Βλαχογιάννη (1901-1908), που φυτοζωούσαν²¹, αλλά και η *Εστία*, παρά την ανανέωση προσωπικού και περιεχομένου, ή μάλλον εξαιτίας αυτών, έχανε σταθερά αναγνωστικό κοινό²².

Ο Νουμάς σχολιάζει τα Ορεστειακά τον Νοέμβριο του 1903 με βαριές εκφράσεις για τους υποκινητές πανεπιστημιακούς· δίνει ελαφρυντικά στους φοιτητές που παρασύρθηκαν και θρηνεί για τα αθώα θύματα, θεωρεί όμως τη βίαιη καταστολή επιβεβλημένη²³. Αντίθετα ο Ψυχάρης ανατρέχει σε παλιότερη διαμάχη του με τον μεταφραστή της Ορέστειας Σωτηριάδη και παραδοξολογώντας θεωρεί νίκη του δημοτικισμού το όλο γεγονός, αφού ο κόσμος στην πραγματικότητα θύμωσε που η γλώσσα της μετάφρασης δεν ήταν καθαρή δημοτική!²⁴ Το δικαστικό βούλευμα για τα γεγονότα δικαίωσε τη θέση της εφημερίδας περί υποκινητών²⁵.

Το 1905 γίνεται μια απόπειρα να λάβει σάρκα και οστά η ενότητα του δημοτικισμού και ιδρύεται στην Πόλη το «Αδερφάτο της Δημοτικής» (που έμεινε στην αφάνεια μέχρι το 1908²⁶) και στην Αθήνα η Εταιρεία «Εθνική Γλώσσα». Σύμφωνα με άρθρο στον *Νουμά*²⁷, ο Στέφανος Ραμάς, συγγραφέας του βιβλίου *Τα παλιά και τα καινούργια* είναι ο πραγματικός ιδρυτής της, αλλά δε θέλησε να πάρει

¹⁹ Αναφέρεται στο: Γ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931): Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Αθήνα 1985, σ. 55

²⁰ Γ. Καλογιάννης, *ό.π.*, σ. 52-55

²¹ Απόστολος Σαχίνης, «Η αφηγηματική πεζογραφία του Γιάννη Βλαχογιάννη», στο: *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 11 (1969), σ. 19-20

²² Ηλίας Βουτιερίδης, «Τα περιοδικά μας», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 30-11-1903, αρ.φ. 72, σ. 5

²³ «Φαινόμενα και πράγματα», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 23-11-1903, αρ.φ. 71, σ. 5

²⁴ Ψυχάρης, «Η μετάφραση της Ορέστειας», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 30-11-1903, αρ.φ. 72, σ. 1-2

²⁵ Δ. Π. Ταγκόπουλος, «Τ' αποκαλυπτήρια των Καρνάβαλων», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 1-2-1904, αρ.φ. 81, σ. 1-2

²⁶ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα 2000, σ. κε' (στο εξής: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*)

²⁷ Δ.Π.Τ., «Νέα βιβλία», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 23-1-1905, αρ.φ. 132, σ. 9-10

εκεί κάποιο αξίωμα. Στο ίδιο τεύχος ο Ψυχάρης δημοσιεύει ένα εκτενές άρθρο²⁸ όπου μεταξύ άλλων αναφέρει 140 ονόματα δημοτικιστών. Η δημοσίευση των ονομάτων στόχευε σε μια επίδειξη δύναμης, προκάλεσε όμως αντιδράσεις από διάφορους κατονομαζόμενους που έσπευσαν να διαχωρίσουν τη θέση τους. Ένας από αυτούς, αλλά πρόσωπο με ειδική βαρύτητα, ήταν ο Ίδας (Ιων Δραγούμης), ο οποίος δεν δεχόταν να αθροισθεί υπό τη σκέπη του «ψυχαρισμού»²⁹. Αλλά και στην Εταιρεία οι ψυχαρικοί απομονώνονται και αποχωρούν και η παρουσία της φθίνει. Όπως δείχνει και η αντίδραση του Ι. Δραγούμη, η αντιπαράθεση με τον Ψυχάρη είχε ξεκινήσει από τους κύκλους των ντισεϊστών. Το αίτημα για την απόλυτη ελευθερία του καλλιτέχνη δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με τον θετικισμό του Ψυχάρη και την απαίτηση για γλωσσική ομοιομορφία³⁰. Είναι ενδιαφέρον το ότι θα συναντήσουμε αργότερα πάλι το δίπολο Επιστήμη-Ζωή: Σκληρός και Χατζόπουλος θα συνταχθούν (από μαρξιστική όμως και όχι θετικιστική άποψη) με την Επιστήμη ενώ ο ντισεϊστής Ι. Δραγούμης με τη Ζωή.

Πριν λοιπόν δημοσιευτεί το βιβλίο του Γ. Σκληρού *Το Κοινωνικό μας Ζήτημα*³¹ και αρχίσει ο σχετικός διάλογος στον *Νουμά*, το κίνημα του δημοτικισμού βρίσκεται σε μια σχετική ακινησία και αδυναμία να προχωρήσει σε πιο συγκροτημένες μορφές παρέμβασης. Δέχεται επιπλέον συνεχώς επιθέσεις από τους γλωσσιστάδες σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο με διάφορες αφορμές, π.χ. τις καταγγελίες για χρηματοδότηση των δημοτικιστών από τη Ρωσία³² και την κατάθεση νομοθετικής πρότασης (Φεβρουάριος 1907) για επίσημη κατοχύρωση της καθαρεύουσας ως γλώσσας της εκπαίδευσης. Η απόρριψη της πρότασης νόμου χαιρετίστηκε από τον Ψυχάρη ως απαρχή μιας καινούριας εποχής: «το ζήτημα θα γίνει πολιτικό κι έτσι θα νικήσει»³³. Η ανάγκη της πολιτικοποίησης του γλωσσικού, επομένως, είχε συνειδητοποιηθεί θεωρητικά, αλλά αδυνατούσε να εκφραστεί πρακτικά και περιοριζόταν στην ελπίδα ότι ο δημοτικισμός θα αποκτήσει σύντομα περισσότερους υποστηρικτές ανάμεσα στην πολιτική ελίτ.

²⁸ Ψυχάρης, «Ένωση θα πει δύναμη», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 23-1-1905, αρ.φ. 132, σ. 1-6

²⁹ Βλ. «Δήλωση», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 30-1-1905, αρ.φ. 133, σ. 10

³⁰ P. Mackridge, «Λογοτεχνία και γλωσσικό ζήτημα, 1900-1967», στο: *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα* (Επιμ. Αγγ. Καστρινάκη κ.ά.), Ηράκλειο 2012, σ. 6

³¹ Γεώργιος Σκληρός, *Το Κοινωνικό μας Ζήτημα* (εισαγ. Ν[ίκος] Γ[ιαννιός]), Αθήνα 1922 (στο εξής: Γ. Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*)

³² «Φαινόμενα και πράγματα», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 15-2-1904, αρ.φ. 83, σ. 5

³³ P. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. ιε'-ις'

Παράλληλα εξελίσσεται η ένοπλη αντιπαράθεση ελληνικών και βουλγαρικών ανταρτικών σωμάτων στη Μακεδονία και ο θάνατος του Παύλου Μελά γίνεται αφορμή να γράψει ο Ίων Δραγούμης το *Ηρώων και μαρτύρων αίμα* (1907), συνδέοντας έτσι τη δημοτικιστική γραφή με τα εθνικά ζητήματα. Η εξέχουσα προσωπικότητα του Δραγούμη και το γενικότερο κλίμα διαμορφώνουν μια – μη αμφισβητούμενη ακόμη – ηγεμονία των εθνικιστικών ιδεών στους διανοούμενους δημοτικιστές.

Σε αυτό το κλίμα έρχεται τους τελευταίους μήνες του 1907 το βιβλίο του Σκληρού και ταραάζει τα νερά. Όπως παρατήρησε ο Γιαννιός, ο διάλογος βγάζει τους δημοτικιστές του Νουμά από τον εφησυχασμό της μοναχικής τους πορείας, στρέφει τους προβληματισμούς τους σε νέες κατευθύνσεις και αναζωογονεί την εφημερίδα και το κίνημα. Ταυτόχρονα προκαλεί ένα ρήγμα που ουδέποτε γεφυρώθηκε.

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το κοινωνικό ζήτημα

Στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, το 1790, η «Επιτροπή για την εξάλειψη της επαιτείας» της Συντακτικής Συνέλευσης διακήρυξε ότι η φτώχεια μπορούσε να ανακουφιστεί απλώς με την απελευθέρωση της πρόσβασης στην αγορά εργασίας³⁴. Η επαναστατική αυτή αισιοδοξία της αστικής τάξης διαψεύστηκε τα επόμενα σαράντα χρόνια: η βιομηχανική επανάσταση έφερε την επιδείνωση των συνθηκών ζωής για μεγάλα στρώματα του πληθυσμού που αποκόπηκαν από την ύπαιθρο και συνέρρευσαν στα αστικά κέντρα ζητώντας εργασία με εξευτελιστικές αμοιβές. Η τυπική ελευθερία και ισότητα των διακηρύξεων του Διαφωτισμού και των Συνταγμάτων ερχόταν σε προφανή αντίθεση με την πραγματικότητα της ζωής της εργατικής τάξης, κάτι που απειλούσε να διαρρήξει τον κοινωνικό ιστό. Η ανεργία από τη μια μεριά τροφοδοτούσε τη βιομηχανική ανάπτυξη και τη συσσώρευση κερδών· ο αλκοολισμός, η πορνεία, η εγκληματικότητα από την άλλη μεριά προκαλούσαν την αστική ηθική και την αισθητική της ευνομίας και της τάξης, απειλούσαν την καθημερινότητα των αστικών στρωμάτων και μακροπρόθεσμα την ίδια την αστική κυριαρχία. Το “κοινωνικό ζήτημα” απασχόλησε τη γαλλική αρχικά και τη γερμανική αργότερα ειδησεογραφία: ο Γερμανός ποιητής Χάινριχ Χάινε το 1840 χρησιμοποιεί τον όρο στην ανταπόκρισή του από το Παρίσι για την *Augsburger Allgemeine Zeitung*³⁵. η χρήση του όρου «κοινωνικός» (social, soziale) γενικεύτηκε μετά το 1848 και ιδίως μετά τη μεγάλη οικονομική κρίση του 1873 και την απαξίωση του οικονομικού φιλελευθερισμού στη Γερμανία. Ο όρος «κοινωνική πολιτική» είναι ίσως ο πλέον κοινός και κατάλληλος για να διακρίνουμε τις συνυποδηλώσεις του «κοινωνικού»: αναφέρεται σε δράσεις που στοχεύουν σε συγκεκριμένα τμήματα της κοινωνίας, τα πλέον αδύναμα, όταν συγκεκριμένες ανισότητες ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα κρίνονται ως παράλογες, μη ανεκτές ή επικίνδυνες. Υποκείμενο των δράσεων αυτών είναι στη γερμανική περίπτωση το κράτος, το οποίο επεμβαίνει,

³⁴ P. Leduc Browne, «The social question and the democratic revolution», στο: *The Social Question and the Democratic Revolution: Marx and the Legacy of 1848* (Επιμ. Douglas Moggach, Paul Leduc Browne), Οττάβα 2000, σ. 5

³⁵ W. Fischer, «Der Wandel des sozialen Frage in den fortgeschrittenen Industriegesellschaften», στο: *Grundtexte zur Sozialen Marktwirtschaft, Band 2: Das Soziale in der Sozialen Marktwirtschaft* (Επιμ. H. F. Wünsche), Στουτγάρδη-Νέα Υόρκη 1988, σ. 104

με προσεκτικό τρόπο, στα κοινωνικά ζητήματα, για να εξισορροπήσει αντιθέσεις και να προλάβει κοινωνικές εντάσεις. Υπονοείται, έτσι, ο διαχωρισμός της κοινωνίας από το κράτος, η ετερογένεια των σφαιρών της δράσης.

Ο διαχωρισμός των δύο σφαιρών, της κοινωνίας (των ιδιωτών) και του κράτους (της πολιτικής κοινωνίας), είχε γίνει αντιληπτός από τη γερμανική φιλοσοφία, που διέκρινε την ύπαρξη διαφορετικών νομικών αρχών οι οποίες διέπουν τις δύο σφαίρες και την δυνητικά επικίνδυνη για το κράτος απόλυτη ελευθερία της οικονομίας, εφόσον η όξυνση των αντιθέσεων συντελεί στη δημιουργία του (προλεταριακού) «όχλου»: «Παρ' όλο το πλεόνασμα του πλούτου που διαθέτει, η αστική κοινωνία δεν είναι επαρκώς πλούσια, δηλαδή δεν διαθέτει αρκετά από τη δική της περιουσία, ώστε να αντιπαρατεθεί στην υπερβολική ένδεια και στη δημιουργία του όχλου.»³⁶

Αν η υποταγή της οικονομίας (που για τον φιλελευθερισμό ανήκει στην ιδιωτική σφαίρα) στο Κράτος ήταν η απάντηση του Hegel στους κινδύνους που συνεπάγεται η ανεξέλεγκτη αύξηση των ανισοτήτων, η μαρξιστική θεωρία προτείνει άλλο δρόμο: την αυτοοργάνωση της εργατικής τάξης με στόχο την προλεταριακή επανάσταση, την κατάληψη της εξουσίας, την καταστροφή του αστικού κράτους και την οικοδόμηση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Απώτερος στόχος ο κομμουνισμός και ο μαρξισμός του κράτους. Ενώ ο Hegel έβλεπε το Κράτος ως την οργάνωση που ικανοποιεί όλους τους έλλογους ανθρώπους και πραγματώνει την ελευθερία, ο Marx βλέπει το κράτος ως μηχανισμό κυριαρχίας μιας τάξης επί μιας άλλης που πρέπει να αλωθεί.

Η φράση «κοινωνικό ζήτημα» (soziale Frage) επαναλαμβάνεται στα βασικά προγράμματα της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, στο πρόγραμμα του Eisenach (1869) και στο πρόγραμμα της Γκότα (1875). Στο πρώτο από αυτά συνδέεται με τον εκδημοκρατισμό του γερμανικού κράτους: «Η πολιτική ελευθερία αποτελεί την ουσιαστικότερη προϋπόθεση για την οικονομική απελευθέρωση των εργαζόμενων τάξεων. Συνεπώς το κοινωνικό ζήτημα είναι αδιαχώριστο από το πολιτικό. Η λύση του εξαρτάται από το τελευταίο και είναι μόνο δυνατή σε ένα δημοκρατικό κράτος.»³⁷

³⁶ Παρατίθεται στο: Γερ. Βώκος, «Ο Χέγκελ και το κράτος», *Το Βήμα*, 17-5-2008 (<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=99359>, πρόσβαση στις 12-5-2018)

³⁷ The Social Democratic Workers' Party, *Eisenach Program* (1869): https://archive.org/stream/EisenachProgram/725_socDemWorkersParty_230_djvu.txt, πρόσβαση 1/2/2018

Η εντυπωσιακή άνοδος της επιρροής του SPD, ιδίως μετά την παραίτηση του Βίσμαρκ (1890) και την κατάργηση των αντισοσιαλιστικών νόμων, η κοινοβουλευτική του παρουσία και η ηγεμονία του στα γερμανικά συνδικάτα, η επιμονή του στη νόμιμη δράση που συνοψίζεται στη φράση του Kautsky «το SPD είναι ένα επαναστατικό κόμμα, αλλά όχι ένα κόμμα που κάνει επαναστάσεις»³⁸, παγίωσαν μια πολιτική κατά την οποία η εργατική τάξη εντάσσεται στο πολιτικό σύστημα, κερδίζει νίκες και συμμετέχει ως ισότιμος εταίρος στην πολιτική ζωή. Η εξέλιξη αυτή έφτασε όμως στα όρια της κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Εκεί αποδείχτηκε ότι η ενσωμάτωση στο πολιτικό σύστημα είχε το τίμημά της και μάλιστα οδυνηρό.

1. Γεώργιος Σκληρός, *Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα*

Όταν ο Γεώργιος Σκληρός γράφει το 1907 το *Κοινωνικόν μας Ζήτημα*, μεταφέρει στο ελληνικό κοινό για πρώτη φορά με συγκροτημένο τρόπο τη μαρξιστική θεωρία, έτσι όπως την είχε επεξεργαστεί θεωρητικά ο Γ. Πλεχάνωφ και οι Γερμανοί θεωρητικοί του SPD. Προσέφερε επίσης για πρώτη φορά μια διαφορετική αφήγηση για τη νεότερη ελληνική ιστορία, μια συνολική θέαση της ελληνικής κοινωνίας και μια πρόταση δράσης. Το βιβλίο του Σκληρού αρχικά πέρασε μάλλον απαρατήρητο, συζητήθηκε όμως εκτενέστατα τα επόμενα χρόνια.

Ποιο ήταν όμως το δικό μας “κοινωνικό ζήτημα” στο οποίο αναφερόταν το βιβλίο του Σκληρού; Στην εισαγωγή γίνεται λόγος για την κοινή δυσαρέσκεια απέναντι στις αδυναμίες του επίσημου ελληνικού κράτους και τη στασιμότητα της ελληνικής κοινωνίας. Δώδεκα χρόνια αργότερα, στην πρώτη παράγραφο του προλόγου του τελευταίου του βιβλίου, «*Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*», ο συγγραφέας αναφερόμενος στο *Κοινωνικό μας Ζήτημα* σημειώνει: «Το βιβλιαράκι αυτό σκοπόν είχε να εξηγήσει τα αίτια της ανωμάλου κοινωνικής μας καταστάσεως που ακριβώς την εποχή εκείνη (1907) είχε φτάξει στο απροχώρητο, υποδεικνύοντας συνάμα τα μέσα με τα οποία μια μέρα θα μπορούσε η κοινωνία μας να βγη από τη στάσιμή της κατάσταση και να ζωντανέψη.»³⁹ Είναι νομίζουμε σαφές ότι για τη σκέψη του Σκληρού το δικό μας κοινωνικό ζήτημα δεν τίθεται το 1907 ως στενά «εργατικό» πρόβλημα, αλλά ως κάτι πολύ γενικότερο που αφορά τη χώρα συνολικά.

³⁸ H. Grebing, *Η ιστορία του γερμανικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1982, σ. 144

³⁹ Γ. Σκληρός, *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια 1919, σ. 9 (στο εξής: Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*)

Η διαπίστωση της εισαγωγής του βιβλίου πως η Ελλάδα είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που δεν έχει λύσει το κοινωνικό της ζήτημα αναφέρεται λοιπόν στη συνολική καθυστέρηση της χώρας και όχι στην κατάσταση της εργατικής τάξης. Δεν πρόκειται στο βιβλίο του να αναλύσει την ιδιαίτερη κατάσταση μιας τάξης που στην Ελλάδα ήταν ακόμη ευάριθμη, αλλά να μιλήσει για τα γενικότερα εθνικά αδιέξοδα, κοινωνικά, πολιτικά, πνευματικά, ακόμη και στρατιωτικά. Για να το κάνει αυτό, θα πρέπει να ανατρέξει στο ιστορικό παρελθόν του Ελληνισμού, να επανερμηνεύσει την ελληνική ιστορία «κοινωνιολογικά», δηλαδή μέσα από την οπτική του ιστορικού υλισμού.

Τα συμπτώματα του “κοινωνικού ζητήματος” που εντοπίζονται από διάφορες πλευρές στο πολιτικό σύστημα, την εκπαίδευση, τη διαφθορά του τύπου, την έλλειψη «εθνικού πνεύματος» δεν είναι και οι αιτίες του. Αυτό που αναδεικνύεται μέσα από την ατμόσφαιρα της βυζαντινής σχολαστικότητας, των «ασιατικών ενστίκτων», της κακής απομίμησης των αρνητικών της ευρωπαϊκής μπουρζουαζίας, των πολλαπλών ατομικών και συλλογικών ελαττωμάτων, είναι η έλλειψη συνειδητοποίησης των κοινωνικών νόμων, επομένως και πολιτικών κομμάτων αρχών. Η ανάδειξη της αλήθειας μπορεί μόνο να βγάλει το έθνος από την κατάσταση ύπνωσης, ώστε να πλησιάσει τις προηγμένες κοινωνίες της Ευρώπης.

Το πρώτο κεφάλαιο έχει τίτλο «Η πάλη των τάξεων ως απαραίτητος παράγων της κοινωνικής προόδου» και εισαγωγικό θεωρητικό χαρακτήρα. Εκθέτει ένα βασικό σχήμα κατανόησης της ιστορικής πορείας μέσα από την πάλη των τάξεων και την αντιπαράθεση *βάσης* και *εποικοδομήματος*. Η άνιση και άδικη διανομή των κοινωνικών αγαθών γεννά τις κοινωνικές τάξεις. Η πρόοδος της τεχνικής ως κινητήρια δύναμη μεταβάλλει την οικονομία, συνεπώς και τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και τη μορφή της κοινωνίας. Τα «ιδεώδη» δεν μπορούν να έχουν απόλυτο χαρακτήρα, εφόσον «τα επίσημα ιδεώδη της κοινωνίας είναι πάντοτε τα ιδεώδη της κυριαρχούσης τάξεως». Τα σημερινά ιδεώδη γεννήθηκαν στο παρελθόν σε επαναστατικές στιγμές, αφού η σημερινή άρχουσα τάξη ήταν η επαναστατική τάξη του χθες⁴⁰.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στα «τρία στάδια της κοινωνικής αναπτύξεως» και τις αντίστοιχες κοινωνικές τάξεις, όπως είχαν εκτεθεί και στο

⁴⁰ Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 13-17

*Κομμουνιστικό Μανιφέστο*⁴¹. Η τάξη των ευγενών αντιστοιχεί στο φεουδαλικό στάδιο που χαρακτηρίζεται από αγροτική κυρίως οικονομία, ατελή μέσα συγκοινωνίας, μικρεμπόριο και οικοτεχνία. Σε αυτό το στάδιο «εθνική συνείδησις υπό την σημερινήν έννοιαν δεν εμπορούσε να υπάρχη»⁴², χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπήρχαν έθνη.

Η αστική τάξη, αφού εκτόπισε τους ευγενείς, είναι η τάξη του παρόντος και αντιστοιχεί στο καπιταλιστικό σύστημα. Ως αστοί χαρακτηρίζονται όσοι δεν έχουν ευγενή καταγωγή αλλά κατέχουν ιδιοκτησία και αυτοί διαιρούνται σε τρία στρώματα: τους μεγαλοαστούς, μεσοαστούς και μικροαστούς. Ο Σκληρός αντιλαμβάνεται πως η κατάταξη των αγροτών στη μικροαστική τάξη μπορεί να γεννήσει εύλογες ενστάσεις και γι' αυτό φροντίζει να ενισχύσει τη θέση του με μια εκτεταμένη «Σημείωσιν»: εκεί, στην έλλειψη ευγενούς καταγωγής και την κατοχή ιδιοκτησίας προσθέτει το ατομικιστικό πνεύμα και την αντιπάθεια των αγροτών-μικροαστών και προς την ανώτερη αριστοκρατική και προς την κατώτερη εργατική τάξη⁴³.

Οι εργάτες – προλετάριοι είναι η τάξη του μέλλοντος. Η γενική παγκόσμια τάση είναι η μετατροπή των γεωργικών χωρών σε βιομηχανικές και η αύξηση της πολιτικής σημασίας του προλεταριάτου. Η συνειδητοποίηση της δύναμής τους θα οδηγήσει τους εργάτες στην πολιτική τους συγκρότηση και τελικά στην απόσπαση των μέσων παραγωγής από τους αστούς προς «κοινήν ωφέλειαν όλου του εργαζόμενου λαού». Η σοσιαλιστική κίνηση είναι ταυτόχρονα ένα μεγάλο ηθικό και εκπολιτιστικό ρεύμα που αντιδρά στις «σφωβινιστικές υπερβολές» και εμφυσά νέα πνοή στον «γηράσκοντα» «μπουρζουαζικό πολιτισμό».

Στο τρίτο μέρος («Ευρωπαϊκά παραδείγματα») ο συγγραφέας παραθέτει παραδείγματα αστικών και προλεταριακών επαναστάσεων. Επιμένει ιδιαίτερα στη ρωσική επανάσταση του 1905, την οποία ο ίδιος την είχε γνωρίσει από κοντά· το σημείο αυτό αργότερα θα αποδειχτεί κομβικό για τη διαμόρφωση της πολιτικής του σκέψης και της κατοπινής προσέγγισής του με τον βενιζελισμό· προοιωνίζεται επίσης τη μελλοντική απόρριψη εκ μέρους του της μπολσεβικικής επανάστασης του 1917. Συμφωνώντας με τις απόψεις του Πλεχάνωφ, υποστηρίζει ότι στα 1905 το ρωσικό προλεταριάτο έκανε λάθος νομίζοντας πως μπορεί σε μια καθυστερημένη βιομηχανικά χώρα να απαλλαγεί με ένα χτύπημα και από την αριστοκρατία και από

⁴¹ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. ζ'

⁴² Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 19

⁴³ Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 27-28

την μπουρζουαζία⁴⁴. Υποστηρίζει επομένως τη συμμαχία της εργατικής τάξης με την αστική στις χώρες του μη ανεπτυγμένου καπιταλισμού. Γίνεται επίσης πιο ξεκάθαρος ο “γεωγραφικός” διαχωρισμός του κόσμου στη «φεουδαλική» και καθυστερημένη Ασία και στα «πολιτισμένα κράτη» Ευρώπης και Αμερικής, όπου έχει επικρατήσει πλήρως η μπουρζουαζία. Σε ένα ενδιάμεσο στάδιο κατατάσσει την Ιαπωνία και τη Ρωσία, ενώ την Ελλάδα και τα άλλα κράτη του Αίμου κατατάσσει στην αστική Ευρώπη⁴⁵, κάτι μάλλον παράδοξο, αν θυμηθούμε την εισαγωγή του βιβλίου (ενδεικτικά: τα «ασιατικά ένστικτα» του ελληνικού λαού)

Το τέταρτο μέρος («Ελληνικά παραδείγματα») αποτελεί μια επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας από το Βυζάντιο και μετά. Είναι σαφές πως, αν και συμερίζεται την αντιπάθεια του Διαφωτισμού για το Βυζάντιο, παραδέχεται ταυτόχρονα το τριμερές ιστορικό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου και θεωρεί το βυζαντινό, αν και πολυφυλετικό, ως ελληνικό κράτος. Η υποταγή του στους Οθωμανούς περιέπλεξε και παραμόρφωσε «την περαιτέρω εξέλιξιν του ελληνικού έθνους», καθώς υποθέτει πως, αν είχε συνεχιστεί απρόσκοπτα η ιστορική του πορεία, θα είχε εξελιχτεί σε ένα αστικό κράτος παρόμοιο ίσως με τη Ρωσία⁴⁶.

Ο χαρακτήρας της Ελληνικής Επανάστασης για τον Σκληρό ήταν «αρκετά συγκεχυμένος». Ενώ «κατά βάθος» ήταν μια αστική επανάσταση που προκλήθηκε από την οικονομική ευεξία και την αφύπνιση του εθνικού φρονήματος στις ανεπτυγμένες αστικές τάξεις και τους λογίους – γι’ αυτό άλλωστε συνάντησε την αντίδραση της Ιεράς Συμμαχίας, ωστόσο «επισήμως» ο χαρακτήρας της ήταν «φυλετικός, εθνικός», ηγήθηκαν σε αυτήν και «αρχοντικά ημιφεουδαλικά πολεμικά στοιχεία» και ιδεώδες της ήταν «η δυνατή ανασύστασις του ελληνικού βυζαντινού κράτους». Ενώ λοιπόν η βάση της ήταν αστική, τα ιδεώδη της ήταν αριστοκρατικά.

Το ελεύθερο ελληνικό κράτος θα μπορούσε ίσως να είχε άλλο προσανατολισμό, να ακολουθήσει τον δρόμο της εσωτερικής ανάπτυξης με φιλελεύθερες αρχές και να γίνει «είδος ανατολικής Ελβετίας»⁴⁷. Ωστόσο ακολούθησε «την οδόν των μεγάλων ιστορικών παραδόσεων και του ιστορικού δικαίου», έστρεψε το βλέμμα προς το ένδοξο παρελθόν· το αποτέλεσμα είναι μια οπισθοδρομική και συντηρητική κοινωνία (βλέπε γλώσσα, θρησκεία, ηθική). Ο πρώτος δρόμος επιπλέον

⁴⁴ Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 37

⁴⁵ Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 38

⁴⁶ Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 40-41

⁴⁷ Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 46

θα την έκανε πόλο έλξης για τους υπόλοιπους γειτονικούς λαούς, ενώ ο δεύτερος αναπόφευκτα συγκεντρώνει εναντίον της το μίσος τους⁴⁸.

Η ανώμαλη πολιτική κατάσταση επί Όθωνα οφείλεται στην αντίθεση μεταξύ του απολυταρχισμού της βαυαρικής αριστοκρατίας και του «αστικού πνεύματος» του λαού· εδώ εννοούνται μάλλον οι δημοκρατικές παραδόσεις των πρώτων συνταγμάτων της επανάστασης. Η ανατροπή του Όθωνα έδωσε στον ελληνικό λαό ένα εξωτερικά συνταγματικό καθεστώς, στην πραγματικότητα όμως η ελληνική μπουρζουαζία κυβερνά ανεξέλεγκτα τη χώρα, χωρίς λαϊκή αντιπολίτευση, με τον λαό κοιμισμένο από τις «μεγάλες λέξεις»⁴⁹.

Τα συμπτώματα της στασιμότητας είναι ορατά στον πνευματικό χώρο. Η ποίηση μετά «την ειλικρίνεια και τον ενθουσιασμό» των επαναστατικών χρόνων έχει πέσει σε μαρασμό. Η «φιλολογία» και το δράμα, ενώ είχαν υλικό ώστε να αναπτύξουν κοινωνικό μυθιστόρημα ή δράμα, επέλεξαν τα αθώα θέματα από τον αρχαίο κόσμο ή την ηθογραφία. Η ελληνική επιστήμη χαρακτηρίζεται από ανικανότητα, σχολαστικότητα, σοφιστεία, έλλειψη πρωτοτυπίας, είναι ένα «ελεεινόν παράσιτον εκ του σώματος της ευρωπαϊκής επιστήμης». Ο ελληνικός τύπος, τέλος, χαρακτηρίζεται από χαμηλό επίπεδο: αμάθεια, αοριστία, επιπολαιότητα και ψεύδη⁵⁰.

Το «Συμπέρασμα» του τελευταίου μέρους του βιβλίου είναι πως η στασιμότητα της ελληνικής κοινωνίας μπορεί να ξεπεραστεί μόνο μέσα από την πάλη των τάξεων. Ο λόγος περί γενικών συμφερόντων αποκοιμίζει την κοινωνία. Αν οι τάξεις συνειδητοποιήσουν τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους, θα σχηματιστούν επιτέλους πολιτικά κόμματα αρχών: στη δεξιά η μεγάλη και μεσαία αστική τάξη, στο κέντρο οι *πολυπληθείς μικροαστοί με δημοκρατικά φρονήματα*, στην αριστερά η εργατική τάξη⁵¹. Οι ζωντανές δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή η φοιτητική νεολαία, οι ριζοσπάστες διανοούμενοι και οι δημοτικιστές είναι αυτοί που κατά τον Σκληρό μπορούν να αποτελέσουν την πρωτοπορία του κοινωνικού αγώνα⁵².

2. Αποτίμηση του βιβλίου

Το πρώτο αυτό εγχείρημα του Σκληρού έχει εγγενείς αδυναμίες που πηγάζουν από την προσωπική του ελλιπή γνώση της ελληνικής πραγματικότητας

⁴⁸ Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 48

⁴⁹ Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 50

⁵⁰ Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 50-53

⁵¹ Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 57-58

⁵² Γεώργιος Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 59-65

αλλά και δομικές αντιφάσεις από την ίδια τη φύση του. Η σημασία του βιβλίου δεν έγκειται τόσο στη μεταφορά των μαρξιστικών ιδεών στην ελληνική γλώσσα, όσο στην ίδια την απόπειρα μαρξιστικής ερμηνείας της ελληνικής ιστορίας και πραγματικότητας. Η νέα οπτική για την Επανάσταση του 1821 αποτέλεσε αργότερα πέτρα σκανδάλου («Μαρασλειακά»). Δέχτηκε όμως κριτική και από θετικά διακείμενους σχολιαστές του έργου του, όπως ο Λουκάς Αξελός, που βλέπει πως ο Σκληρός «παραμερίζει τον θεμελιακό εθνικοαπελευθερωτικό άξονα» και τον ρόλο της αγροτικής μάζας⁵³. Ο Β. Φίλιας βρίσκει τις ύστερες θέσεις του Σκληρού να υποφέρουν από «φορμαλισμό» και «ψυχολογισμό», την κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας στην Επανάσταση «μη υποστηρίξιμη», και υποστηρίζει ότι, αντίθετα, τα «λαϊκά ηγετικά στοιχεία στην Επανάσταση», «έστω κι αν έχουν αστική προέλευση», «εκφράζουν αγροτικά συμφέροντα και προσδοκίες»⁵⁴. Ο Κ. Μοσκόφ σημειώνει ακόμη την αδυναμία του Σκληρού να διαπιστώσει τον περιφερειακό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και την εξάρτησή της από τον μητροπολιτικό καπιταλισμό⁵⁵.

Τα ερμηνευτικά κενά της σκέψης του Σκληρού ίσως πάλι έχουν δευτερεύουσα σημασία μπροστά στις προτάσεις του για το παρόν και το μέλλον. Κατηγορήθηκε ο Σκληρός από τους αντιπάλους του στον *Νουμά* ότι προτρέπει επιζητώντας την ταξική πάλη σε μια κοινωνία που δεν είχε ακόμη ανεπτυγμένη βιομηχανία ούτε αριθμητικά σημαντικό προλεταριάτο. Αντίστοιχο χαρακτήρα όμως είχε για την καθυστερημένη βιομηχανικά Γερμανία το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* το 1848. Η θεωρία δεν έπεται των εξελίξεων εξηγητικά αλλά διαβλέπει τον χαρακτήρα τους και προτείνει δράση. Βέβαια τα προδρομικά συμπτώματα του ταξικού αγώνα ήταν περισσότερο ορατά στην Ευρώπη το 1848 και εξάλλου ο Μαρξ δεν έγραφε για τους Γερμανούς ειδικά αλλά για το ευρωπαϊκό προλεταριάτο. Οπωσδήποτε όμως μπορούμε να διακρίνουμε στην Ελλάδα ήδη το 1907 τα σπέρματα μιας εξέλιξης που δικαιολογούν τη θεωρητική προσμονή μιας πορείας προς τη βιομηχανική κοινωνία.

Η μεγάλη αδυναμία του βιβλίου κατά τη γνώμη μας είναι η ασάφεια ως προς την κοινωνική στόχευση. Το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* είναι ένα βιβλίο που αφιερώνεται «στον Έλληνα εργάτη», δεν απευθύνεται όμως πραγματικά στην εργατική τάξη αλλά σε αστούς διανοουμένους. Ο συγγραφέας του είναι αφιερωμένος

⁵³ Λουκάς Αξελός, *Γ. Σκληρός: σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα 1976, σ. 44 και 45

⁵⁴ Β. Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Αθήνα 1985, σ. 37, 52 και 69

⁵⁵ Κωστής Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα: ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Αθήνα 1978, σ. 207

στην υπόθεση του σοσιαλιστικού κινήματος, δηλώνει ξεκάθαρα τη θεωρητική του αφετηρία και την πολιτική του ταυτότητα, υποδεικνύει την ανάγκη του πολιτικού και κοινωνικού ταξικού αγώνα που έχει απώτερο σκοπό την κοινωνική ανατροπή· ταυτόχρονα σημειώνει πως η ανάγκη του κράτους να καταστείλει το εργατικό κίνημα θα οδηγήσει στη δημιουργία ενός σύγχρονου και αποτελεσματικού στρατού, ο οποίος από δύναμη καταστολής θα γίνει όργανο της εθνικής ολοκλήρωσης! Το συμπέρασμα του Γιάννη Κουμπουρλή ότι ο Γ. Σκληρός θέτει την ταξική πάλη στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης⁵⁶ είναι απόλυτα δικαιολογημένο.

Η διαφοροποίηση της χρήσης του όρου «κοινωνικό ζήτημα» σε σχέση με την αρχική σημασία του υποδεικνύει και τα όρια που είχε εξ αρχής η απόπειρα του Σκληρού. Όπως έγραψε ο Gunnar Hering, « [κάποιοι] αντιλαμβάνονταν τα σοσιαλιστικά προγράμματα που είχαν γνωρίσει σε ευρωπαϊκές χώρες ως τη ριζοσπαστική εκδοχή του εκσυγχρονισμού.»⁵⁷ Από την άλλη πλευρά, ο συγκρατημένος ριζοσπαστισμός του βιβλίου ίσως συνέβαλε στην αποδοχή του ως αντικειμένου συζήτησης.

---

⁵⁶ Γιάννης Κουμπουρλής, «Γ. Σκληρός: Η ταξική πάλη στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης», στις: *Δοκιμές*, τ. 5 (1997), σ. 187-215

⁵⁷ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. 2, Αθήνα 2006, σ. 834

Γ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο Διάλογος

contraria juxta se posita magis illucescunt⁵⁸

1. Τα πρόσωπα

Ο Γεώργιος Κωνσταντινίδης, γνωστός με το ψευδώνυμο Γ. Σκληρός, γεννήθηκε στην Τραπεζούντα στις 31.10.1879⁵⁹. Γιος του Ηλία και της Όλγας Κωνσταντινίδη ανατράφηκε σε ένα λόγιο αλλά αυστηρό περιβάλλον και αργότερα θυμόταν αρνητικά το κλίμα της γενέτειράς του⁶⁰. Σε ηλικία 18 (ή 20) ετών⁶¹ πήγε στην Οδησό για να εργαστεί στις εμπορικές επιχειρήσεις του γαμπρού του, αλλά σύντομα διαπίστωσε ότι δεν ήταν κατάλληλος για το εμπόριο. Από τον Σεπτέμβριο του 1901 έως τον Οκτώβριο του 1905 σπουδάζει ιατρική στα πανεπιστήμια της Μόσχας και του Dorpat, η προσοχή του όμως είναι στραμμένη σε πολιτικές αναζητήσεις και δεν είναι συνεπής στις σπουδές του⁶². Έρχεται εκεί σε επαφή με τις ιδέες των μενσεβίκων και μελετά το έργο του Πλεχάνωφ. Κατά πάσα πιθανότητα δε, είχε κάποια συμμετοχή στα γεγονότα της πρώτης φάσης της Ρωσικής Επανάστασης, τον Ιανουάριο του 1905. Λίγες ημέρες μετά το τέλος της δεύτερης φάσης της επανάστασης, εγκαταλείπει το Dorpat και εγγράφεται (30.10.1905) στην Ιατρική Σχολή της Ιένας⁶³. Στη Γερμανία ο Σκληρός γνώρισε αρχικά τον Κ. Χατζόπουλο και τον Αλ. Δελμούζο και τους μύησε στις σοσιαλιστικές ιδέες. Το 1908 γνώρισε επίσης τους δύο γιους του Νικολάου Πολίτη, Γιώργο και Φώτο, καθώς και τον Δημήτρη Γληνό. Ο Χρίστος Τέζας σημειώνει εδώ την καταλυτική επίδραση που πρέπει να είχε πάνω του η αποδοχή και αναγνώριση που γνώρισε από τον κύκλο αυτό της Ιένας. Μπόρεσε σε σύντομο σχετικά διάστημα να ολοκληρώσει τις σπουδές του, να

⁵⁸ Το ρητό από κείμενο του π. Γ. Μεταλληνού: http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/georgios_metallinos/quietists_and_zealots.htm, πρόσβαση: 15-8-2018

⁵⁹ Συχνά αναφέρεται ως έτος γέννησής του το 1878. Βλ. Χρίστος Α. Τέζας, *Γεώργιος Σκληρός (Κωνσταντινίδης): Συμβολή στην ερμηνεία της πρώιμης σκέψης του*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 50-51

⁶⁰ Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 33 και 182

⁶¹ Για το έτος μετάβασής του στην Οδησό βλ. Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 56 και υποσημείωση 19

⁶² Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 59-68

⁶³ Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 69

αποκτήσει διδακτορικό τίτλο και ταυτόχρονα να συγγράψει το *Κοινωνικόν μας Ζήτημα* και τα άρθρα του στον *Νουμά*⁶⁴.

Ο Κωσταντίνος⁶⁵ Χατζόπουλος (1868-1920) γεννήθηκε στο Αγρίνιο. Ήταν γιος του Ιωάννη Χατζόπουλου και της Θεοφάνης, μεγάλωσε όμως υπό την προστασία του αγωνιστή του 1821 Σωτήρη Στάικου και της αδελφής του, οι οποίοι χωρίς δική τους οικογένεια κληροδότησαν σε αυτόν σημαντική κτηματική περιουσία⁶⁶. Σε ηλικία μόλις 16 ετών εισήχθη στη Νομική Σχολή και άσκησε για μικρό διάστημα τη δικηγορία, τον κέρδισε όμως η λογοτεχνία. Έλαβε μέρος στον πόλεμο του 1897 και στη συνέχεια εξέδωσε το περιοδικό *Η Τέχνη*. Συνεργάστηκε αργότερα με τα περιοδικά *Διώνυσος*, *Προπύλαια*, *Νέα Παναθήναια* και τον *Νουμά*. Το 1905 συμμετείχε στην ίδρυση της Εταιρείας «Εθνική Γλώσσα» και αργότερα απογοητευμένος έφυγε για τη Γερμανία, όπου έζησε μέχρι την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Εκεί γνωρίστηκε με τον Σκληρό και παρακολούθησε τη δράση του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. Στη Γερμανία έγραψε διηγήματα με κοινωνικό περιεχόμενο σύμφωνα με τις αρχές της στρατευμένης τέχνης που είχε υπερασπιστεί με τα άρθρα του στον *Νουμά*. Η δημοσιευμένη αλληλογραφία του με τον Δημήτρη Ταγκόπουλο και τον Νίκο Γιαννιό είναι μια από τις κύριες πηγές που μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε το κλίμα, τις αναζητήσεις και τα προβλήματα του κύκλου των Ελλήνων σοσιαλιστών της Γερμανίας. Το 1908 μετέφρασε το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* που πρωτοδημοσιεύτηκε στον *Εργάτη* του Βόλου και ολοκληρωμένο το 1913 από το Σοσιαλιστικό Κέντρο της Αθήνας⁶⁷.

Ο Αλέξανδρος Δελμούζος (1880-1956) σπούδαζε την εποχή εκείνη στη Γερμανία παιδαγωγικά, δεν έλαβε όμως διδακτορικό τίτλο. Η επιρροή του Σκληρού επάνω του, όπως την περιγράφει ο ίδιος, ήταν καθηλωτική παρά τις αμφιβολίες που διατηρούσε σχετικά με τις σοσιαλιστικές ιδέες⁶⁸. Χρηματοδότησε την έκδοση του βιβλίου του Σκληρού⁶⁹ και ήταν εκείνος που το σύστησε στο κοινό του *Νουμά*. Στη συνέχεια δεν συμμετείχε στον διάλογο, είτε εξαιτίας των ενδοιασμών του είτε λόγω

⁶⁴ Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 220-221

⁶⁵ Ο ίδιος επέμενε πεισματικά να γράφεται το όνομά του έτσι και όχι Κωνσταντίνος: Π. Χάρης, «Εισαγωγή», στο: Κωσταντίνος Χατζόπουλος, *Φθινόπωρο*, Αθήνα 1990, σ. 9

⁶⁶ Κρίστα Ανεμουδή-Αρζόγλου, «Εισαγωγή», στο: Κωσταντίνος Χατζόπουλος, *Κριτικά κείμενα*, Αθήνα 1996, σ. 7-8

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 26

⁶⁸ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα* σ. λδ΄

⁶⁹ Αναφέρεται σε επιστολή του Γ. Παπανικολάου (3-10-1907) προς τον φίλο του Τηλέμαχο Κωνσταντάκη: Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 211-212

των υποχρεώσεων που ανέλαβε επιστρέφοντας στην Ελλάδα με το Παρθεναγωγείο του Βόλου. Αργότερα πήρε σαφείς αποστάσεις από τις ιδέες του Σκληρού⁷⁰ και το 1927 αποχώρησε από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο που είχε αποκτήσει πια σοσιαλιστικό χαρακτήρα.

Ο Νίκος Γιαννιός (1885-1958) γεννήθηκε στην Άνδρο. Εργάστηκε ως γραμματέας του Γιάννη Ψυχάρη (1903-1905) και το 1907 βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, όπου εργαζόταν ως δάσκαλος της γαλλικής. Όταν εκδόθηκε εκεί η εφημερίδα των δημοτικιστών *Λαός*, ανέλαβε την αρχισυνταξία της και η μαχητική του δημοσιογραφία προκάλεσε τη δυσαρέσκεια του Αλέξανδρου Πάλλη και τελικά την παύση της έκδοσης. Το 1910 τον βρίσκουμε στην Αθήνα όπου πρωτοστατεί σε εργατικούς αγώνες και σοσιαλιστικές κινήσεις. Τον Μάιο του 1911 ίδρυσε το «Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών»⁷¹.

Ο Μάρκος Ζαβιτσιάνος (1884-1923) γεννήθηκε στην Κέρκυρα. Προερχόταν από αρχοντική οικογένεια με λόγια παράδοση και απαλλαγμένος από τις βιοτικές μέριμνες μπορούσε να αφοσιωθεί στην τέχνη⁷². Σπούδασε από το 1906 έως το 1909 ζωγραφική στο Μόναχο και στη συνέχεια πήγε στο Παρίσι όπου τα επόμενα χρόνια έκανε βήματα προς τον συμβολισμό και τον μοντερνισμό. Το 1911 συμμετέχει στον Σοσιαλιστικό Όμιλο Κέρκυρας και αργότερα στην καλλιτεχνική «Συντροφιά των Εννιά» μαζί με τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη, το βιβλίο του οποίου *Για την τιμή και για το χρήμα* εικονογράφησε. Στον διάλογο στον Νουμά αντιπαρατέθηκε κυρίως με τις φυλετικές απόψεις του Έρμονα-Πέτρου Βλαστού, ωστόσο το 1922 ετοίμασε χαρακτηριστικά για το βιβλίο του *Ο ήσκιος της συκιάς*⁷³.

Ο Ίων Δραγούμης (1878-1920) γεννήθηκε στην Αθήνα και ήταν γιος του Στέφανου Δραγούμη, πολιτικού της ομάδας των «Ιαπόνων» και πρωθυπουργού (1910). Μεγάλωσε σε ένα προνομιακό περιβάλλον που είχε επαφή με εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής όπως ο Τρικούπης, ο Παλαμάς και ο Μπαρρές. Σπούδασε νομικά και κατετάγη εθελοντής στον στρατό κατά τον πόλεμο του 1897. Εργάστηκε από το 1899 στο Υπουργείο Εξωτερικών και υπηρέτησε στα προξενεία

⁷⁰ Γ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρόμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός – Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, Αθήνα 1996, σ. 20

⁷¹ Π. Νούτσος, *Νίκος Γιαννιός*, Αθήνα 1997, σ. 23-24

⁷² Κ. Παλαμάς, «Θάνατος καλλιτέχνη», στην εφημ. *Εμπρός*, 30-10-1923, αρ.φ. 9700, σ. 1

⁷³ Σπύρος Πετριτάκης, «Η υποδοχή των συμβολιστικών τάσεων στον κύκλο της Κέρκυρας: Η περίπτωση της συνεργασίας του Κ. Θεοτόκη με τον Μάρκο Ζαβιτσιάνο», στα *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, "Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και «Η Συντροφιά των Εννιά»*», Αθήνα 2016, σ. 113-129

Μοναστηρίου (1902) και Δεδέαγατς (1905). Το 1907 έγραψε το *Ηρώων και μαρτύρων αίμα*, αφιερωμένο στον Παύλο Μελά. Εκείνη τη χρονιά βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη ως δεύτερος γραμματέας της ελληνικής πρεσβείας και το 1909 μετατέθηκε στο Βουκουρέστι και στη συνέχεια (1910) στη Ρώμη⁷⁴. Εκτός από την αρθρογραφία του και το λογοτεχνικό του έργο, τα ημερολόγια και οι επιστολές του αποτελούν πολύτιμες πηγές για το πολιτικό και πνευματικό κλίμα της εποχής.

Ο Μάρκος Τσιριμώκος (1872-1939) καταγόταν από οικογένεια γαιοκτημόνων της Λαμίας. Ήταν αξιωματικός του Ναυτικού και λογοτέχνης με το ψευδώνυμο Στέφανος Ραμάς. Ήταν ο μόνος από τους συζητητές που κατοικούσε μόνιμα στην Αθήνα (ο ίδιος έγραψε για την απομόνωσή του στο σπίτι του στην Πλάκα⁷⁵). Υπήρξε από τους πρωτεργάτες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, με το βιβλίο του *Τα παλιά και τα καινούργια* (1905), τη συμβολή του στην ίδρυση της Εταιρείας «Εθνική γλώσσα» (1905) και του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910). Φιλοσοφικά κινείται στον χώρο του θετικισμού και πολιτικά εκφράζεται υπέρ αριστοκρατικών, αντιδημοκρατικών ιδεών. Σε αντίθεση όμως με τον Ίωνα Δραγούμη, ακολούθησε το βενιζελικό στρατόπεδο και υπηρέτησε τις κυβερνήσεις Βενιζέλου σε θέσεις νομάρχη. Το 1924 διορίστηκε διευθυντής της Εθνικής Βιβλιοθήκης⁷⁶.

Ο Πέτρος Βλαστός (1879-1941) γεννήθηκε στην Καλκούτα των Ινδιών και εργαζόταν στον εμπορικό οίκο Ράλλη, όπως και οι Πάλλης και Εφταλιώτης. Μεγαλωμένος σε αποικιοκρατικό περιβάλλον ενστερνίστηκε τις φυλετικές ιδέες του Γκομπινό και αργότερα του Τσάμπερλαιν και η αρθρογραφία του επιμένει στο ζήτημα αυτό. Αλληλογραφούσε με τον Ίωνα Δραγούμη και τους συνέδεε στενή φιλία. Η αλληλογραφία του επίσης με την Πηνελόπη Δέλτα φωτίζει το παρασκηνιακό κλίμα της συζήτησης στον *Νουμά*⁷⁷.

2. Οι προϋποθέσεις και το κλίμα του διαλόγου

Το ενδιαφέρον για τις σοσιαλιστικές ιδέες και συνεπώς η δυνατότητα για έναν διάλογο σχετικά με το *Κοινωνικόν μας Ζήτημα* δεν ήταν εξαρχής δεδομένα. Το

⁷⁴ Γιάννης Μάζης, *Ίων Δραγούμης: Ο ασυμβίβαστος*, Αθήνα 2016, σ. 137-138 και 141-142

⁷⁵ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 111

⁷⁶ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. λα'-λβ'

⁷⁷ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. λβ'

βιβλίο του Σκληρού παρέμενε στο περιθώριο, πριν τραβήξει ο Αλ. Δελμούζος την προσοχή του Δημητρίου Ταγκόπουλου και του Μάρκου Τσιριμώκου με τις εύστοχες αναφορές του. Το γεγονός όμως ότι μπόρεσε ο Δελμούζος να ενεργοποιήσει κάποια αντανάκλαστικά και να εκκινήσει ο διάλογος είναι ενδεικτικό και της ποιότητας των συγκεκριμένων δύο ανθρώπων και της ευαισθησίας των δημοτικιστών γενικότερα απέναντι σε πνευματικές προκλήσεις. Ιδιαίτερα όσον αφορά στον Ταγκόπουλο, πρέπει να συνεκτιμηθεί εκτός από τη συμπάθεια που εξέφρασε για τις σοσιαλιστικές ιδέες, η διακηρυγμένη πρόθεσή του να δίνει ελεύθερο βήμα σε αντιπαραθέσεις χωρίς να παρεμβαίνει καθώς και το ενδιαφέρον του για τον εμπλουτισμό της ύλης της εφημερίδας και την προσέλευση έτσι αναγνωστικού κοινού.

Η αμυντική και αργότερα εριστική στάση του Τσιριμώκου, η εσπευσμένη ανταπόκρισή του σε μια πρόσκληση διαλόγου για ένα ιδεολογικό ρεύμα που ο ίδιος θεωρούσε επικίνδυνο, η αυτοπεποίθηση αλλά και ταυτόχρονα η πνευματική εντιμότητα με την οποία προσήλθε και αυτός και ο Δραγούμης στη συζήτηση είχαν σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε αυτή. Η εριστικότητα αλλά και ο στρατηγικός νους του Κ. Χατζόπουλου από την άλλη πλευρά συνέβαλαν επίσης στη διατήρηση της έντασης και του ενδιαφέροντος.

Η συγκρότηση της ομάδας των σοσιαλιστών υπήρξε εξαρχής το σημείο της υπεροχής τους, όπως αντιστοίχως η βεβαιότητα της άλλης πλευράς ότι έχει την ιδεολογική ηγεμονία στον δημοτικιστικό χώρο υπήρξε η αχίλλειος πτέρνα των εθνικιστών. Είναι γνωστό από τη δημοσιευμένη αλληλογραφία του Κ. Χατζόπουλου με τον Ν. Γιαννιό ότι υπήρχαν συνεννοήσεις μεταξύ τους και ενθαρρυνόταν η συμμετοχή των νεαρών μελών στη συζήτηση⁷⁸. Από την άλλη πλευρά οι επιστολές του Βλαστού προς την Πηνελόπη Δέλτα⁷⁹ έχουν περισσότερο τον χαρακτήρα του σχολιασμού και λιγότερο της προγραμματισμένης παρέμβασης στον διάλογο.

Το ολιγάριθμο των δημοτικιστών, το γεγονός ότι γνώριζαν ο ένας το έργο των άλλων, συνέβαλε από την αρχή στη δημιουργία ενός κλίματος κατ' αρχήν εμπιστοσύνης. Παραδόξως, ένας παράγοντας που χρωμάτισε κάποια σημεία της συζήτησης ήταν η άγνοια που είχαν κάποιοι συζητητές ο ένας για τον άλλον. Στον διάλογο για τον εγωισμό και την αγάπη, π.χ., η χρήση ψευδωνύμων προστάτευσε την ταυτότητα κάποιων αρθρογράφων και κατηύθυνε τη συζήτηση στις ιδέες και όχι στα

⁷⁸ Ν. Γιαννιός, «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου προς τον σοσιαλιστή Ν. Γιαννιό και τη γυναίκα του Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού», στη: *Νέα Εστία*, τ. 62 (1957) και 63 (1958)

⁷⁹ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. ξα'-ξβ'

πρόσωπα. Και ο Χατζόπουλος ομολογεί σε επιστολή του ότι κάποιους δεν τους γνωρίζει παρά μόνο με τα ψευδώνυμά τους. Από την άλλη πλευρά, αμέσως έγινε αντιληπτό ποιος ήταν ο «Βρούτος» του «Τιμή κι ανάθεμα». Η περίπτωση του Σκληρού είναι ιδιαίτερη, καθώς δεν ανήκει στον κύκλο του *Νουμά*. Ήταν φυσικό να μη γνωρίζει ο Δραγούμης τον Σκληρό και αντιστρόφως, οι λανθασμένες υποθέσεις όμως που έκαναν ο ένας για τον άλλον εξέθεσαν και τους δύο, ανέβασαν την ένταση και ανάγκασαν και τους δύο να αποκαλύψουν περισσότερα πράγματα για τη ζωή τους και τον χαρακτήρα τους.

Το κλίμα του διαλόγου χαρακτηρίζεται από ευγένεια και εκατέρωθεν φιλοφρονήσεις, παρά τις αναμενόμενες εντάσεις και κάποιους οξείς προσωπικούς χαρακτηρισμούς. Το επίπεδο του λόγου και των επιχειρημάτων παρέμεινε επίσης υψηλό, ιδίως αν συγκριθεί με την εφημεριδογραφία της εποχής· εξάλλου αυτοί που γράφουν είναι ασκημένοι τεχνίτες του λόγου. Τα κείμενα στο σύνολό τους χαρακτηρίζονται από πυκνότητα και διαπραγματεύονται συνθετικά την πολλαπλότητα των θεμάτων.

Οι κειμενικές αναφορές (αντίκρουση, ειρωνεία, συγκατάβαση), οι προσωπικές κρίσεις και αξιολογήσεις διαμορφώνουν κλίμα πολεμικής, αλλά αποτελούν και στοιχείο συνοχής. Οι μικροαναφορές στα κείμενα των άλλων βεβαιώνουν το αναγνωστικό κοινό ότι ο αρθρογράφος έχει μελετήσει το κείμενο του αντιπάλου του και στις μικρότερες λεπτομέρειές του. Η ίδια η πολεμική συμβάλλει στο ξεκαθάρισμα κάποιων ασαφών πλευρών μέσω της όξυνσης των αντιθέσεων, χαράζει όλο και πιο ξεκάθαρα τις διαχωριστικές γραμμές.

Ο διάλογος εκτυλίσσεται με δυναμισμό, τα στρατόπεδα συσπειρώνονται, βρίσκουν τα κοινά τους σημεία, επεξεργάζονται τις θέσεις τους και οξύνουν τις αιχμές. Η πολεμική, δηλαδή, λειτουργεί συσπειρωτικά στο εσωτερικό της σοσιαλιστικής ομάδας και δυναμικά ως προς το ξεκαθάρισμα των ιδεών της. Αυτό το στοιχείο δεν το έχει η άλλη πλευρά, διότι δεν είναι *ομάδα*, και έτσι βλέπουμε να διαχέονται οι προσπάθειές τους μεταξύ πατριωτισμού, απαισιόδοξου ρεαλισμού, φιλοσοφικού πραγματισμού και φυλετισμού. Η απογοήτευση που εκφράζει ο Γιάγκος Χατζής για την απαξίωση της Μεγάλης Ιδέας από τον Δραγούμη είναι ενδεικτική.

3. Οι φάσεις του διαλόγου

Η πρώτη φάση του διαλόγου ξεκινά τον Αύγουστο του 1907 με την παρουσίαση του βιβλίου από τον Α. Ντέλο (Αλέξανδρο Δελμούζο) και κλείνει με το πρώτο άρθρο του Ίδα (Ιωνος Δραγούμη) τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου⁸⁰. Στο διάστημα αυτό παρουσιάζονται τα κύρια θέματα της αντιπαράθεσης και τα περισσότερα κεντρικά πρόσωπα. Στην πρόσκληση του Δελμούζου απαντά πρώτος ο Στέφανος Ραμάς (Μάρκος Τσιριμώκος). Ακολουθούν μια σύντομη αναφορά του Μ. Ζαβιτσιάνου, η παρέμβαση του Πέτρου Βασιλικού (Κώστα Χατζόπουλου), η μεθοδολογική αναφορά του Γ. Σκληρού (μεταφυσική και διαλεκτική σκέψη) και μια σύντομη κριτική του βιβλίου από τον Έρμονα (Πέτρο Βλαστό). Ο πρώτος κύκλος της επιχειρηματολογίας κλείνει με την τοποθέτηση του Ίδα, κάποιες αιχμές της οποίας θα απαντηθούν μετά από μερικούς μήνες. Η τελευταία παρατήρηση δείχνει βέβαια πως η όποια διαίρεση της συζήτησης έχει περισσότερο μεθοδολογικό χαρακτήρα, ιδίως όταν δεν μεσολαβεί κάποιο μεγάλο κενό δραστηριότητας. Θα μπορούσαμε ίσως να θεωρήσουμε ότι ο πρώτος κύκλος κλείνει με το άρθρο του Γιαννιού στις αρχές του νέου χρόνου, αλλά τα «ζεύγη» άρθρων Βασιλικού και Ραμά μάζ αποτρέπουν από κάτι τέτοιο. Η παρουσία επίσης ενός «ζεύγους» άρθρων Σκληρού και Ίδα στο τέλος των δύο πρώτων κύκλων ενισχύει αυτήν την «περιοδολόγηση».

Τι εντύπωση προκάλεσε η έναρξη του διαλόγου; Η επιγραμματική ανακεφαλαίωση του Λάμπρου Πορφύρα σε επιστολή του προς τον Κ. Χατζόπουλο εκφράζει ίσως πολύ καλά τις εντυπώσεις και προσδοκίες μιας μερίδας τουλάχιστον του αναγνωστικού κοινού: «Τι χάος όμως τώρα τελευταία στο *Νουμά*. [...] Τι θα βγει; Εγώ όμως είμαι αισιόδοξος. Έτσι νομίζω κι εσύ. Έτσι πρέπει»⁸¹.

Η δεύτερη φάση ξεκινά αμέσως μετά την πρώτη και διαρκεί μέχρι τον Μάιο του 1908. Ένα άρθρο του Γιαννιού τον Ιανουάριο μένει κάπως στο περιθώριο, ο Γιάγκος Χατζής επισείει τους κινδύνους για την εθνική ενότητα, η πολεμική όμως οξύνεται ανάμεσα στα αντίπαλα «ζεύγη» Βασιλικού – Ραμά και Ζαβιτσιάνου – Έρμονα. Ιδιαίτερα το δεύτερο ζεύγος αναπτύσσει μια ιδιαίτερη προβληματική που σχετίζεται με το φυλετικό ζήτημα και είχε ήδη τεθεί στον πρώτο κύκλο. Ο Π. Βλαστός πάλι διευρύνει τη θεματολογία της συζήτησης με το άρθρο του «Πραγματισμός», απάντηση κατά κάποιον τρόπο στον «Διαλεκτικό Υλισμό» του

⁸⁰ Ακολουθούμε τη διαίρεση της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. νη΄

⁸¹ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 303

Σκληρού που είχε δημοσιευτεί τον Ιανουάριο. Ο Σκληρός επανεμφανίζεται μετά από δύομισι μήνες απουσίας και εκφράζεται με κάποια αγανάκτηση για τις διαστρεβλώσεις του Ραμά και τις αιτιάσεις του Ίδα. Ο κύκλος αυτός κλείνει επίσης με άρθρο του Γ. Δραγούμη.

Το καλοκαίρι του 1908 δεν υπάρχει δραστηριότητα, με εξαίρεση μια σύντομη φιλο-σοσιαλιστική αναφορά του Σ. Σκίπη σε ομιλία του στο Παρίσι⁸². Μετά από μια ανάπαυλα, λοιπόν, μερικών μηνών, ένα νέο πρόσωπο, ο Αριστοτέλης Πουλημένος, ξεκινά τον τρίτο κύκλο του διαλόγου με μια σειρά άρθρων του (Σεπτέμβριος 1908). Ωστόσο, κατά τη διάρκεια και του φθινοπώρου του 1908 φαίνεται πως το ενδιαφέρον των βασικών συνομιλητών έχει εξαντληθεί· ο Νουμάς όμως με περηφάνια στο φύλλο 321 (7-12-1908) μεταφράζει την αναφορά σε αυτόν του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού «Εμπρός» (*Vorwärts*): παρουσιάζεται εκεί ως το «βδομαδιατικό φιλολογικό φύλλο της Αθήνας» που πρώτο φιλοξένησε σοσιαλιστικές συζητήσεις και θεωρείται πρόδρομος καθαρά σοσιαλιστικών εντύπων (*Μέλλον και Εργάτης* του Βόλου). Μέσα στο 1909 έχουμε ένα άρθρο του νεαρού Φώτου Πολίτη, τρεις ακόμη δημοσιεύσεις του Πουλημένου, μία ακόμη αναζωπύρωση της αντιπαλότητας Ραμά – Βασιλικού, και ένα τελευταίο άρθρο του Μ. Ζαβιτσιάνου τον Ιούλιο. Λίγο πριν, ο Πουλημένος με επιστολή του είχε δηλώσει την απογοήτευσή του και την παραίτησή του από τον διάλογο. Το στρατιωτικό κίνημα στου Γουδή στρέφει πολύ σύντομα το γενικό ενδιαφέρον σε άλλα πλέον φλέγοντα ζητήματα.

Παράλληλα με την κύρια συζήτηση διεξάγονται από τις στήλες του Νουμά άλλοι δύο διάλογοι – αντιπαραθέσεις. Ο ένας έχει αντικείμενο την αντίθεση εγωισμού – αγάπης· οι νιτσεϊκοί (Δούλος Δουλεύτης, Η. Εσπερινός) συντάσσονται με τον εγωισμό και οι σοσιαλιστές (Μ. Ζαβιτσιάνος, Γ. Παπανικολάου, Φ. Πολίτης) με την αγάπη. Το τελευταίο άρθρο του Ζαβιτσιάνου με τη διπλή του απάντηση σε εθνικιστές και νιτσεϊκούς είναι χαρακτηριστικό για τη συμπλοκή των δύο διαλόγων. Ο δεύτερος παράλληλος διάλογος ξεκινά από τη σφαίρα της λογοτεχνικής κριτικής και εξελίσσεται ως αντιπαραθεση για τον σκοπό της λογοτεχνίας μεταξύ των δύο παλιών συνεργατών της *Τέχνης*, του Π. Νιρβάνα και του Κ. Χατζόπουλου. Αυτή η δεύτερη αντιπαραθεση έχει πιο προσωπικό χαρακτήρα, όμως οι απόψεις του Χατζόπουλου για

⁸² Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 293-4

την απόρριψη του συμβολισμού και του αισθητισμού και την αποδοχή του ρεαλισμού και της κοινωνικής θεματολογίας έχουν άμεση σχέση με τον σοσιαλιστικό του προσανατολισμό και τις ιδέες που είχε αναπτύξει ο Γ. Σκληρός.

3. Η έναρξη του διαλόγου

Τη συζήτηση ανοίγει ο Αλέξανδρος Δελμούζος (ψευδώνυμο Α. Ντέλος) με άρθρο του που στέλνει από τη Γερμανία (Starnberg, 1/8/1907)⁸³. Ο Δελμούζος είχε γνωριστεί με τον Σκληρό στην Ιένα και είχε εντυπωσιαστεί από την προσωπικότητά του, την κατάρτισή του και το πάθος του. Η νέα θεώρηση άνοιγε μπροστά του πρωτοφανέρωτους τρόπους σκέψης και έμοιαζε σαν αποκάλυψη, στην οποία ωστόσο ο νους του αντιστεκόταν.

Σ' αυτό λοιπόν το πρώτο άρθρο ο Δελμούζος διατυπώνει ρητά τον στόχο του να βγάλει από την αφάνεια το βιβλίο του Σκληρού και να προκαλέσει συζήτηση ανάμεσα στους δημοτικιστές. Πιστεύει πως το βιβλίο αξίζει να διαβαστεί (παρά τις ενστάσεις που διαφαίνεται ότι ο ίδιος διατηρεί), καθώς είναι η πρώτη απόπειρα να αναλυθεί η ελληνική κοινωνία· μόνη ανάλογη προσπάθεια είχε κάνει ο Στ. Ραμάς με το βιβλίο του *Τα παλιά και τα καινούργια*, όπου θεωρεί τη γλώσσα ως πηγή του κακού. Αντίθετα ο Σκληρός θέτει το ζήτημα σε *εξελικτική* βάση. Ο Σκληρός απευθύνεται στις ζωντανές δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας και ανάμεσά τους στους δημοτικιστές, το ζωντανότερο κομμάτι της αστικής τάξης. Αυτός είναι επομένως ο λόγος που παρουσιάζει το βιβλίο στο κοινό του Νουμά. Διατυπώνει επίσης το παράπονό του ότι ο Νουμάς αγνοεί όσα έργα γράφονται στην καθαρεύουσα, κάτι που προκάλεσε ένα σύντομο σχόλιο της έκδοσης⁸⁴ και τη δική του νέα τοποθέτηση⁸⁵: Ο Νουμάς κατηγορείται πάλι για γλωσσική μονομέρεια (δεν δέχεται ούτε τους οπαδούς της «μικτής») και μονοθεματικότητα· θα έπρεπε να ανοίξει την ύλη του και σε προβληματισμούς πέραν της λογοτεχνίας.

Ο Στ. Ραμάς σήκωσε το γάντι που πέταξε ο Δελμούζος και διατυπώνει τις αντιρρήσεις του⁸⁶. Αναρωτιέται ποιες είναι οι ζωντανές δυνάμεις του έθνους και

⁸³ Α. Ντέλος, «Στους δημοτικιστάς», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 3-14 (*Ο Νουμάς*, 19-8-1907, αρ.φ. 257)

⁸⁴ *Ο Νουμάς*, 26-8-1907, αρ.φ. 258, Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 258-259

⁸⁵ Α. Ντέλος, «Για το ζήτημα», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 15-18 (*Ο Νουμάς*, 16-9-1907, αρ.φ. 261)

⁸⁶ Στ. Ραμάς, «Ο δημοτικισμός και το “Κοινωνικό μας Ζήτημα”», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 19-27 (*Ο Νουμάς*, 30-9-1907, αρ.φ. 263)

απορρίπτει τους φοιτητές, έχοντας κατά νου τη στάση τους στο γλωσσικό ζήτημα. Μόνοι «ριζοσπάστες» στον ελληνικό χώρο για τον Ραμά είναι οι δημοτικιστές. Ανησυχεί για την ενότητα του έθνους και απορρίπτει ως επικίνδυνη την πάλη των τάξεων. Διαφωνεί γενικότερα για την ενδεδειγμένη πορεία της ελληνικής οικονομίας: η βιομηχανία δεν μπορεί να αναπτυχθεί λόγω έλλειψης πρώτων υλών και υπάρχει χάρη μόνο στο «δασμολόγιο». Ο πλούτος της χώρας βρίσκεται στη γεωργία και κτηνοτροφία και δεν πρέπει να αφαιρεθούν χέρια από εκεί. Η μεταφορά των σοσιαλιστικών ιδεών από τον γερμανικό χώρο στη διαφορετική ελληνική πραγματικότητα είναι άκριτη και ανεδαφική. Όσο για την κακή κατάσταση της εργατικής τάξης, μπορεί να φροντίσει πιο αποτελεσματικά το κράτος. Όσον αφορά στις θεωρητικές βάσεις της πρόσκλησης του Σκληρού, επισημαίνει ότι η εξέλιξη δεν πρέπει να ταυτίζεται με την πρόοδο. Ανησυχεί ακόμη ότι ο κοινωνισμός θα σημάνει την υποδούλωση του ατόμου στο σύνολο: πράγματι ο Σκληρός έγραφε στον Γ.Ν. Πολίτη το 1910 πως «ο πρώτος όρος του μεγαλείου» είναι «το άτομο να λησμονηθή ή μάλλον να συγχωνευθή μέσα στη γενική ιδέα»⁸⁷. Τελικά απορρίπτει την προτροπή του Σκληρού προς τους δημοτικιστές να στραφούν προς το λαό· μια τέτοια κίνηση είναι καταδικασμένη, εφόσον οι λαϊκές τάξεις ποδηγετούνται από τους δημοκόπους και άγρυπνους γλωσσοφύλακες και αρχαιοφύλακες.

Μετά από μια σύντομη παρέμβαση – αντίλογο του Μάρκου Ζαβιτσιάνου στον φυλετισμό του Έρμονα (Πέτρου Βλαστού)⁸⁸ και τη σύντομη αναφορά του στο σοσιαλιστικό κίνημα και το βιβλίο του Σκληρού, έρχεται η πρώτη απάντηση του Βασιλικού στον Ραμά⁸⁹. Κύρια αιχμή της η εκτίμηση για το μέλλον της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Η θεωρητική του κατάρτιση και η γνώση του της ελληνικής πραγματικότητας τού προσφέρει το στέρεο υπόβαθρο για την τοποθέτησή του. Ο Ραμάς, κατά τον Βασιλικό, δεν μπορεί να δει ότι η ιστορική πορεία είναι αντικειμενική και αναπόδραστη: ούτε η αγροτική έξοδος προς τις πόλεις και το εξωτερικό ούτε η πορεία προς την εκβιομηχάνιση και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μπορούν να αντιστραφούν. Η χώρα διαθέτει πρώτες ύλες (σίδηρο, ορυκτά, βαμβακοπαραγωγή) και το παράδειγμα των πρώτων απεργιών και της μπίρας

⁸⁷ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ανέκδοτες Επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ. Ν. Πολίτη: Από τις «παλιές καλές μέρες της Ίνας» στην «ανίερων πραγματικότητα» της βιοπάλης στην Αίγυπτο», στο: *Μνήμων*, τ. 7 (1979), σ. 38

⁸⁸ Μ. Ζαβιτσιάνος, «Στους αριστοκράτες», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 272-3 (*Ο Νουμάς*, 21-10-1907, αρ.φ. 266)

⁸⁹ Π. Βασιλικός, «Το κοινωνικόν μας ζήτημα», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 28-39 (*Ο Νουμάς*, 28-10-1907, αρ.φ. 267)

του Κλωναρίδη⁹⁰ μας δείχνουν τον δρόμο. Η γεωργία δεν μπορεί να αναπτυχθεί όσο λείπουν τα κεφάλαια για τον εκσυγχρονισμό της: ο παρασιτικός χαρακτήρας του «μικροκεφαλαίου» στις επαρχίες και «τα μικροδάνεια στους ψωροκτηματίες» δεν μπορούν να υποστηρίξουν την αναγκαία, καπιταλιστικού τύπου, ανάπτυξη της γεωργίας. Ο Βασιλικός θα επανέλθει στο ζήτημα αυτό αργότερα⁹¹ προσπαθώντας να δείξει ότι και σε άλλες χώρες υπήρξαν συντηρητικές φωνές που αντιστάθηκαν στην καπιταλιστική ανάπτυξη και τελικά νικήθηκαν.

Ο Γ. Σκληρός αρθρογραφεί για πρώτη φορά στον *Νουμά* τον Νοέμβριο του 1907 και απευθύνεται και αυτός «στους δημοτικιστάς»⁹² θέλοντας να διευκρινίσει τις φιλοσοφικές τους διαφορές: εκείνοι «μεταφυσικοί», αυτός «διαλεκτικός». Η μεταφυσική, ιδεαλιστική ματιά αναζητεί στα ξεχωριστά πρόσωπα ή σε μεμονωμένα φαινόμενα τα αίτια των ιστορικών γεγονότων. Η διαλεκτική ερμηνεία αναζητεί τις συσχετίσεις μεταξύ των παραγόντων και βρίσκει στο βάθος τις κοινωνικές συνθήκες και τον υλικό παράγοντα. Η σκέψη των δημοτικιστών είναι μεταφυσική γιατί εστιάζει στο γλωσσικό μόνο πρόβλημα, απομονώνοντάς το από τη συνολική εικόνα της ελληνικής κοινωνίας. Ο ίδιος τους προτείνει έναν άλλο δρόμο ερμηνείας, άρα και μια άλλη τακτική πάλης για το γλωσσικό μέσα από το ευρύτερο κοινωνικό.

Εντύπωση στο άρθρο μάς προκαλεί η μακροσκελής αναφορά στη ρωσική ιστορία και λογοτεχνία, ένδειξη της βαθύτερης γνώσης του Σκληρού για τη ρωσική παρά για την ελληνική πραγματικότητα. Όσον αφορά στη νεότερη ελληνική λογοτεχνική παραγωγή, την αντιμετωπίζει με απαξίωση και τη θεωρεί ένα ακόμη σύμπτωμα της παρακμής: μόνο στην Επανάσταση γεννήθηκαν σπουδαία έργα. Αργότερα επικράτησε ο *ψευτοκλασικισμός* και *ψευτοβυζαντινισμός*, η ηθογραφία και ο υποκειμενικός λυρισμός, και μόνο πρόσφατα γράφτηκαν έργα κοινωνικής κριτικής. Ο Σκληρός δεν καινοτομεί στη σύγκριση ελληνικής και ευρωπαϊκής πνευματικής ζωής, μάλλον επαναλαμβάνει έναν κοινό τόπο. Η πρότασή του ωστόσο, που εντάσσει την πνευματική παραγωγή στον κοινωνικό και πολιτικό αγώνα, βρήκε σύντομα στο πρόσωπο του Κ. Χατζόπουλου έναν θεωρητικό υπερασπιστή. Ο κοινωνικός προσανατολισμός είναι εμφανής και στα διηγήματα που έγραψε ο Χατζόπουλος κατά

⁹⁰ Η ζυθοποιία Κλωναρίδη στα Πατήσια εγκαινιάστηκε τον Δεκέμβριο του 1903. Βλ. <http://mip-blo-g-spot.blogspot.com/2014/09/Klwnaridh.html> (πρόσβαση στις 2/6/2018) και εφημερίδα *Σκριπ*, 27-12-1903, αρ.φ. 7636, σ. 1

⁹¹ Π. Βασιλικός, «Στην ουσία», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 30-3-08, αρ.φ. 289. Βλ. και στη συνέχεια της εργασίας.

⁹² Γ. Σκληρός, «Στους δημοτικιστάς», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 40-50 (*Ο Νουμάς*, 4-11-1907, αρ.φ. 268)

την παραμονή του στη Γερμανία μέχρι το 1914, όπως και ο Παρορίτης και αργότερα ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Τους ίδιους προβληματισμούς ανέπτυξε αργότερα ο Σκληρός με άρθρα του στα αιγυπτιώτικα περιοδικά.

Το άρθρο του Έρμονα «Κριτικές αναποδιές»⁹³ δεν εντάσσεται στον κορμό της συζήτησης. Πρόκειται για ένα βιβλιοκριτικό κείμενο όπου μεταξύ άλλων δίνεται και μια πρώτη εκτίμηση για το βιβλίο του Σκληρού. Δεν είναι ιδιαίτερα επικριτικός. Συμφωνεί ότι οι δημοτικιστές θα έπρεπε να ασχολούνται λιγότερο με την ποίηση και περισσότερο με την πολιτική δράση, όμως θα προτιμούσε το χτύπημα της «βουλευτοκρατίας» αντί της «πλουτοκρατίας». Το ζήτημα γι' αυτόν είναι φυλετικό. Η σημερινή βουλευτοκρατία κατάγεται από τους κλέφτες του 1821 που δεν είχαν φυλετική διαφορά από τον υπόλοιπο λαό, άρα δεν είναι γνήσια αριστοκρατία. Μια επανάσταση που θα σήμαινε το ανακάτωμα του αίματος αδύνατων και αφεντάδων τον βρίσκει επιφυλακτικό. Γι' αυτόν, για να αλλάξει η κοινωνία, πρέπει να αλλάξουν οι άνθρωποι – και δεν το εννοεί ηθικά αλλά φυλετικά.

Στο ίδιο άρθρο ο Έρμονας κάνει λόγο για τον «Προσκυνητή» του Ηλία Βουτιεριδίδη και οι παρατηρήσεις του προκάλεσαν την αντίδραση του ποιητή. Έτσι ξεκινά ο παράλληλος διάλογος με θέμα «Εγωισμός και αγάπη».

3.1 Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας

Ο Ίδας στην πρώτη του παρέμβαση⁹⁴ αναγνωρίζει προτερήματα στο βιβλίο του Σκληρού: «σύστημα, ενότητα, πάστρα». Αντίθετα μιλάει πολύ υποτιμητικά για τον Π. Βασιλικό. Παραγνορίζει την καθαρότητα των επιχειρημάτων του και προσπαθεί να μειώσει την αξία τους υποβαθμίζοντας τη σημασία της εκβιομηχάνισης (κάνει λόγο για τους «κρασάδες» και τους «μπιράδες»). Εκνευρίζεται μάλλον από τις αναφορές του στην πρόοδο των γειτονικών βαλκανικών λαών, την προσέγγισή τους στην ευρωπαϊκή επιστήμη μέσα από πολυάριθμους και πολυάριθμες φοιτητές και φοιτήτριες. Χαιρέκακα, θα έλεγε κανείς, σημειώνει την επισήμανση του Χατζόπουλου ότι η κοινωνική επανάσταση δεν αναμένεται στο εγγύς μέλλον, για να σημειώσει ότι αντίθετη διατύπωση θα ενδιέφερε «τον εισαγγελέα» του καταλογίζει έτσι ρητά δειλία και σ' αυτό το σημείο μάλλον τον αδικεί: η εκτίμηση του

⁹³ Έρμονας, «Κριτικές αναποδιές», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 272-3 (*Ο Νουμάς*, 11-11-1907, αρ.φ. 269)

⁹⁴ Ίδας, «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 51-61 (*Ο Νουμάς*, 25-11-1907, αρ.φ. 271)

Χατζόπουλου δεν είναι παρά η συνολικότερη στάση της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, η οποία εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών της ανάπτυξης της είχε προσανατολιστεί στη νόμιμη δράση· η καλλιέργεια επιπλέον του φιλοσοφικού ντετερμινισμού διαρκώς «ανέθετε» στο μέλλον την επανάσταση. Ίσως στο βάθος ο Ίδας δεν συγχωρεί τον Βασιλικό, επειδή ο τελευταίος είναι «ένας απ' αυτούς», πρωτεργάτης του δημοτικισμού και με σημαντική παρουσία στα γράμματα, σε αντίθεση με τον Σκληρό που ήταν κάποιος πρωτοεμφανιζόμενος άγνωστος.

Ο Δραγούμης δεν θεωρεί αυτοσκοπό την ανάπτυξη της βιομηχανίας αλλά μέσο· προτεραιότητά του έχει την εθνική ολοκλήρωση. Αντιλαμβάνεται την ύπαρξη ξεχωριστών τάξεων, θέλει όμως τα ταξικά συμφέροντα να υποχωρούν μπροστά στο εθνικό καλό, το *salus populi*. Δεν λυπάται «για κείνους που, μη ξέροντας να βρουν ψωμί πεθαίνουν από την πείνα». Ζητάει από τους προλετάρους «να αρρωστήσουν, να μείνουν δίχως ψωμί, γυμνοί, χωρίς σπίτια, [...] να πεθάνουν», αν αυτό επιτάσσει η «αυτοσυντηρησία του κράτους» και η «νίκη της εθνικής ζωής».

Και ο Ίδας, όπως και υπόλοιποι εθνικιστές ενοχλείται από την επίκληση της επιστήμης εκ μέρους του Γ. Σκληρού. Ενώ όμως ο Ραμάς, ο Βλαστός και αργότερα ο Πουλημένος θα προσπαθήσουν να αντικρούσουν τον Σκληρό με ιστορικά και φιλοσοφικά-γνωσιοθεωρητικά επιχειρήματα, ο Δραγούμης αντιπροτείνει μια στάση προσανατολισμένη στην ενεργό δράση, την πολιτική, τη ζωή. Εκεί δηλαδή που οι υπόλοιποι εθνικιστές αμφισβητούν τη δυνατότητα της συνολικής ερμηνείας από ένα συγκεκριμένο ρεύμα σκέψης, ο Δραγούμης αμφισβητεί την ίδια τη δυνατότητα της επιστήμης να καθοδηγήσει τη σκέψη και πολύ περισσότερο τη δράση και αντιπροτείνει μια ανοιχτή στις ιστορικές περιστάσεις εμπειρική προσέγγιση («βλέποντας και κάνοντας»). Στη θέση της επιστήμης ως καθοδηγητικής αρχής εκείνος βάζει την αγωνία για τα προβλήματα του έθνους.

Αρνούμενος την επιστήμη ο Δραγούμης κάνει ένα μετέωρο βήμα προς την άρνηση του Λόγου, για να τον υποκαταστήσει με την Πράξη: στέκεται ωστόσο με το ένα πόδι στην πραγματικότητα και με το άλλο στις μυστικές ρίζες του έθνους. Είναι χαρακτηριστική η σύγκριση που έκανε λίγο αργότερα στον Νουμά μεταξύ της Ρωσίδας και της Ελληνίδας: η πρώτη είναι ακόμη άπλαστη, η δεύτερη έχει μορφή «ορισμένη, σίγουρη κι αλάθευτη», αφού η «ενέργεια ενός παλιού, προαιώνιου πολιτισμού, το βάρος γενεών και χρόνων» «μπήκε στο αίμα της, στα νεύρα της, στα

κόκκαλά της»⁹⁵. Η επίκληση πάλι της πραγματικότητας δεν μπορεί να αναιρέσει το ιδεολογικό στοιχείο του ιδιαίτερου εθνικισμού του: οι ελπίδες του για μια εκ των έσω άλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποδείχτηκαν στην πράξη μη ρεαλιστικές και μάταιες. Η νοσταλγία του ξεπερασμένου από τα πράγματα κοινοτισμού αποτελούσε *ιδεολογικό* στοιχείο αυτού του οράματος.

Είναι ενδιαφέρον το πώς αργότερα ο κριτικός του εθνικισμού Elie Kedourie επικαλέστηκε την ίδια με τον Δραγούμη αρχή της πολιτικής ως αντιμετώπισης πραγματικών προβλημάτων σε πραγματικές συνθήκες, για να την αντιπαραθέσει στην ιδεολογία⁹⁶. Ενώ όμως ο Δραγούμης κατακρίνει τον «επιστημονισμό» ως ιδεολογία, για τον Kedourie η ιδεολογία που αντιστρατεύεται την πραγματιστική πολιτική είναι ο εθνικισμός. Νομίζουμε πως ο Δραγούμης δεν αντιλαμβάνεται τον εθνικισμό του ως ιδεολογία αλλά ως αυτονόητη, «φυσική» επιλογή και προτεραιότητα. Προσπαθεί μάλιστα να υποβαθμίσει τη σημασία του εθνικισμού του ήδη από τον τίτλο του άρθρου του. Στην κλίμακα των αξιών του η πρώτη αξία είναι «ο ένας», εφόσον πιστεύει πως προορισμός των κοινωνιών είναι να δημιουργήσουν τους «εξαιρετικούς» ανθρώπους. Αυτοί «ακουμπούν επάνω στις κοινωνίες», «από τις κοινωνίες παίρνουν τη δύναμή τους, το είναι τους, όλα, μα είναι διαφορετικοί από την κοινωνία». Η κλιμάκωση αυτή των αξιών, νιτσεϊκή στις καταβολές της, αμφισβητεί εδώ τη σοσιαλιστική προτεραιότητα του κοινωνικού, αλλά τελικά και του ίδιου του εθνικού· ο πατριωτισμός παίρνει τη μορφή της ατομικής δράσης που βρίσκει το πρόσφορο πεδίο για να εκδιπλώσει την αξία της.

4. Δεύτερος κύκλος: Η κορύφωση

(α) Μεμονωμένες παρεμβάσεις: Νίκος Γιαννιός, Γιάγκος Χατζής

Ο Νίκος Γιαννιός τις πρώτες μέρες του 1908 και με αφορμή τα πέμπτα γενέθλια του *Νουμά*, κάνει μια επισκόπηση της τελευταίας χρονιάς⁹⁷. Βρίσκει τη λογοτεχνική σοδειά του περιοδικού μικρή, την κριτική του παρουσία ωφελιμότερη, κατακρίνει όμως τον *Νουμά* για εφησυχασμό μέσα στη γλωσσική του αίρεση και πολιτικό συντηρητισμό χειρότερο από των *Πατρίων*. Η απαξίωσή της εφημερίδας απέναντι στο πρωτοεμφανιζόμενο εργατικό κίνημα και τον πρώιμο εργατοπατερισμό

⁹⁵ Ίδας, «Ο ευγενικότερος πολιτισμένος λαός», στην εφ. *Ο Νουμάς*, 23-12-1907, αρ.φ. 275, σ. 1-2

⁹⁶ E. Kedourie, *Ο εθνικισμός*, Αθήνα 2017, σ. 25-26

⁹⁷ Ν. Γιαννιός, «Ο Νουμάς σ' ένα χρόνο», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 70-76 (*Ο Νουμάς*, 13-1-1908, αρ.φ. 278)

κρίνεται κοντόφθαλμη και μάλλον υπονοείται πως ο *Νουμάς* έκρινε περισσότερο με αισθητικά παρά με πολιτικά κριτήρια. Θα έπρεπε ακόμη να είχε χαράξει σταθερή φιλολαϊκή πολιτική γραμμή και να είχε στηρίξει ανοιχτά τον Βενιζέλο στην επανάσταση του Θερίσου· η ουδετερότητα στην πάλη λαού (Βενιζέλος) και αριστοκρατίας (πρίγκιπας) είναι ασυγχώρητη. Ούτε ήταν σωστή η στάση του *Νουμά* και όλων των εφημερίδων στο ζήτημα των προσφύγων από τη Βουλγαρία. Θα έπρεπε, κατά τον Γιαννιό, να τους προτρέψει να παραμείνουν εκεί και, ή να ξεχάσουν την πατρίδα τους και να γίνουν σοσιαλιστές ή να υπομένουν μέχρι να απελευθερωθούν.

Οι δημοτικιστές, τονίζει ο Γιαννιός, πρέπει να ενστερνιστούν τον σοσιαλισμό που έρχεται από την Ευρώπη και να δεχτούν ότι δεν μπορεί ο Ελληνισμός να πρωτοπορεί όπως έκανε στο παρελθόν. Ο ίδιος ο Ψυχάρης είναι στη Γαλλία το «καμάρι του σοσιαλισμού», «πρωτοπαλίκαρο» του Ζολά στην υπόθεση Ντρέιφους. Το τελευταίο βέβαια σημαίνει ότι η θέση του Ψυχάρη βρίσκεται στη γαλλική και όχι στην ελληνική πολιτική σκηνή. Οι δημοτικιστές λοιπόν ας ανακηρύξουν αρχηγό τους τον Σκληρό, που με το βιβλιαράκι του τους άνοιξε τα μάτια· η ιδεολογική πάλη που διεξάγεται στην εφημερίδα της έδωσε πρωτόγνωρη ζωντάνια και δύναμη. Τα τελευταία δέκα φύλλα του *Νουμά* δείχνουν την πορεία που πρέπει να ακολουθήσει.

Η επίκληση στην αυθεντία του Ψυχάρη ως σοσιαλιστή, και μάλιστα από τον πρώην γραμματέα του, επεδίωκε να ενισχύσει τις φιλο-σοσιαλιστικές τάσεις στον *Νουμά*. Ωστόσο ο Κ. Χατζόπουλος σε κατοπινή επιστολή του στον Γιαννιό (24-5-1908) ήταν πολύ επιφυλακτικός έως και απαξιωτικός για τέτοιους «σοσιαλιστές»⁹⁸. Με το άρθρο του Ν. Γιαννιού αναδεικνύεται η δυναμική των σοσιαλιστικών ιδεών, ιδιαίτερα η αναζωογόνηση της εφημερίδας, και ρίχνονται «γέφυρες» στην πλευρά των εθνικιστών, οι οποίοι αντιμετωπίζονται ως ισότιμη συνιστώσα του δημοτικισμού, απαραίτητη για την ύπαρξη δημιουργικού διαλόγου, όχι πάντως ως «εχθροί». Το άρθρο ήταν περισσότερο μια πρόσκληση για συνέχιση του διαλόγου και δεν συζητήθηκε περισσότερο. Ωστόσο ο Χατζόπουλος έστειλε από το Βερολίνο ένα γράμμα στον Γιαννιό στην Κωνσταντινούπολη (29-1-1908) με θερμά επαινετικά λόγια⁹⁹.

⁹⁸ «Κι' ο Πάλλης βεβαιώνει πως είναι κι αυτός σοσιαλιστής, σαν τον Ψυχάρη. Αν ήταν όλοι οι σοσιαλιστές σαν και δαύτους, καλά θα πρόκοβε ο σοσιαλισμός.»: *Νέα Εστία*, τ. 61 (1957), σ. 270

⁹⁹ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 303

Ένας άλλος δημοτικιστής από την Πόλη που εμφανίζεται μόνο μια φορά στον διάλογο είναι ο Γιάγκος Χατζής¹⁰⁰. Στέκεται και αυτός θετικά απέναντι στην ποιότητα του διάλογου και την ουδετερότητα του εκδότη ως εγγύηση της ελεύθερης έκφρασης γνώμης. Εφιστά όμως την προσοχή των αναγνωστών στον κίνδυνο, εξαιτίας των *συναρπαστικών* και *ευγενικών* νέων ιδεών του σοσιαλισμού, να μπει σε δεύτερη μοίρα ο πνευματικός αγώνας των δημοτικιστών εναντίον της «σκλαβιάς του Νου». Υπενθυμίζει και αυτός την προτεραιότητα των εθνικών αγώνων και της εθνικής ανάγκης για αξιόμαχο στρατό και θεωρεί «παιχνίδι πικίντυνο για τους λαούς» τις σοσιαλιστικές θεωρίες. Είναι πικραμένος ακόμη και με τον Ίδα που πια «δεν παραδέχεται τη Μεγάλη Ιδέα». Ο Ρωμικός χρειάζεται μόρφωση, πατριωτική αυτοθυσία και ενότητα. Η τριπλή εξαπάτηση από τις συνταγματικές ελευθερίες, τα *προγονικά κόκκαλα* και τις θεωρίες του σοσιαλισμού αποσκοπεί στη χειραγώγηση του λαού με κίνδυνο την καταστροφή της σκλάβας Ρωμοσύνης.

Με τέτοιες εκφρασμένες απόψεις, η απόπειρα του Γιαννιού να πλησιάσει τον Χατζή (και τον Ίδα) στην Κωνσταντινούπολη και να τους βολιδοσκοπήσει για τη συμμετοχή τους σε σοσιαλιστική δημοτικιστική οργάνωση ήταν καταδικασμένη¹⁰¹ όσο και αινιγματική. Οπωσδήποτε όμως μια τέτοια προσέγγιση δήλωνε και το ασαφές των διαχωριστικών γραμμών.

(β) Διττοί λόγοι: Ραμάς- Βασιλικός

Το άρθρο του Στ. Ραμά¹⁰² ξεκινά με έναν ευγενικό χαιρετισμό των δημοτικιστών προς τους «σοσιαλδημοκράτες», ίσως όμως και μια ειρωνική πινελιά για το ελάχιστο του αριθμού τους, τη βιασύνη τους να προλάβουν την εκβιομηχάνιση και την αυτοπεποίθησή τους. Ο χαρακτηρισμός «σοσιαλδημοκράτες», που παρέπεμπε στο γερμανικό κόμμα, αποσκοπεί ίσως στην απαξίωση μιας πολιτικής ιδεολογίας που εκπορεύεται από χώρες με διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, αποδίδει όμως κομματικό χαρακτήρα σε μια ομάδα που ποτέ δεν εμφανίστηκε ως κόμμα¹⁰³. Εξ ου και το ξάφνιασμα του Βασιλικού, που εκδηλώθηκε στην απάντησή του. Πρώτος στόχος η αμφισβήτηση του επιστημονικού χαρακτήρα της μαρξιστικής

¹⁰⁰ Γιάγκος Χατζής, «Προσοχή», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 104-109 (*Ο Νουμάς*, 3-2-1908, αρ.φ. 281)

¹⁰¹ Βλ. επιστολές του Κ. Χατζόπουλου προς Ν. Γιαννιό στις 19.2 και 20.3.1910, στη: *Νέα Εστία*, τ. 62 (1957), σ. 1403-4

¹⁰² Στ. Ραμάς, «Στους σοσιαλδημοκράτες», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 62-69 (*Ο Νουμάς*, 9-12-1907, αρ.φ. 273)

¹⁰³ Βλ. και Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. ξ΄

ανάλυσης. Η «Επιστήμη» (και εδώ εννοεί την καθόλου Επιστήμη σε αντιδιαστολή με τις επιμέρους επιστήμες) έπαψε να ζητεί την εξήγηση των φαινομένων, αλλά με τις θεωρίες και τους νόμους της διευκολύνει τη συνεννόηση των επιστημόνων αναμεταξύ τους και δίνει τους κανόνες των σχέσεων και της αλληλουχίας των παρατηρούμενων από τον άνθρωπο φαινομένων. Η εξέλιξη, λοιπόν, σύμφωνα με την Επιστήμη, είναι η διαδοχή φαινομένων που υπακούουν σε φυσικούς νόμους. Δεν έχει αξιολογική χροιά, αντίθετα κάποια κοινωνικά φαινόμενα πρέπει να εμποδιστούν ως διαλυτικά. Σε αυτήν την κατηγορία βάζει την πάλη των τάξεων, τη σύφιλη και τον αλκοολισμό! Η κοινωνιολογία δεν είναι ακόμη θετική επιστήμη, άρα το ερώτημα αν η πάλη των τάξεων είναι προοδευτικό ή αρνητικό φαινόμενο θα μας το απαντήσει η Ιστορία. Αφού λοιπόν «το Κράτος είναι οργανισμός υπεροχής των ολίγων επί των πολλών» και τα Κράτη πρόκοψαν όσο τα διοικούσαν οι άριστοι, η εξέγερση των πολλών κατά των ολίγων μπορεί να σταθεί μόνο όταν οι ολίγοι βρίσκονται σε φάση παρακμής· η οχλοκρατία όμως ποτέ δεν μπορεί να δώσει μια εύρυθμη κατάσταση. Τα μέσα της πάλης των τάξεων καθορίζονται από τη συντηρητική δύναμη του κάθε κράτους, γι' αυτό και η διαφορετική μορφή του αγγλικού, γερμανικού και γαλλικού σοσιαλισμού. Καθώς το ελληνικό κράτος είναι εξαιρετικά αδύναμο, το ξέσπασμα της πάλης των τάξεων θα το οδηγούσε σε διάλυση. Επομένως δεν πρέπει να εργαζόμαστε για μια πρόωγη κοινωνική πάλη, χωρίς βιομηχανία και προλεταριάτο ακόμη, αλλά για το δυνάμωμα του Κράτους. Η σοσιαλδημοκρατία στην Ελλάδα με τον μιμητισμό της αποδεικνύεται μια ακόμη παραλλαγή του σχολαστικισμού. Οι φωτισμένοι και θετικοί Δημοτικιστές, η μελλοντική ολιγαρχία της αναμορφωμένης Ελλάδας, δεν μπορούν να συνεργαστούν μαζί της.

Είναι αξιοσημείωτη η συνοχή του κειμένου του και η συλλογιστική του πορεία. Ξεκινά θέτοντας γενικά επιστημολογικά ζητήματα για να αμφισβητήσει έπειτα την επιστημονική εγκυρότητα του μαρξισμού· συνεχίζει με τις απόψεις του για το κράτος και επισείει τους κινδύνους της ταξικής πάλης· κλείνει με την απαξίωση της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας και την προβολή του ολιγαρχικού του οράματος¹⁰⁴. Από την άλλη πλευρά, λείπει και σε αυτόν η βιβλιογραφική τεκμηρίωση και η σαφήνεια στις αναφορές του: δεν διευκρινίζει π.χ. σε ποιες τάσεις της Κοινωνιολογίας αναφέρεται κάθε φορά. Η ταύτιση, επίσης, της πάλης των τάξεων με

¹⁰⁴ Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε τη συμπόρευσή του με τους βενιζελικούς. Αργότερα επίσης, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, έγραψε σατιρικά ποιήματα εναντίον της: *Ελεύθερα Γράμματα*, 7 (23.6.1945): http://www.sarantakos.com/kibwtos/elgr/tsirimwkos_sarkasmoi.html (πρόσβαση: 1-9-2018)

τη σύφιλη και τον αλκοολισμό, είτε είναι συνειδητή πρόκληση είτε ειλικρινής πεποίθηση, δεν συμβάλλει στην ποιότητα του διαλόγου.

Στο άρθρο ξεχωρίζουν κατά τη γνώμη μας:

(α) οι παρατηρήσεις του για τον χαρακτήρα της ίδιας της Επιστήμης: έργο της είναι όχι η καθολική ερμηνεία του κόσμου, αλλά η διατύπωση παρατηρήσεων και νόμων και η διαμόρφωση μιας επιστημονικής μεταγλώσσας για τη συνεννόηση των επιστημόνων μεταξύ τους. Έχουμε εδώ μια σαφή αναφορά στις αντιλήψεις του θετικισμού και οι διατυπώσεις του Ραμά πλησιάζουν πολύ τις αντίστοιχες του J. St. Mill¹⁰⁵.

Οι φιλοσοφικές – επιστημολογικές – γνωσιοθεωρητικές απόψεις της πλευράς των εθνικιστών, χωρίς να αποτελούν κεντρικό σημείο αντιπαράθεσης, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Πέτρος Βλαστός σε επόμενο άρθρο του αναφέρεται διεξοδικότερα στη σχολή του πραγματισμού (W. James, F.C.S Schiller). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Τέλλου Άγρα, ο Μ. Τσιριμώκος, αν και «πραγματικός μαθητής των μεγάλων θετικιστών φιλοσόφων», στο βάθος ήταν απόλυτα απαισιόδοξος. Παρακολουθούσε τις εξελίξεις στον χώρο των φυσικών επιστημών και μόνο η θεωρία του Πλανκ του προκαλούσε κάποια αισιοδοξία, καθώς «μέσα από τους αυτοσχέδιους στροβιλισμούς των ηλεκτρονίων, υποφώσκει κάποια υποψία ελευθέρως βουλήσεως»¹⁰⁶. Αν και θετικιστής ο Τσιριμώκος, νιώθει να συνθλίβεται κάτω από το βάρος ενός αιτιοκρατικού κόσμου που δεν αφήνει χαραμάδες στην ανθρώπινη ελευθερία. Το ζήτημα της αλήθειας, λυμένο εκ των προτέρων για τους σοσιαλιστές, απασχολεί ιδιαίτερα, όπως φαίνεται, τους εθνικιστές και αξίζει να διερευνήσουμε το πώς η προτίμησή τους σε θέσεις που πλησιάζουν τον θετικισμό ή τον υποκειμενικό ιδεαλισμό συνδέεται με τον εθνικισμό τους ή τον ελιτισμό και τον ολιγαρχισμό τους.

(β) Η ταύτιση σοσιαλισμού και σχολαστικισμού ακολουθεί την ταύτιση δημοκρατίας – σχολαστικισμού που είχε εκτεθεί στο βιβλίο του Στέφανου Ραμά (Μ. Τσιριμώκου) *Τα παλιά και τα καινούργια*. Εκεί ο κλασικισμός των αρχαϊστών καταδικαζόταν όχι μόνο για τον αναχρονισμό της γλωσσικής μορφής, αλλά και για την ανάσυρση από το αρχαίο παρελθόν δημοκρατικών ιδεωδών που δεν ταιριάζουν

¹⁰⁵ «The laws of phaenomena are all we know respecting them. Their essential nature, and their ultimate causes, either efficient or final, are unknown and inscrutable to us.»: John-Stuart Mill, *Auguste Comte and Positivism*, χ.τ. 2005 (e-book διαθέσιμο στο <http://manybooks.net/titles/millj1683316833-8.html> - πρόσβαση στις 13-8-2018)

¹⁰⁶ Τέλλος Άγρας, «Μάρκος Τσιριμώκος», στη: *Νέα Εστία*, τ. 27 (1940), σ. 119

κατά την άποψή του στις σύγχρονες κοινωνίες¹⁰⁷. Το μοτίβο της σύφιλης είχε επίσης ξαναχρησιμοποιηθεί από τον Ραμά εναντίον του σχολαστικισμού¹⁰⁸. Η ιδέα αυτή θα αναπτυχθεί περισσότερο από τον Ραμά σε επόμενο άρθρο του το 1909. Εκεί, με αφορμή την καθαρεύουσα της «Κοινωνιολογικής Εταιρείας» και της εφημερίδας *Μέλλον* του Διον. Κόκκινου, θα ταυτίσει τους «πρακτικούς σοσιαλιστές» (όχι όμως και τους καθαρούς ιδεολόγους σαν τον Χατζόπουλο) με τους δημοκόπους πολιτικούς¹⁰⁹.

Είναι επίσης πολύ πιθανόν ο Ραμάς να είχε κατά νου τα πρόσφατα γεγονότα με τον συνδικαλιστή Φαρδούλη, ο οποίος κατά τη διάρκεια της δίκης του (27 Οκτωβρίου 1906) είχε κατηγορηθεί από μάρτυρα εργοστασιάρχη πως απευθύνεται στους εργάτες στην καθαρεύουσα με ακατανόητες σε αυτούς λέξεις¹¹⁰. Ο Φαρδούλης είχε καταστεί για τον *Νουμά* σχεδόν αρχετυπική εικόνα δημαγωγού και η καθαρεύουσά του ενίσχυε αυτήν την εικόνα. Ο Δελμούζος και ο Γιαννιός αναφέρθηκαν στη στάση αυτή του *Νουμά* επικριτικά.

Η απάντηση του Βασιλικού στο άρθρο του Ραμά καθυστέρησε σχεδόν δύο μήνες¹¹¹. Ξεκινά επιθετικά με τη διαπίστωση της ταξικότητας της θέσης του αντιπάλου του και την απόδοση σε αυτόν του ειρωνικού τίτλου του «σοσιαλιστοφάγου». Παρά τη χρονική απόσταση που χωρίζει τα δύο κείμενα είναι έκδηλος ο εκνευρισμός του Βασιλικού από τις ειρωνικές αναφορές του Ραμά σε εκφυλιστικές νόσους και τη σύγχυση μεταξύ μαρξισμού και αναρχισμού. Ο εκνευρισμός του επίσης φανερώνεται στη χαλαρή δομή του μακροσκελούς άρθρου του, στις εκτενείς παραθέσεις αποσπασμάτων από το κείμενο του Ραμά (απαραίτητες ίσως για τον αναγνώστη) καθώς και στις επαναλήψεις των ερωτημάτων που θέτει. Πρέπει να επισημάνουμε ακόμη πως κάποια σημεία του κειμένου απαντούν όχι στον Ραμά αλλά στον Ίδα. Τα κύρια σημεία της απάντησής του θα μπορούσαν να διατυπωθούν ως εξής:

(α) Προσπαθεί να δείξει πως η επιστημονική αναφορά του Ραμά είναι ρηχή και δεν εξετάζει τα βαθύτερα αίτια των κοινωνικών αλλαγών. Αγνοώντας το θετικιστικό υπόβαθρο της επιστημολογίας του προχωρεί κατευθείαν στη διαπίστωση

¹⁰⁷ Στ. Ραμάς, *Τα παλιά και τα καινούργια*, Αθήνα 1905, σ. 65-68

¹⁰⁸ Στ. Ραμάς, «Οι μαλλιαροί», στην εφ. *Ο Νουμάς*, 7-3-1904, αρ.φ. 86, σ. 1

¹⁰⁹ Στ. Ραμάς, «Σοσιαλισμός και γλώσσα», στο: *Ο Νουμάς*, 19-4-1909, αρ.φ. 340, σ. 5

¹¹⁰ *Αθήναι*, 28-10-1906, αρ.φ. 1459, σ. 2

¹¹¹ Π. Βασιλικός, «Στους σοσιαλιστοφάγους», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 93-103 (*Ο Νουμάς*, 3-2 και 10-2-1908, αρ.φ. 281 και 282)

των αντιφάσεων του σχετικά με τον εκφυλισμό της αριστοκρατίας και τη διαλυτική δράση της κοινωνικής πάλης.

(β) Τονίζει τη σημασία της προόδου των μέσων παραγωγής για την κοινωνική αλλαγή που έρχεται διά της πάλης των τάξεων. Οι αλλαγές αυτές έχουν τη δύναμη οιονεί φυσικών νόμων: η δυσaréσκεια της παλιάς ολιγαρχίας για τα νέα τεχνολογικά μέσα είναι τόσο μάταιη, όσο σύμφωνη είναι με την κοινωνική νομοτέλεια η δράση του εργατικού κινήματος. Η επεκτατική δύναμη του κεφαλαίου είναι αυτή που γεννά τους νέους επαναστάτες και η μαρξιστική θεωρία δεν είναι γονέας αλλά παιδί του κινήματος.

(γ) Πέρα από την ιστορική αναγκαιότητα του σοσιαλισμού προβάλλει επίσης μια άλλη ηθική, που αρνείται τη διαλεκτική (και την αντίστοιχη ηθική) κυρίων και σκλάβων (Hegel, Nietzsche). Οι κοινωνίες δεν είναι «μαγερεία ανθρώπων» (Ιδας) ούτε ο λόγος της ύπαρξης των πολλών είναι να δουλεύουν, για να μπορούν να διανοούνται οι ολίγοι.

(δ) Στο πλαίσιο αυτής της νέας ηθικής ίσως μπορεί να ενταχθεί και η διεθνιστική αλληλεγγύη που επέδειξαν, στα όρια του δυνατού, οι Βούλγαροι σοσιαλιστές απέναντι σε διώξεις Ελλήνων. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Βασιλικό, ο σοβινισμός Ραμά και Ίδα τους τυφλώνει και οδηγεί στις απαξιωτικές εκφράσεις του δεύτερου για ευρωπαϊκές χώρες. Εθνικό συμφέρον δεν είναι τα βυζαντινά οράματα αλλά η συγκρότηση ενός σύγχρονου κράτους. Το σοσιαλιστικό κίνημα όχι μόνο διαλυτικό δεν είναι για την ελληνική κοινωνία, αλλά θα έρθει για να δώσει αληθινό νόημα στην πολιτική δράση, στη λαϊκή ψήφο, στην αναγέννηση του έθνους.

Ο Βασιλικός κατηγορήσε τον Τσιριμώκο πως μιλά ως εκπρόσωπος της κοινωνικής του τάξης και ο Ραμάς ανταπαντά¹¹² πως ο Χατζόπουλος μιλά επηρεασμένος από τις «κόκκινες φυλλάδες» που μελετά και το κοσμοπολίτικο περιβάλλον στο οποίο ζει. Είναι μια υπαινικτική αναφορά στην παρόμοια κοινωνική προέλευσή τους ίσως, υποτιμητική ωστόσο. Ο ιδεολόγος Τσιριμώκος δεν μπορεί να δεχτεί πως το ταξικό συμφέρον μπορεί να γίνει κίνητρο για κάτι ευγενές, προτιμά λοιπόν να πει πως «τα αισθήματα κυβερνούν τους ανθρώπους» και αυτά «είναι οι ιδέες των αμέτρητων προγόνων μας. Οι νεκροί μάς κυβερνούν.» Αμέσως όμως εγκαταλείπει το σκοτεινό ύφος, που παραπέμπει στον Barrès, για να επιστρέψει στα

¹¹² Στ. Ραμάς, «Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 110-114 (*Ο Νουμάς*, 24-2-1908, αρ.φ. 284)

ασφαλή ύδατα του θετικιστικού λόγου. Κατηγορεί τον Γ. Σκληρό ότι ερμηνεύοντας την Ελληνική Επανάσταση ως αστική διαπράττει επιστημονικό ατόπημα, εφόσον από ανόμοιες αιτίες δεν παράγονται όμοια αποτελέσματα: οι κοινωνίες Γαλλίας και Ελλάδας ήταν πολύ διαφορετικές μεταξύ τους πριν ξεσπάσουν οι αντίστοιχες επαναστάσεις. Πίσω από το '21 δεν βρίσκεται «κανένας οικονομικός λόγος, αλλά καταλάγαρη η ευγενικά πατριωτική ιδέα». Οι ιδέες που φέρνει ο Σκληρός δεν είναι πράγματι επιστημονικές αλλά «συμπεράσματα μαλλιοτραβηγμένης επιστημονικοφανούς θεωρίας και ψευτιάς»!

Ο Ραμάς φοβάται τρία πράγματα από την εξάπλωση του σοσιαλισμού: τη χαλάρωση της εθνικής επαγρύπνησης απέναντι στους Τούρκους, την παραμέληση της στρατιωτικής δύναμης του έθνους και την εμφάνιση νέων δημοκόπων που θα σπεύσουν να επωφεληθούν από την ίδρυση νέου εργατικού κόμματος και θα εκτοπίσουν τους ειλικρινείς ιδεολόγους.

Ο Βασιλικός με τη σειρά του¹¹³ παραδέχεται βέβαια πως η κοινωνιολογία δεν μπορεί να φτάσει σε συμπεράσματα εξίσου ασφαλή με τις φυσικές επιστήμες, ωστόσο αν εργάζεται αντικειμενικά και απροκατάληπτα, έχει μεγάλες πιθανότητες να δει τα συμπεράσματά της να επαληθεύονται. Φέρνει τα παραδείγματα της ιστορικής ανάπτυξης των αστικών δυνάμεων αρχικά στην Αγγλία και τη Γαλλία. Στη Γερμανία οι νοσταλγοί της αγνής αγροτικής παράδοσης που ταιριάζει στην ιδιοσυγκρασία του γερμανικού λαού – κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται και στους θεωρητικούς της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου, για την οποία γίνεται λόγος σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας μας– αντιπαρατέθηκαν με τα προοδευτικά στοιχεία. Η βιομηχανική ακμή της Γερμανίας οδήγησε σε συνταγματικό καθεστώς, ελευθερίες αλλά και δυναμικές εργατικές κινητοποιήσεις. Στη Ρωσία δείχνει την αντίθεση παραδοσιακών «σλαβόφιλων» και νεωτεριστικών ευρωπαϊκών ιδεών, την ανάδυση του καπιταλισμού και την επανάσταση του 1905. Τέλος μιλά για την Ιαπωνία όπου ο νεωτεριστής αυτοκράτορας συνέτριψε την παραδοσιακή αριστοκρατία και έκανε αστικές μεταρρυθμίσεις υποστηρίζοντας τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας του. Αυτά τα παραδείγματα δείχνουν την παγκοσμιότητα των οικονομικών εξελίξεων και καθιστούν επιστημονικά ασφαλή τα συμπεράσματα του Σκληρού για την ελληνική πραγματικότητα.

¹¹³ Βασιλικός, «Στην ουσία!», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 137-142 (*Ο Νουμάς*, 30-3-1908, αρ.φ. 289)

Εξοργίζεται ο Βασιλικός με την παραποίηση των θέσεων του Σκληρού σχετικά με την Επανάσταση του 1821. Υπενθυμίζει τις προσεκτικές διατυπώσεις περί «συγκεχυμένου χαρακτήρα», «αφυπνίσεως του εθνικού φρονήματος» και καταλήγει πως οι όποιες αναλογίες με τη Γαλλία δεν είναι εξωτερικές αλλά εσωτερικές, βρίσκονται δηλαδή στη φεουδαλικού τύπου καταπίεση και την αστική αντίδραση. Αντιγυρίζει στον Ραμά τα βαριά λόγια χαρακτηρίζοντας την επιχειρηματολογία του «παραλλάγματα και σοφιστείες και μικρολογικά τερτίπια». Δηλώνει την απογοήτευσή του για τη «στενοκεφαλιά και τη μούχλα» που πνίγουν τον τόπο, σαφής αναφορά στον κοσμοπολιτισμό που του καταλογίζει ο Ραμάς, δεν είναι όμως απόλυτα απαισιόδοξος, αφού βλέπει ακόμη «νωπές και ακμαίες δυνάμεις» που αγαπούν τη ζωή και την πρόοδο.

(γ) Ο λόγος περί φυλής: Έρμονας – Μ. Ζαβιτσιάνος

Σε ένα μακροσκελές άρθρο του με τίτλο «Η φυλή»¹¹⁴ ο Έρμονας (Πέτρος Βλαστός), απαντώντας στις θέσεις Γ. Σκληρού και Μ. Ζαβιτσιάνου, εκθέτει τη φυλετική του θεωρία και τις ιδέες του για την αναγέννηση της Ελλάδας. Ξεκινά από τις βιολογικές βάσεις των απόψεων του Σκληρού, δίνει μια δική του απάντηση στο ερώτημα ποιος είναι ο σκοπός της κοινωνίας και προχωρεί με το πολιτικό-φυλετικό του όραμα.

Διαπιστώνοντας το βιολογικό υπόβαθρο των απόψεων του Σκληρού ο Βλαστός καταφέρεται κατά της άκριτης μεταφοράς εννοιών, όπως η *εξέλιξη* και η *φυσική επιλογή*, από τη βιολογία στην κοινωνιολογία. Σκοπός του είναι να αποδείξει, όπως είχε υποστηρίξει προηγουμένως ο Ραμάς, πως εξέλιξη δεν σημαίνει κατ' ανάγκην και βελτίωση. Έτσι υπενθυμίζει πως «τα παλληκάρια» είναι εκείνοι που σκοτώνονται στη μάχη και δεν αφήνουν απογόνους καθώς και τον «εφησυχασμό» των πολεμικών κατακτητικών φυλών μετά την επικράτησή τους, κάτι που οδηγεί σε επιμειξία με τους κατακτημένους και επομένως παρακμή. Έτσι εξηγεί την πτωτική πορεία, το «δημοκρατικό κατακάθι», που γκρέμισε την αρχαία Ρώμη. Θαυμαστής του πολέμου, του Σύλλα και της «πονητικής» σφαγής που απομακρύνει τη νοσηρότητα, οικτρίζει τον σύγχρονο πολιτισμό που τείνει σε έναν παγκόσμιο μέσο όρο στασιμότητας και νέκρας. Ούτε ελπίζει πως οι κατώτεροι λαοί, πχ οι Ιάπωνες, μπορούν πραγματικά να ανελιχθούν μέσω μιας άλλης ανατροφής. Καταλήγει στο

¹¹⁴ Έρμονας, «Η φυλή», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 77-92 (Ο Νουμάς, 20-1-1908, αρ.φ. 279)

συμπέρασμα πως η κοινωνία είναι εχθρός της φυλής καθώς θέτει ως στόχο της τη ευτυχία των πολλών ως ατόμων, ενώ θα έπρεπε να έχει σκοπό της την ενδυνάμωση και ευτυχία της φυλής.

Η θεώρησή του για την ελληνική ιστορία δεν στερείται πρωτοτυπίας. Αντιμετωπίζει τις σταυροφορίες ως γνήσιος οπαδός του Γκομπινό: ήταν η ευκαιρία που είχε ο γερασμένος Ελληνισμός να αναζωογονηθεί με νεανικό γερμανικό αίμα, δυστυχώς όμως οι Παλαιολόγοι ανέτρεψαν αυτή την θετική προοπτική. Αφού, δυστυχώς επίσης, ο Καιάδας και η ευγονική δεν είναι ρεαλιστικές λύσεις, θεωρεί ως πρακτικές προτάσεις τον πόλεμο που θα αναζωογονήσει τη φυλή, τις αλλαγές στην εκπαίδευση, την εξύψωση του ρόλου της γυναίκας ως μητέρας, ένα νέο πολιτικό ήθος, την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης που θα ενώσει όλους τους Έλληνες εντός και εκτός του ελληνικού κράτους σε έναν φυλετικό πόλεμο εναντίον των Σλάβων. Σύμμαχό μας σε αυτόν τον πόλεμο θέλει την αλβανική φυλή που είναι συγγενική μας, ανόθευτη ακόμη και πολεμική, άρα θα μπορούσε να επιτελέσει τον ρόλο που προοριζόταν κάποτε για τους Σταυροφόρους. Η ιδέα αυτή του Βλαστού προκάλεσε αμηχανία σε φίλους και ειλικρινείς θαυμαστές του, όπως ο Ίων Δραγούμης¹¹⁵ και ο Δ. Ζαχαριάδης των *Γραμμάτων* της Αλεξάνδρειας¹¹⁶.

Ο Βλαστός κατατάσσει τον σοσιαλισμό στην ίδια κατηγορία με τον χριστιανισμό και τις ιδέες της γαλλικής επανάστασης: όλα αυτά μας οδηγούν στο βάραθρο. Οι ιδέες της ισότητας σημαίνουν ακινησία, η κατάργηση της κοινωνικής ιεραρχίας ισοδυναμεί με μια κοινωνία «*ανοργάνωτη σκόνη*» – και σε αυτό το σημείο πρέπει να θυμηθούμε το ενδιαφέρον του Βλαστού για τις θετικές επιστήμες¹¹⁷ και να αναρωτηθούμε κατά πόσο ήταν εξοικειωμένος με τους νόμους της θερμοδυναμικής και την *εντροπία* ως μέτρο της αταξίας ενός συστήματος, να εξετάσουμε δηλαδή το ενδεχόμενο να μεταφράζει τη φυσική αυτή έννοια σε κοινωνική. Για να ανυψώσουμε τον λαό, δεν πρέπει να του δώσουμε ίσα δικαιώματα, αλλά να εξαφανίσουμε ένα μέρος του, το πιο σάπιο, και να του δώσουμε αυτό που ποθεί: «*τυράννους τιτανομάχους*».

¹¹⁵ Π. Ματάλας, «Ο εθνικισμός και η φυλή: Ίων Δραγούμης και Πέτρος Βλαστός», ομιλία στο: Συμπόσιο «*Προσλήψεις και χρήσεις των φυλετικών θεωριών στην Ελλάδα, 19ος-20ος αιώνας*», 18-1-2014, διαφάνεια αρ. 7 (<http://www.blod.gr/lectures/pages/viewlecture.aspx?lectureid=1205#> πρόσβαση: 2-9-2018)

¹¹⁶ Δ. Ζαχαριάδης, «Π. Βλαστός: Κριτικά ταξείδια», στα: *Γράμματα*, τ. 3 (1913), σ. 293

¹¹⁷ Δημήτρης Γληνός, *Άπαντα* (Επιμ. Φίλιππος Ηλιού), Αθήνα 1983, τ. 2, σ. 148 (στο εξής: Δ. Γληνός, *Άπαντα*)

Όπως έδειξε η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου¹¹⁸, ο φυλετισμός του Έρμονα-Βλαστού έχει «μια αποικιακή απόχρωση», οφείλει δηλαδή πολλά στο βρετανικό αποικιακό περιβάλλον των Ινδιών μέσα στο οποίο ζούσε ο Βλαστός. Οι παιδαγωγικές αρχές που προτείνει προέρχονται από το ίδιο περιβάλλον που απαιτούσε «αψηλόφρονες» και «ηρωικά κακούς» Βρετανούς για τη διαίωνιση της κυριαρχίας τους.

Ο Μάρκος Ζαβιτσιάνος γράφοντας από το Μόναχο¹¹⁹ εξαιρεί την ποιότητα του διαλόγου στον Νουμά και βρίσκει πως το βιβλιαράκι του Σκληρού έχει επιστημονικές αρετές που λείπουν από τις λαϊκές σοσιαλιστικές εκδόσεις στη Γερμανία: εκεί κυριαρχεί η κούφια ρητορεία και οι «θρησκευτικο-προφητικές υπόσκεσες». Προφανώς δεν αναφέρεται στα επίσημα κομματικά έντυπα, επομένως η μοναχική προσπάθεια του Σκληρού αποκτά μεγαλύτερη αξία. Κάνει επίσης μια σύντομη αναφορά στη μορφωτική επαγγελία του δημοτικισμού, κύριος εκπρόσωπος της οποίας είχε αρχικά αναδειχθεί ο Μ. Τσιριμώκος. Βρίσκει αόριστη τη μεταρρύθμιση όπως τη σκέπτεται ο τελευταίος, αντίθετα η στόχευση στην εργατική τάξη και η πολιτική ταξική αντιπαράθεση ανάμεσα στα ιδεολογικά ρεύματα θα ξεκαθαρίσει το τοπίο με την επικράτηση του ισχυρότερου.

Το δεύτερο μέρος του άρθρου είναι αφιερωμένο στις φυλετικές αντιλήψεις του Έρμονα. Δεν υποστηρίζει ο αρθρογράφος πως οι φυλές στην παρούσα κατάσταση είναι ισοδύναμες, παραδέχεται όμως μόνο ότι οι σημερινοί «Ιντοεβρωπαίοι έχουν έναν ορισμένο πολιτισμό και θέλουν να τον επιβάλουν γιατί τον θεωρούν ανώτερο»: προσεκτική διατύπωση χωρίς αξιολογικές προεκτάσεις. Με τον Έρμονα συμφωνεί μόνο σχετικά με την προσέγγιση Ελλήνων-Αρβανιτών και διαφωνεί σε όλα τα υπόλοιπα: (α) δεν αποδεικνύεται πως το σμίξιμο δυο φυλών έβλαψε την εξέλιξη της Ευρώπης (β) η οικονομική ανάπτυξη και η επιστημονική πρόοδος είναι ιδανικά ανώτερα από τις πολεμικές αξίες που εξυμνεί ο Έρμονας (γ) απορρίπτει και αυτός, όπως ο Χατζόπουλος, τη διαλεκτική κυρίων και δούλων και πιστεύει στην ηθικοποιητική δύναμη της ελευθερίας για τον λαό.

¹¹⁸ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. ζγ'

¹¹⁹ Μ. Ζαβιτσιάνος, «Στους ιμπεριαλιστές», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ.115-122 (*Ο Νουμάς*, 16-3-1908, αρ.φ. 287)

(δ) Το φιλοσοφικό υπόβαθρο: Σκληρός – Βλαστός

Στα κείμενα του Σκληρού, που μαθήτευσε στο έργο του Πλεχάνωφ και παρακολούθησε τα μαθήματα του Χαίκελ, είναι σαφές και διακριτό το φιλοσοφικό τους υπόβαθρο. Οι αναφορές στον μαρξισμό και τον δαρβινισμό, άμεσες ή έμμεσες, συγκροτούν τον πυρήνα ενός συστήματος σκέψης που διεκδικούσε ρητά την επιστημονική εγκυρότητα, χωρίς όμως αξιώσεις πρωτοτυπίας. Η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου έδειξε πώς το κείμενο που κατέθεσε ο Σκληρός στον *Νουμά* με τίτλο «Διαλεκτικός Υλισμός»¹²⁰ βασίστηκε στο σύνολό του σε περιληπτική απόδοση και μεταφρασμένα αποσπάσματα από το έργο του Πλεχάνωφ· εξάλλου ο ίδιος ο τίτλος του αποτελεί νεολογισμό του Ρώσου μαρξιστή¹²¹. Η οφειλή, ωστόσο, του Σκληρού στον Πλεχάνωφ δεν αναγνωρίστηκε από αυτόν παρά αργότερα, μήνες πριν τον θάνατό του¹²². Στο άρθρο του στον *Νουμά* ο Σκληρός αποπειράται να μεταφέρει στο ελληνικό κοινό τις κυριότερες θέσεις του διαλεκτικού υλισμού και τις σχέσεις του με τον ιδεαλισμό και τη μεταφυσική, την καταγωγή του από την εγγελιανή σύλληψη της ιστορίας και την αντίθεσή του προς άλλα μονιστικά φιλοσοφικά συστήματα. Το άρθρο καταλήγει με την απάντηση στο ερώτημα της άλλης πλευράς για τη σχέση εξέλιξης και προόδου: η πρόοδος αποτελεί υποκειμενική έννοια, ενώ η εξέλιξη αντικειμενική ιδιότητα της πραγματικότητας. Η θέση αυτή επαναλαμβάνεται και στα άρθρα των άλλων σοσιαλιστών. Το άρθρο αυτό του Σκληρού σύμφωνα με την Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου δεν εντάσσεται στον πυρήνα της συζήτησης, ούτε εξάλλου και το αντίστοιχο του Βλαστού για τον πραγματισμό. Είναι ωστόσο χρήσιμο στη διερεύνηση των προθέσεων του Σκληρού για τη μετακένωση των κύριων στοιχείων της μαρξιστικής θεωρίας στον ελληνικό χώρο και την απόπειρά του να καταστεί ο φορέας του μηνύματός της. Οπωσδήποτε δεν είχε επαρκή εφόδια για μια αυτόνομη θεωρητική παρουσίαση, αναλαμβάνει όμως το έργο του «διαφωτιστή» ελλείψει ενός συγκροτημένου πολιτικού κόμματος που, όπως το γερμανικό, θα είχε μια πολύπλευρη παρουσία στα πολιτικά και πνευματικά δρώμενα.

Εξίσου χρήσιμο για τη διερεύνηση των τάσεων και στάσεων της άλλης πλευράς είναι το κείμενο του Πέτρου Βλαστού με τον τίτλο «Πραγματισμός» που

¹²⁰ Γ. Σκληρός, «Διαλεκτικός Υλισμός», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 276-286 (*Ο Νουμάς*, 27-1-1908, αρ.φ. 280)

¹²¹ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. ξε'-ο'

¹²² Γ. Σκληρός, «Ο Πλεχάνωφ και η εποχή του», στα: *Γράμματα*, τ. 5 (1919), σ. 69-78

δημοσιεύτηκε δύο μήνες αργότερα¹²³. Η φιλοσοφική βεβαιότητα του Σκληρού απουσιάζει από την άλλη πλευρά, και αυτό εκείνη το επικαλείται ως πλεονέκτημα. Η κριτική στάση απέναντι στις βεβαιότητες μιας μονολιθικής («δογματικής») θεωρίας είχε βέβαια πολλές ελπίδες να εκτιμηθεί από το καλλιεργημένο αναγνωστικό κοινό του *Νουμά*, από την άλλη πλευρά όμως μπορούσε να θεωρηθεί ως υπεκφυγή – και πράγματι αυτή την κατηγορία απήθυνε αργότερα ο Βασιλικός. Ομολογίες ταπεινοφροσύνης σαν κι αυτές του Ίδα πως δεν έχει διαβάσει τον Hegel, είτε ειλικρινείς ήταν είτε προσποιητές, θα μπορούσαν τελικά να βλάψουν την επιρροή των εθνικιστών. Έτσι λοιπόν ο Βλαστός αποφασίζει να δώσει ένα στερεότερο κορμό στην αμφισβήτηση της επιστημονικότητας του μαρξισμού και γι' αυτό καταφεύγει στη βοήθεια μιας νεότερης φιλοσοφικής θεωρίας του αγγλοσαξονικού χώρου, του πραγματισμού¹²⁴. Παρά την ομολογία του πως οι φιλοσοφικές του μελέτες δεν έχουν φτάσει σε ένα ικανοποιητικό για τον ίδιο επίπεδο, επιχειρεί να υπονομεύσει την «Ξετυλιξιά» (εξέλιξη) και τον «οικονομικό άνθρωπο» ως ερμηνευτικές αρχές καθολικού κύρους και να αμφισβητήσει την ίδια τη δυνατότητα ύπαρξης τέτοιων αρχών γενικότερα. Συμφωνεί με τον πραγματισμό των James και Schiller πως είναι προτιμότερος ο «πολιτισμός» (οι πολλαπλές ερμηνευτικές αρχές) από τον «μονισμό»: ο «υλικός μονισμός» δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός, αφού η σύγχρονη επιστήμη δεν μπορεί να αποδείξει την απόλυτη ενότητα του κόσμου και έτσι καταντά και αυτός μια μορφή μυστικισμού. Ο Βλαστός αμφισβητεί συνολικότερα τον φιλοσοφικό ρεαλισμό, που δέχεται την ύπαρξη μιας πραγματικότητας ανεξάρτητης από την ανθρώπινη συνείδηση, ως κατάλληλο για τους μαθητές του σχολείου, όχι όμως και για απαιτητικότερους στοχαστές. Απορρίπτει την ύπαρξη μιας απόλυτης αντικειμενικής αλήθειας και δέχεται μόνο υποκειμενικές αλήθειες. Όλοι οι επιστημονικοί κανόνες, και η έννοια της Εξέλιξης, δεν υπάρχουν έξω από τον άνθρωπο, «είναι κατασκεύασμα του ανθρώπου κι όχι αντικειμενική αλήθεια, είναι τρόπος μελέτης κι όχι εσωτερική οντοσύνη κι αξίωμα ζηγητικό της ζωής».

Προκειμένου να διαπραγματευτεί πάλι τη διαφορά εξέλιξης και προόδου, ο Βλαστός αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην κριτική της δαρβινικής θεωρίας. Ασκεί

¹²³ Π. Βλαστός, «Πραγματισμός», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 123-136 (*Ο Νουμάς*, 23-3-1908, αρ.φ. 288) – Ο Βλαστός έχει πια αποφασίσει να εγκαταλείψει το ψευδώνυμό του.

¹²⁴ Για τον πραγματισμό βλ. και Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, «Ο πραγματισμός και η κατασκευή της κοινωνικής πράξης. Μια κριτική προσέγγιση», στα: *Αξιολογικά*, τ. 15 (Μάιος 2006), σ. 181-199. Ο συγγραφέας εντάσσει τον πραγματισμό στον ιδεαλισμό και τον «μετα-δαρβινισμό», χωρίς όμως να επιμένει ιδιαίτερα στην ανάπτυξη της δεύτερης σχέσης.

ιδιαίτερα κριτική στη θεωρία της φυσικής επιλογής και των τυχαίων μεταλλάξεων (φυσικά στην εποχή του αγνοεί το DNA και τους μηχανισμούς μετάλλαξης). Διαπιστώνει ότι υπάρχουν στη φύση οργανισμοί που δεν έχουν εξελιχθεί και άλλοι που έχουν εκφυλιστεί. Άρα η εξέλιξη δεν ταυτίζεται με τη βελτίωση (πρόοδο) ούτε μπορεί από μόνη της να ερμηνεύσει τον κόσμο: φαίνεται λογικό πως και κάποιος άλλος συντελεστής θα υπάρχει εκτός από τη Φυσική Επιλογή, και εδώ «μερικοί προτείνουν την ύπαρξη κάποιας πνευματικής αρχής». Ουσιαστική βελτίωση στην κλίμακα της ζωής βρίσκουμε μόνο όταν φτάνουμε σε οργανισμούς με διανοητική δύναμη, που θέλουν τη ζωή όχι μόνο όπως βρίσκεται και είναι, αλλά καλύτερη, πληρέστερη, πιο εξελιγμένη. Η αξία του Δαρβινισμού βρίσκεται στο ότι θεμελίωσε τη γενική και σημαντική αλήθεια πως η Φυσική Επιλογή «είναι όρος της οργανικής ζωής». Όπως ο Δαρβίνος απομόνωσε έναν παράγοντα, για να τον μελετήσει καλύτερα, και έφτασε σε μια *αφηρημένη* θεωρία, έτσι και η σύλληψη του *οικονομικού ανθρώπου* αποτελεί μεθοδολογική αφαίρεση, η οποία όμως καταλήγει σε «επιστημονική ειδωλολατρεία». Το είδωλο του οικονομικού ανθρώπου «ξεχαρβαλώνει ολοένα την πολιτική και κοινωνική συνοχή και ξεριζώνει κάθε ηθική νομοθεσία. Κι άθελα γίνεται η αιτία αντίδρασης που κατρακυλά προς τον επαναστατικό σοσιαλισμό.» Πώς συνδυάζεται όμως η πίστη σε σιδερένιους νόμους με την ελεύθερη κοινωνία; Για τον πραγματισμό η αλήθεια δεν είναι ανεξάρτητη από τον άνθρωπο και αιώνια, αλλά μεταβλητή και χρηστική έννοια. Η αλήθεια προσδιορίζεται σε σχέση με το ωφέλιμο, αν και για τον καθορισμό του ωφέλιμου απαιτείται και η συσσωρευμένη εμπειρία.

Μια παρόμοια αντίληψη διαφαίνεται και σε μεταγενέστερο κείμενο του Ι. Δραγούμη: «Πού είναι η αλήθεια; Δεν το ξέρω. [...] Μα ας μη μας στενοχωρεί πολύ το βρέσιμο της αλήθειας. Δική μας δουλειά δεν είναι, είναι δουλειά κάποιου θεού που δεν υπάρχει.»¹²⁵ Αν παραβλέψουμε εδώ την ομολογία αθεϊσμού, ο Δραγούμης αδιαφορώντας για την «αλήθεια» αντιπροτείνει τη συγκεκριμένη ανάλυση μιας κατάστασης και τα οφέλη ή τις ζημιές που προκύπτουν από τις πολιτικές επιλογές δράσης. Ο κοινός παρονομαστής με τις θέσεις του Βλαστού είναι η απαξίωση της «επιστήμης», όπως την εννοεί ο Σκληρός.

Το άρθρο του Βλαστού καταλήγει με τη διαβεβαίωση πως οι θέσεις του Σκληρού δεν ήταν η αιτία αλλά η αφορμή, για να οδηγηθεί σε αυτές τις σκέψεις.

¹²⁵ Βρούτος [=Ιων Δραγούμης], «Τιμή κι ανάθεμα», στο: *Ο Νουμάς*, τ. Ι' (1912), σ. 546. Παρόμοιες διατυπώσεις αργότερα και στο: Ίδας, *Σαμοθράκη*, Αθήνα 1909, σ. 61 (στο εξής: Ίδας, *Σαμοθράκη*)

Δίνει έτσι περιφερειακό χαρακτήρα στις φιλοσοφικές του αναζητήσεις σε αντίθεση με τον εθνικισμό και τον φυλετισμό του. Είναι ωστόσο ενδιαφέρουσα η απόπειρά του να συμπληρώσει τις φιλοσοφικές αντιρρήσεις και ανησυχίες του Στέφανου Ραμά και να συγκροτήσει μια ολοκληρωμένη απάντηση στα κείμενα του Σκληρού. Αντιπαραθέτοντας στον ρεαλισμό και τον υλισμό θέσεις του υποκειμενικού ιδεαλισμού, απαντά στις αξιώσεις των «μεγάλων» θεωριών για συνολική ερμηνεία του κόσμου με έναν χρησιμοθηρικό εμπειρισμό, αντικαθιστά το αίτημα της κοινωνικής απελευθέρωσης με το αίτημα της ελεύθερης ανθρώπινης βούλησης.

Πώς μπορούν να λυθούν οι αντιφάσεις αυτών των θεωριών; Ο μαρξισμός ως ντετερμινιστική θεωρία αρνείται την ελευθερία της βούλησης και θεμελιώνει το αίτημα της κοινωνικής απελευθέρωσης στη συνειδητοποίηση της αντικειμενικής πορείας της Ιστορίας και την πολιτική δράση για τη διαλεκτική άρση των αντιθέσεων. Ο ιδεαλισμός των υποστηρικτών της καθεστηκίας τάξης επικαλείται την ελευθερία της βούλησης και την αυτονομία του ανθρώπινου όντος, την ίδια στιγμή που αρνείται στη μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπινων όντων τη συμμετοχή τους στην πολιτική ζωή· αναγνωρίζει θεωρητικά την ελευθερία του ξεχωριστού *ατόμου* να νοηματοδοτήσει τον κόσμο και τη ζωή του, για να αρνηθεί τη δυνατότητα στην *τάξη* να αποπειραθεί ως κοινωνικό υποκείμενο τον μετασχηματισμό της κοινωνίας. Οι αντιφάσεις του μαρξισμού δοκιμάστηκαν στην πράξη στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού στη Σοβιετική Ένωση και γέννησαν αυτό που άλλοι βλέπουν ως έπος και άλλοι ως τραγωδία. Οι αντιφάσεις του υποκειμενικού ιδεαλισμού παραμένουν άλυτες σε πραγματικές συνθήκες και «μη χρήσιμες» για τις συντηρητικές δυνάμεις, οι οποίες σταθερά τις επόμενες δεκαετίες κατέφυγαν στις δοκιμασμένες συνταγές, δηλαδή στις μεγάλες αφηγήσεις της θρησκείας και του έθνους που κινδυνεύει. Η ριζοσπαστική δυνατότητα της αμφισβήτησης της μιας και μόνης αλήθειας δεν ήρθε στο προσκήνιο παρά μόνο στα μεταπολεμικά χρόνια.

(ε) Σοσιαλιστάδες και νασιοναλιστές: Σκληρός – Ίδας

Τους πρώτους μήνες του 1908 ο Σκληρός ήταν απασχολημένος με τις σπουδές του στην Ιατρική Σχολή της Ιένας¹²⁶, έτσι η απουσία του από τις στήλες του Νουμά ήταν αναμενόμενη. Είχαν εν τω μεταξύ συσσωρευτεί τα αντίπαλα δημοσιεύματα που έχρηζαν απάντησης καθώς και μια εσωτερική ένταση που την

¹²⁶ Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 217 και 71

βλέπουμε να εκτονώνεται στο άρθρο που δημοσίευσε σε τρεις συνέχειες τον Απρίλιο¹²⁷. Είχε ήδη καταξιωθεί ως άτυπος αρχηγός της “ομάδας” των σοσιαλιστών, ενώ ο αντίστοιχος ρόλος στην αντίπαλη πλευρά αποδίδεται στον Ίδα¹²⁸. Δεν παραλείπει ωστόσο να αναφερθεί και στον Ραμά¹²⁹, επαναλαμβάνοντας μάλιστα την επιχειρηματολογία που είχε ήδη αναπτύξει ο Βασιλικός. Η επανάληψη αυτή είναι δικαιολογημένη από το προσωπικό ενδιαφέρον που είχε να αποκαταστήσει την αλήθεια σχετικά με τις θέσεις του για το 1821, από την άλλη μεριά δείχνει μια έλλειψη συντονισμού στη σοσιαλιστική ομάδα¹³⁰ ή ίσως και μια τάση αρχηγισμού εκ μέρους του.

Πέρα από την ανάπτυξη των ήδη γνωστών θέσεών του για τους κοινωνικούς νόμους και την ελληνική πραγματικότητα και την παρουσίαση νέων απόψεων για τον αλύτρωτο Ελληνισμό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν και κάποια σημεία με προσωπικό χαρακτήρα, τα οποία ωστόσο φωτίζουν υπογείως την οπτική του. Είναι, για παράδειγμα, ενδιαφέρουσα η διατύπωση «εμείς οι αστοί», ιδιαίτερα αν συγκριθεί με την αντίστοιχη «εμείς οι προλετάριοι»¹³¹, που θα υιοθετήσει αργότερα ο Χατζόπουλος. Με αυτόν τον τρόπο ο πενόμενος Σκληρός ξεκαθαρίζει τις πολιτικές προτεραιότητές του, ενώ ο αρκετά ευπορότερος Χατζόπουλος διατρανώνει, κάπως βιαστικά, τη στράτευσή του στην προλεταριακή «ιντελιγκέντσια». Τα επόμενα χρόνια ο δεύτερος θα απογοητευτεί από τον πρώτο¹³².

Ένα δεύτερο ενδιαφέρον σημείο, ενδεικτικό της έλλειψης πληροφόρησης για πρόσωπα και πράγματα, είναι η βεβαιότητα του Σκληρού πως ο Ίδας δεν έχει τη δυνατότητα να βοηθήσει έμπρακτα, πέρα από φραστικές διακηρύξεις, τους αλύτρωτους Έλληνες. Έτσι ο Σκληρός κάνει ακριβώς το ίδιο λάθος που καταλογίζει στον συνομιλητή του: ο Ίδας, αγνοώντας την καταγωγή του από την Τραπεζούντα, του είχε αποδώσει άγνοια για τον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό. Υποτίμηση του αντιπάλου δείχνει επιπλέον και η αυταρέσκεια με την οποία ο Σκληρός δηλώνει στην

¹²⁷ Γ. Σκληρός, «Το κοινωνικό μας ζήτημα: Οι σοσιαλιστάδες στους νασιοναλιστές», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 143-163

¹²⁸ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. ξα' και 304

¹²⁹ Οι υπόλοιποι αναφέρονται ως «δευτερεύοντες νασιοναλιστές»: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 158

¹³⁰ Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 217

¹³¹ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 161 και 234

¹³² Σε επιστολή του προς τον Ταγκόπουλο (23-10-1909) ο Χατζόπουλος γράφει πρώτη φορά για τη διάστασή τους (Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. μγ'). Αργότερα (22-3-1910) σε επιστολή του προς τον Ν. Γιαννιό έγραψε: «Ο Κωσταντινίδης (Σκληρός) παράτησε για πάντα το σοσιαλισμό, βρίσκοντάς τον ολέθριο για την ώρα»: *Νέα Εστία*, τ. 62 (1957), σ. 1404. Βλ. και Ρ. Σταυρίδη – Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο: Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Αθήνα 1999, σ. 47 (στο εξής: Ρ. Σταυρίδη – Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο*)

αρχή του άρθρου του πως η δική του πλευρά μπορεί να κατανοήσει την αντίπαλη, καθώς είχε περάσει από το στάδιο του ουτοπικού εθνικισμού παλαιότερα. Αντίθετα οι *νατσιοναλίστες* δεν μπορούν να κατανοήσουν τους *σοσιαλιστάδες*, εφόσον δεν έχουν διανύσει την ίδια πορεία με αυτούς στο παρελθόν. Όπως ήταν επόμενο, ο Δραγούμης στην απάντησή του αντιτάσσει τους δικούς του νεανικούς προβληματισμούς καθώς και τη συγκεκριμένη δράση του για τον συντονισμό επιχειρηματικών δραστηριοτήτων Ελλήνων του εξωτερικού· τις παρασκηνιακές διπλωματικές του πρωτοβουλίες δεν μπορούσε βέβαια να τις επικαλεστεί.

Ένα τρίτο “περιφερειακό” σημείο τριβής αποτέλεσε το ζήτημα της λεγόμενης «σκληρότητας», σχετικό με το νιτσεικό παρελθόν ή υπόβαθρο όλων των συνομιλητών. Ραμάς και Ίδας δεν είχαν διστάσει να αναφερθούν ειρωνικά στο ψευδώνυμο του Κωνσταντινίδη, διεκδικώντας για τον εαυτό τους την ευγενική σκληρότητα του ιδεαλιστή και ταυτοχρόνως πραγματιστή ανθρώπου. Η απάντηση του Σκληρού είναι προκλητική, καθώς μεταθέτει την πραγμάτευση της έννοιας στο επίπεδο της επιστημονικής γνώσης: πραγματικά σκληρός είναι αυτός που απαρνείται τις παλιές του πλάνες και αποδέχεται τις συνέπειες της αλήθειας που του φανερώθηκε. Κατά μία έννοια ο Σκληρός «δικαιώθηκε»: στην εξορία του στην Κορσική ο Δραγούμης ανακαλύπτει τον άνθρωπο, ενώ ο Σκληρός στην Αίγυπτο δικαιολογεί τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το καινούριο στοιχείο που εισάγεται με το άρθρο του Σκληρού είναι η ανάλυσή του για την κατάσταση στην Τουρκία και οι προτεινόμενες κατευθύνσεις. Κατά τη γνώμη του και αυτό το ζήτημα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως σύγκρουση φεουδαλικού και αστικού πνεύματος: το πρώτο εκπροσωπείται από τον Σουλτάνο και τον Πατριάρχη, το δεύτερο από τις επαναστατικές δυνάμεις που οπωσδήποτε θα εκδηλωθούν στην τουρκική πλευρά και τον ίδιο τον Ελληνισμό. Οι Έλληνες της Τουρκίας είναι εγκλωβισμένοι μεταξύ της αστικής φύσης της οικονομικής τους ανάπτυξης και της φεουδαλικής πίστης τους στους εκκλησιαστικούς εθναρχικούς θεσμούς. Ο Σκληρός αντιλαμβάνεται πως η αποτίναξη της πνευματικής εξάρτησης των Ελλήνων από το Πατριαρχείο ενέχει εθνικούς κινδύνους, πιστεύει όμως πως η αστική επανάσταση θα εκδηλωθεί στην Τουρκία σύντομα και μάλιστα ταυτόχρονα με την Ελλάδα – και σ’ αυτό το σημείο θα ήταν δικαιολογημένη η ικανοποίησή του ότι επιβεβαιώθηκε το 1908 και 1909. Μέχρι να συμβεί αυτό, θα ήταν λάθος οποιαδήποτε

ελληνική κίνηση κατά της Τουρκίας. Αντίθετα επιβάλλεται η ιδεολογική προετοιμασία για τον αγώνα κατά της φεουδαλικής κυριαρχίας.

Κοινωνισμός και κοινωνιολογία είναι δύο διαφορετικές έννοιες, όπως επισημαίνει στην απάντησή του ο Ίων Δραγούμης¹³³, αμφισβητώντας τις επιστημονικές αξιώσεις του μαρξισμού και μαζί την προτεραιότητα των αναγκών της εργατικής τάξης. Για αφηρημένες ψυχώσεις τον είχε εγκαλέσει ο Σκληρός και αυτός επιστρέφει τον χαρακτηρισμό μαζί με την κατηγορία ότι είναι έτοιμος να θυσιάσει γι' αυτές ανθρώπινες ζωές. Μεγάλο μέρος του άρθρου έχει προσωπικό και ίσως απολογητικό χαρακτήρα, καθώς εκθέτει τις ιδεολογικές του αναζητήσεις και την πρακτική του δράση. Εξίσου προσωπικές είναι και οι επιτυχίες, κατά τη γνώμη μας, παρατηρήσεις του για τον Σκληρό: (α) δεν αποτελεί ιδανικό για τον Σκληρό ο σοσιαλισμός αλλά «η ταξική πάλη» και ο «εκπολιτισμός» και (β) ο Σκληρός «είναι Έλληνας ως το κόκκαλο» και μάλλον δεν έχει ξεπεράσει τον «εθνισμό» του.

Αυτό το δεύτερο και τελευταίο άρθρο του Δραγούμη κατεβάζει σαφώς τους τόνους της αντιπαράθεσης. Πιθανολογούμε ότι η συναισθηματική έκρηξη του Σκληρού που προηγήθηκε καθώς και η συνειδητοποίηση της δικής του άγνοιας για τον άνθρωπο με τον οποίο συζητούσε τον έκαναν επιφυλακτικότερο και στοχαστικότερο. Η αναφορά στις προσπάθειές του για την ίδρυση ενός πιστωτικού συνεταιρισμού από τους Έλληνες του εξωτερικού είναι απάντηση στις αιτιάσεις του Σκληρού για την αδυναμία δράσης, ταυτόχρονα όμως αντιφάσκει με προηγούμενες δικές του διατυπώσεις πως δεν ενδιαφέρεται για την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Κάνει λοιπόν βήματα και πλησιάζει τον «αντίπαλό» του, την ίδια στιγμή που τον κατανοεί καλύτερα και διακρίνει το κοινό τους υπόστρωμα.

5. Τρίτος κύκλος : ύφεση

(α) Από καρέκλας σοσιαλισμός για το μέλλον: Α. Πουλημένος – Φ. Πολίτης

Ο Αριστοτέλης Πουλημένος επαναφέρει τη συζήτηση για το *Κοινωνικό μας Ζήτημα* με τρία άρθρα του το φθινόπωρο του 1908 και άλλα δύο στις αρχές του 1909¹³⁴. Ήταν τότε 25 ετών και το πρώτο κείμενο το έστειλε από τη Λειψία, όπου

¹³³ Ίδας, «Κοινωνισμός και κοινωνιολογία», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 164-173 (*Ο Νουμάς*, 11-5-1908, αρ.φ. 295)

¹³⁴ Α. Πουλημένος, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 174-198 (*Ο Νουμάς*, 28.9.1908-9.11.1908-14.12.1908-25.1.1909-8.2.1909, αρ.φ. 311-317-322-328-330)

ολοκλήρωνε τις νομικές του σπουδές, ενώ τα επόμενα από την Κέρκυρα. Τα κείμενα του Πουλημένου διαφέρουν από τα υπόλοιπα της συζήτησης ως προς την βιβλιογραφική τεκμηρίωση και την ευρύτητα της θεματολογίας. Ο συγγραφέας τους, επίσης, αυτοσυστήνεται ως οπαδός του «κοινωνισμού», ταυτίζεται όμως με τη θέση των εθνικιστών στον διάλογο και επικρίνει τις απόψεις του Σκληρού. Πρόκειται για ένα φιλόδοξο εγχείρημα με εύρος αλλά όχι και βάθος και χαρακτηρίζεται περισσότερο από νεανικό ζήλο και υπερβολική αυτοπεποίθηση.

Στην ιστορική αναδρομή που επιχειρεί ξεκινώντας ο Πουλημένος, αφού κάνει μια αναφορά στο Βυζάντιο και την ιδέα της «ευρύτερης εθνικότητας» που εκδηλώνεται σε αυτό, στέκεται ιδιαίτερα στην απόκρουση του «αστικού χαρακτήρα» της Ελληνικής Επανάστασης, κάτι που δεν αποτελεί κατά τη γνώμη του παρά αναχρονισμό. Το κοινωνικό ζήτημα είναι βέβαια υπαρκτό – είναι ο μόνος που αντιλαμβάνεται τον όρο με τη σημασία που είχε στη Γερμανία – και ο *κοινωνισμός* αποτελεί παράγοντα προόδου, η επίλυση όμως του εθνικού ζητήματος είναι η επιτακτική ανάγκη του παρόντος, καθώς δεν μπορεί να υπάρξει εθνική ευημερία χωρίς εθνική ακεραιότητα. Αρνείται τη γενικευμένη στον *Νουμά* αντίληψη περί «σαπίλας» του ελληνικού κράτους και βρίσκει πως, πέρα από το φαινόμενο του ρουσφετιού, δεν υπάρχουν άλλες ενδείξεις κοινωνικής νοσηρότητας, σε αντίθεση με την Ευρώπη. Ακόμη και την ελληνική μοναρχία τη βρίσκει δημοκρατικότερη από αρκετές γαλλικές κυβερνήσεις. Τη «δημοκρατική απάτη» την κατατάσσει και αυτός στους κινδύνους για την κοινωνία μαζί με την κρίση της φιλοσοφίας, της οικογένειας και του σχολείου. Από όλες τις κοινωνιστικές προσεγγίσεις ο νεαρός αρθρογράφος προτιμά τον γερμανικό (κρατικό) σοσιαλισμό που με μέτρα κοινωνικής πρόνοιας απαλύνει τη θέση των ασθενέστερων στρωμάτων. Στην Ελλάδα όμως ο κοινωνισμός δεν έχει προς το παρόν προοπτικές, καθώς η αγροτική φύση της οικονομίας της δεν το επιτρέπει. Ο πρώτος κύκλος των άρθρων του τελειώνει με την παρότρυνση προς την ελληνική «πλουσιοκρατία» να παραγάγει κοινωνικό πλούτο, να διαπαιδαγωγήσει τον λαό και να καταξιώσει την εργασία, αν θέλει να διατηρήσει τον ηγετικό της ρόλο.

Ο νεότερος, μόλις 19 ετών τότε, Φώτος Πολίτης ανέλαβε εκ μέρους των σοσιαλιστών να απαντήσει στο πρώτο άρθρο του Πουλημένου¹³⁵. Εκ των υστέρων βέβαια διέκρινε κάποιο «ριζοσπαστισμό» στις θέσεις που εξέφρασε ο Πουλημένος

¹³⁵ Φ. Πολίτης, «Και πάλι το κοινωνικό ζήτημα», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 199-208 (*Ο Νουμάς*, αρ.φ. 326, 11-1-1909)

στα επόμενα άρθρα του, με κάποιες εκ των οποίων μάλλον συμφωνούσε. Ο Φ. Πολίτης διακρίνει τον εθνικιστικό τόνο στην υπερτίμηση της «υγείας» της ελληνικής κοινωνίας έναντι των ευρωπαϊκών και καταθέτει τη δική του εμπειρία από τη σύντομη μέχρι τότε παραμονή του στην Ιένα¹³⁶. Η ελληνική πραγματικότητα έχει να αντιπαραθέσει στην εργατικότητα και την πνευματική ζωή της Γερμανίας μόνο τη σπατάλη της νεανικής ορμής στα καφενεία και τις «πατροπαράδοτες ταραχές». Σε όλο το κείμενο του Πολίτη είναι διάχυτος ένας απόλυτος τόνος διανθισμένος με ειρωνικά σχόλια, οπωσδήποτε όμως η κατάληξη στην οποία διαβεβαιώνει πως «παραδέχεται κατά γράμμα το σύστημα του Σκληρού» είναι ενδεικτική του νεανικού ενθουσιασμού με τον οποίο ενστερνίστηκε ταχύτατα τις σοσιαλιστικές ιδέες. Ο ψυχαιικός δογματισμός του θα οδηγήσει αργότερα στη διάλυση της σοσιαλιστικής ομάδας που είχε συμπληχθεί στη Γερμανία υπό τον Χατζόπουλο. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα ο Φ. Πολίτης αποκήρυξε τις σοσιαλιστικές ιδέες και στη νεκρολογία που έγραψε για τον Σκληρό¹³⁷ αποδίδει τις ιδέες του *Κοινωνικού μας Ζητήματος* σε πλάνη και στην ελλιπή γνώση της ελληνικής κοινωνίας. Εκφράζεται όμως και εκεί με βαθύτατο σεβασμό και εκτίμηση για τον άνθρωπο που γνώρισε στη νεότητά του.

Ένα σύντομο σχόλιο επεφύλαξε για τον Α. Πουλημένο και ο Π. Βασιλικός σε ένα άρθρο του για τον συμβολισμό¹³⁸. Ο «νεόφαντος σοφός» με τη σειρά του απάντησε στον «πανάρχαιο σοφό κ. Βασιλικό» υπενθυμίζοντάς του το συμβολιστικό παρελθόν του, που τώρα αποκηρύττει, και ελπίζοντας πως στο μέλλον θα κατανοήσει καλύτερα και τον κοινωνισμό¹³⁹. Υποθέτουμε ότι, αν διάβασε αργότερα το συμβολιστικό *Φθινόπωρο*, θα ένιωσε δικαιωμένος.

(β) Σοσιαλισμός και γλώσσα: Βασιλικός – Ραμάς

Το επόμενο κείμενο του διαλόγου ανήκει στον Βασιλικό¹⁴⁰ και γράφτηκε όχι τόσο για να απαντήσει σε θέσεις που είχε εκφράσει παλαιότερα ο Ραμάς, όσο για να συζητήσει τη σχέση σοσιαλισμού και γλώσσας, παίρνοντας αφορμή από τις εξελίξεις στον εργατικό σοσιαλιστικό χώρο και τύπο. Το προηγούμενο έτος είχαν

¹³⁶ Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 204. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. μζ' -μθ'

¹³⁷ Φ[ώτος] Π[ολίτης], «Ένας νεκρός», στην εφ. *Πολιτεία (Αθηνών)*, 9-1-1920, αρ.φ. 154, σ. 3

¹³⁸ Π. Βασιλικός, «Η ψυχολογία του συμβολισμού», στην εφ. *Ο Νουμάς*, 22-3-1909, αρ.φ. 336, σ. 3

¹³⁹ Α. Πουλημένος, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 219-223 (*Ο Νουμάς*, 3-5-1909, αρ.φ. 342)

¹⁴⁰ Π. Βασιλικός, «Σοσιαλισμός και γλώσσα», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 209-216 (*Ο Νουμάς*, 12-4-1909, αρ.φ. 339)

κυκλοφορήσει η εφημερίδα *Εργάτης* στον Βόλο και η ομώνυμή της στη Σμύρνη καθώς και το έντυπο *Λαός* των δημοτικιστών της Κωνσταντινούπολης με αρχισυντάκτη τον Ν. Γιαννιό. Στην Αθήνα πάλι είχε συσταθεί και επισήμως η «Κοινωνιολογική Εταιρεία» και κυκλοφορούσε η φιλική προς αυτούς εφημερίδα *Το Μέλλον* του Διονυσίου Κόκκινου, μετέπειτα ιστορικού της Ελληνικής Επανάστασης. Η διεύθυνση του *Νουμά* είχε στο παρελθόν χαιρετίσει την έκδοση των εργατικών εφημερίδων που επιτέλους γράφονταν στη δημοτική¹⁴¹. Είχε επίσης επικροτήσει τη συγκρότηση των Κοινωνιολόγων και τις διαλέξεις τους στον Πειραιά μπροστά σε πολυπληθές λαϊκό ακροατήριο. Είχε μεταφέρει όμως και τα παράπονα κάποιων παρισταμένων για την καθαρεύουσα των ομιλητών¹⁴².

Το άρθρο λοιπόν του Βασιλικού απευθύνεται αρχικά προς τους δημοτικιστές και επαναλαμβάνει την έκκληση να στραφούν στα λαϊκά στρώματα που είναι οι φυσικοί αποδέκτες των ιδεών τους. Σε αυτό το σημείο, η αναφορά του στον Ψυχάρη ως «κήρυκα της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης» μας επιτρέπει να διακρίνουμε μια καιροσκοπική πτυχή του χαρακτήρα του Κ. Χατζόπουλου, αν θυμηθούμε τι είχε γράψει γι' αυτόν σε προσωπική του επιστολή προς τον Ν. Γιαννιό!¹⁴³ Φαίνεται όμως πως κυρίως απευθύνεται στους Κοινωνιολόγους προσπαθώντας να τους πείσει για το άτοπο των γλωσσικών τους επιλογών. Αν φοβούνται τη λαϊκή αποδοχή που είχε η καθαρεύουσα, η θερμή υποδοχή που επεφύλαξε η εργατικός κόσμος του Βόλου στον *Εργάτη* μπορεί να τους πείσει για το αντίθετο. Οι δημοτικιστές πάλι που είδαν με συμπάθεια τις ιδέες του Σκληρού δεν θα έπρεπε να ψυχραθούν από την στάση αυτή των Κοινωνιολόγων.

Η σύντομη απάντηση του Ραμά στο επόμενο τεύχος¹⁴⁴ περιέχει δύο σημεία. Το πρώτο είναι πως ο ίδιος δεν αναγνωρίζει τάξεις στον ελληνικό λαό, παρά μόνο προσωρινές «οικονομικές κατατάξεις», επομένως το μήνυμα του γλωσσοεκπαιδευτικού δημοτικισμού απευθύνεται στο σύνολο του ελληνικού λαού. Προσωπικά τον ενδιαφέρει η στερέωση της κρατικής δύναμης και όχι η αστική κυριαρχία. Το δεύτερο σημείο αφορμάται από την έκκληση του Βασιλικού προς τους

¹⁴¹ *Ο Νουμάς*, 2-3-1908, αρ.φ. 285 και 7-9-1908, αρ.φ. 308

¹⁴² *Ο Νουμάς*, 19-10-1908, αρ.φ. 314, σ.7 · 4-1-1909, αρ.φ. 325, σ. 7 · 22-2-1909, αρ.φ. 332, σ. 6 και 1-3-1909, αρ.φ. 333, σ. 6. Επίσης Γ. Καλογιάννης, *ό.π.*, σ. 155

¹⁴³ Βλ. *εδώ*, σ. 35

¹⁴⁴ Στ. Ραμάς, «Σοσιαλισμός και γλώσσα», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 217-218 (*Ο Νουμάς*, 19-4-1909, αρ.φ. 340)

Κοινωνιολόγους, για να επαναλάβει την άποψή του περί σύνδεσης καθαρεύουσας και δημοκρατικών – «δημοκοπικών» ιδεών.

(γ) Τέλος χωρίς συνέχεια και συνέχεια δίχως τέλος

Ο Στέφανος Ραμάς στο επόμενο και τελευταίο άρθρο του¹⁴⁵ αποπειράται να θέσει τέρμα σε έναν διάλογο που κατά τη γνώμη του έχει εξαντλήσει τα εκατέρωθεν επιχειρήματα. Τονίζει ότι σκοπός του δημοτικισμού είναι μια πνευματική επανάσταση και επαναλαμβάνει τις αντιρρήσεις του σχετικά με τον αστικό χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821. Προφανώς δεν τον είχε πτοήσει η διπλή απάντηση Χατζόπουλου και Σκληρού στο σημείο αυτό που του απέδιδε παρερμηνεία. Παρά τον καταληκτικό χαρακτήρα του άρθρου του, όμως, ο Ραμάς προχωρεί σε μια νέα πρόταση για την ίδρυση ενός νέου κόμματος αρχών που θα εκφράζει τα συμφέροντα όλων των παραγωγικών τάξεων (κτηματίες και γεωργοί, εργάτες, τεχνίτες και εμποροβιομήχανοι), αλλά δεν θα αμφισβητεί τις ιδέες της πατρίδας και της θρησκείας και θα οργανωθεί με βάση την ελληνική πραγματικότητα και όχι ξένα πρότυπα. Πιστεύει πως ένα τέτοιο κόμμα δεν θα έβρισκε αντιπαλότητα παρά μόνο από τον «δασκαλισμό» και τους «μισθωτούς», και εδώ μάλλον εννοεί τους δημοσίους υπαλλήλους. Αποδίδει μάλιστα τα εύσημα για αυτή την ιδέα στον Γ. Σκληρό, που πρώτος «δίδαξε» τη σημασία των οικονομικών συμφερόντων για τον συγκροτημένο πολιτικό λόγο. Κλείνει το κείμενο αναφερόμενος σε μια μελλοντική πιθανή συζήτηση για την ιδεολογία του σοσιαλισμού, αντιπαραθέτοντας όμως τις ιδέες με την πρακτική εφαρμογή τους. Το τελευταίο το βρίσκει επικίνδυνο και απειλεί εμμέσως με αστυνομικά κατασταλτικά μέτρα.

Η αντίδραση του Βασιλικού ήρθε με δύο άρθρα του. Στο πρώτο¹⁴⁶, με το οποίο απευθύνεται ειρωνικά και στον Πουλημένο, επαναλαμβάνει επιχειρήματα που είχε αναπτύξει και προηγουμένως. Στο δεύτερο άρθρο¹⁴⁷, εξοργισμένος με την κακοπιστία του Ραμά ως προς τις θέσεις Σκληρού για το 1821 και ιδίως με τον «άγαρμπο χαριεντισμό» περί αστυνομίας, προσπαθεί να δείξει το άτοπο της συγκρότησης του διαταξικού κόμματος που πρότεινε ο Ραμάς. Η ιδέα της πατρίδας

¹⁴⁵ Στ. Ραμάς, «Τέλος χωρίς συνέχεια», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 224-230 (*Ο Νουμάς*, 10-5-1909, αρ.φ. 343)

¹⁴⁶ Π. Βασιλικός, «Τα παλιά της χωρεμένης», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 231-238 (*Ο Νουμάς*, 21-6-1909, αρ.φ. 349)

¹⁴⁷ Π. Βασιλικός, «Συνέχεια δίχως τέλος», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 239-246 (*Ο Νουμάς*, 28-6-1909, αρ.φ. 350 και 5-7-1909, αρ.φ. 351)

και η στέρηση του κράτους δεν βρίσκουν αντίθετους τους σοσιαλιστές ούτε και η θρησκεία, όταν είναι «πίστη από ανάγκη της ψυχής». Την κοινωνική ανισότητα και την πρόληψη, τη θρησκευτική φενακία, μάχονται. Εδώ ευθαρσώς δηλώνει πως αμφιβάλει για τα θρησκευτικά συναισθήματα του ίδιου του Ραμά και των αστών που θεωρούν τη θρησκεία χρήσιμη για τις λαϊκές τάξεις, όχι όμως και για τους μορφωμένους.

Το τελευταίο άρθρο του διαλόγου που δημοσιεύεται στον *Νουμά* ανήκει στον Μάρκο Ζαβιτσιάνο¹⁴⁸ και συνδέει τις δύο παράλληλες συζητήσεις σοσιαλιστών εθνικιστών και σοσιαλιστών-νιτσεικών. Δεν μπορεί ωστόσο να θεωρηθεί το πραγματικό του κλείσιμο, εφόσον είχε γραφτεί πριν ακόμη διαβάσει ο Ζαβιτσιάνος το άρθρο «Τέλος χωρίς συνέχεια» του Ραμά. Η γεωγραφική απόσταση, λοιπόν, που εν πολλοίς έμενε στη σκιά, εδώ παρουσιάζεται ως ανωμαλία στη ροή, ασήμαντη ωστόσο, εφόσον οι καταγιστικές πολιτικές εξελίξεις του Αυγούστου 1909 κατ' ανάγκην έστρεφαν το ενδιαφέρον αρθρογράφων και αναγνωστών σε πλέον επίκαιρα ζητήματα.

6. Μετά το κίνημα στου Γουδή

Στο πρώτο του άρθρο¹⁴⁹ μετά το στρατιωτικό κίνημα του Αυγούστου 1909 ο Ίδας αναφέρεται για μια ακόμη φορά στους εθνικούς στόχους. Ενώ διεκτραγωδεί την εσωτερική κατάσταση σε πολιτικό, οικονομικό και ηθικό επίπεδο, παρουσιάζεται αισιόδοξος για τη δυνατότητα της «φυλής» να αναστρέψει το κλίμα, εφόσον «σωματικά» είναι υγιής: πρόκειται για μια ιδέα με φυλετικό υπόβαθρο που ανέπτυξε αργότερα στο βιβλίο του *Όσοι ζωντανοί*¹⁵⁰. Θεωρεί το ελλαδικό κράτος προσωρινή πολιτική έκφραση της ελληνικής φυλής, καθώς κύρια αιτία της οικονομικής και άλλης κακοδαιμονίας του είναι το μικρό του μέγεθος. Μέχρι να συμβεί αυτό μπορεί να περιοριστεί η σπατάλη, εφόσον εφαρμοστεί το παραδοσιακό κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης που θα αναδείξει τα χαρίσματα του Έλληνα και θα απαλλάξει την κεντρική κυβέρνηση από ευθύνες και οικονομικά βάρη. Απαραίτητη είναι και η φροντίδα των Ελλήνων του εξωτερικού για τα σχολεία τους καθώς και η εκπαιδευτική και γλωσσική μεταρρύθμιση που θα απελευθερώσει τις δημιουργικές

¹⁴⁸ Ζαβιτσιάνος, «Ανθρώπινες αντίληψεις», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 247-252 (*Ο Νουμάς*, 12-7-1909, αρ.φ. 352)

¹⁴⁹ Ίδας, «Στρατός και άλλα», στην εφ. *Ο Νουμάς*, 11-10-1909, αρ.φ. 361, σ. 5-11

¹⁵⁰ Ί. Δραγούμης, *Όσοι ζωντανοί*, Αλεξάνδρεια 1926, σ. 167 (στο εξής: Ί. Δραγούμης, *Όσοι ζωντανοί*)

δυνάμεις του έθνους. Σχετικά με τη Μεγάλη Ιδέα, δηλαδή την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τη θεωρεί ουτοπική και αντιπροτείνει ρεαλιστικότερο στόχο, την “ένωση των περισσότερων Ελληνικών τόπων σ’ ένα κράτος Ελληνικό αξιосέβαστο” – και εδώ εννοεί το ευρωπαϊκό τμήμα του τουρκικού κράτους, χωρίς όμως την Κωνσταντινούπολη.

Τις ιδέες του για το μέλλον του τουρκικού κράτους μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων τις ανέπτυξε περαιτέρω δυο χρόνια αργότερα, παίρνοντας αφορμή από τον ιταλοτουρκικό πόλεμο στη Λιβύη¹⁵¹. Κατά τη γνώμη του οι Τούρκοι θα έπρεπε να επικεντρωθούν στα ζητήματα της εσωτερικής τους πολιτικής και να παραιτηθούν από εδάφη στην Αφρική υπέρ της Ιταλίας και της Αγγλίας (Αίγυπτος), όπως έκαναν με τη Βοσνία υπέρ της Αυστρίας και με τους Βούλγαρους. Το ίδιο πρέπει να κάνουν και με την Κρήτη υπέρ της Ελλάδας. Ίσως έτσι αποφύγουν τον ολοκληρωτικό διαμελισμό της αυτοκρατορίας τους, καθώς οι Άραβες ετοιμάζονται να επαναστατήσουν, οι σφαγές των Αρμενίων από Κούρδους δυναμιτίζουν την εσωτερική ειρήνη και ένας πόλεμος με τη Βουλγαρία ή την Ελλάδα είναι πιθανός. Ενώ βέβαια δηλώνει ο Ίδας πως δεν είναι «συμβουλάτορας» αλλά αναλυτής, φαίνεται το ενδιαφέρον του για τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εφόσον ο κύριος πολιτικός του σχεδιασμός ήταν η άλωσή της από τον Ελληνισμό εκ των έσω.

Εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις για το Ανατολικό Ζήτημα είχε ο Γ. Σκληρός. Στο τελευταίο κείμενο που έγραψε από τη Γερμανία το 1909¹⁵² επισείει τον κίνδυνο μιας νέας Τουρκίας, η οποία ανασυγκροτημένη και σοβινιστική με το νέο συνταγματικό αστικό καθεστώς της μπορεί να αποδειχθεί πολύ επικίνδυνη για τους χριστιανικούς πληθυσμούς στα Βαλκάνια. Προτείνει λοιπόν μια παμβαλκανική *συμμαχία και επιμαχία* που θα τιθασεύσει τον τουρκικό σοβινισμό και θα ισοδυναμεί με την πολιτική χειραφέτηση των βαλκανικών λαών από τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Η μαρξιστική ανάλυση του Σκληρού στο κείμενο αυτό τον οδηγεί σε ορθές διαπιστώσεις σχετικά με τον χαρακτήρα της πολιτικής αλλαγής στην Τουρκία και τον καθιστά προάγγελο της βαλκανικής πολιτικής του Βενιζέλου. Προβληματική ωστόσο είναι κατά τη γνώμη μας η διαφαινόμενη πρόταση για «εγκατάλειψη» μεγάλου μέρους

¹⁵¹ Ίδας, «Η θέση της Τουρκίας», στο: Νουμάς, Έτος Θ' (1911), σ. 675-677 και 689-691

¹⁵² Γ. Σκληρός, «Το ζήτημα της Ανατολής», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 319-336 (Ο Νουμάς, 4.10.1909, αρ.φ. 360 – 18.10.1909, αρ.φ. 362 – 25.10.1909, αρ.φ. 363 και 1.11.1909, αρ.φ. 364)

της Μακεδονίας· ουτοπική επίσης αποδείχθηκε η ελπίδα του για απεξάρτηση της περιοχής από την επιρροή της καπιταλιστικής μητρόπολης.

Οι αδυναμίες της βαλκανικής πολιτικής επισημάνθηκαν με δραματικούς τόνους στα τέλη του 1912 από τον Ίωνα Δραγούμη. Με το άρθρο «Τιμή και ανάθεμα», που έγραψε στη Ρώμη και υπέγραψε ως «Βρούτος»¹⁵³, αποτίει τιμή στον στρατό για τις νίκες του και στον διάδοχο Κων/νο «που έκανε ό,τι μπόρεσε». Το ανάθεμα ανήκει στους πολιτικούς (δηλαδή στον Βενιζέλο), διότι φέρθηκαν επιπόλαια και θυσίασαν για ένα μικρό κέρδος την ευρύτερη προοπτική. Θα έπρεπε αρχικά να είχαν συμφωνήσει τις λεπτομέρειες της μοιρασιάς με τους συμμάχους πριν τον πόλεμο. Δεν έπρεπε να είχε στείλει η Ελλάδα τόσες δυνάμεις στα νησιά αλλά στην ξηρά, π.χ. στη Θράκη, για να μπορεί να διαπραγματευτεί από θέση μεγαλύτερης ισχύος. Δεν έπρεπε καν να είχε μπει σε πόλεμο με συμμάχους αυτούς που ήταν και θα είναι πάλι ανταγωνιστές. Αυτό που επικράτησε ήταν η αντίληψη της κρατικής και όχι της εθνικής πολιτικής. Εθνική πολιτική κατά τη γνώμη του είναι τα «10 εκατομμύρια Ρωμιοί να κυριαρχούν στην Ανατολή», «να προκόψει το Ελληνικό έθνος και να συγκυριαρχήσει με τον Τούρκο στην Ανατολή, παίρνοντας αγάλι αγάλι τη θέση του Τούρκου για να γίνει ξανά το θάμα της Ανατολικής Αυτοκρατορίας.»

Πικρά λόγια επιφυλάσσει ο Δραγούμης για τους υποστηρικτές αυτής της «κρατικής» πολιτικής – και εδώ μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι συγκαταλέγει και τον Γ. Σκληρό: «όσοι υποστηρίζουν την πολιτική του Κράτους ονομάζουν τον εαυτό τους θετικιστές και τους άλλους ονειροπόλους και ιδεολόγους. [...] Όσοι υποστηρίζουν την πολιτική του Έθνους ονομάζουν τους άλλους αφιλοσόφητους και ανιστόρητους και τρομαχτικά ρηχούς.»¹⁵⁴

Ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος κίνησε το ενδιαφέρον των *Γραμμάτων* της Αλεξάνδρειας που ζήτησαν τη συμβολή και του Δραγούμη, έλαβαν το κείμενό του, δεν το δημοσίευσαν όμως ποτέ¹⁵⁵. Μέσα από αυτό εκφράζονταν οι προσωπικές εμπειρίες του από τον πόλεμο με ένα πνεύμα αναπάντεχα αντι-ηρωικό. Αφηγήσεις αδιαφορίας, φυγομαχίας και ζοφερές εικόνες συνοδεύουν την παραδοχή του

¹⁵³ Βρούτος [=Ι. Δραγούμης], «Τιμή κι ανάθεμα», στο: *Ο Νουμάς*, τ. Ι΄ (1912), σ. 545-549

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 546

¹⁵⁵ Παρασκευάς Ματάλας, «Μα ποιος είναι ο Ήρωας;», στην: *Εφημερίδα των Συντακτών*, 6 και 7-10-2018, αρ.φ. 1734, σ. 35-36 και 69-70 (στο εξής: Π. Ματάλας, «Μα ποιος είναι ο Ήρωας;»)

Δραγούμη: «Ξεκίνησα για τον πόλεμο αυτό χωρίς όρεξη καμιά»¹⁵⁶. Από το άλλο «στρατόπεδο» ο Χατζόπουλος προσπαθεί να βρει τρόπο να αποφύγει τη στράτευση. Ο πόλεμος είναι τότε *αποκρουστικός* για το *αίσθημά* του και *ανήθικος* για τη *σοσιαλιστική του αντίληψη*¹⁵⁷. Σε κείμενό του όμως που δημοσιεύτηκε αργότερα στα *Γράμματα*¹⁵⁸ αποφεύγει τη γενική καταδίκη του συγκεκριμένου πολέμου, καθώς πιστεύει ότι οι συνθήκες δεν ήταν ώριμες για μια άλλου τύπου εξέλιξη, την κοινωνική επανάσταση. Η «παράταση της λύσης του ανατολικού ζητήματος» θα ήταν «δίχως άλλο μεγάλο εμπόδιο στην ελεύτερη ανάπτυξη και πρόοδο του πολιτισμού»· ούτε όμως η κατάσταση που προέκυψε από τον πόλεμο μπορεί να πει ότι δεν εγκυμονεί νέους κινδύνους.

Η αντιπαράθεση Σκληρού Δραγούμη ξεκίνησε το 1907 με την ιδεολογική αντίθεση γύρω από τον σοσιαλισμό, για να εξελιχθεί ως διαφωνία για την εξωτερική πολιτική. Τα άρθρα του 1909-1912 προοιωνίζονται κατά κάποιον τρόπο τον Εθνικό Διχασμό, θύμα του οποίου υπήρξε ο Δραγούμης. Η συμπάθεια των σοσιαλιστών για τον Βενιζέλο, ήδη εκδηλωμένη το 1908 στο άρθρο του Γιαννιού, σχετίζεται με τη θεωρητική προσδοκία μιας σύγχρονης αστικής ελληνικής κοινωνίας ως αναγκαίο στάδιο πριν τη μεσσιανική έλευση του προλεταριάτου. Ο Σκληρός είχε προβλέψει θεωρητικά τις αστικές επαναστάσεις σε Τουρκία και Ελλάδα. Η βαλκανική πολιτική που προτείνει βλέπει με αισιοδοξία ένα απρόβλεπτο και δυνητικά επικίνδυνο μέλλον. Ο ελληνοοθωμανισμός του Δραγούμη, αντίθετα, επιστρέφει στην ασφάλεια ενός προνεωτερικού παρελθόντος. Το ζήτημα της Ανατολής για τους δυο τους δεν είναι τόσο το διεθνές Ανατολικό Ζήτημα, όσο ο διαφορετικός τρόπος που έχουν βιώσει και εννοιοποιήσει την Ανατολή. Για τον Έλληνα της Τραπεζούντας που είχε απορρίψει τη γενέτειρά του¹⁵⁹, η Ανατολή εκφράζει τα απαίσια ασιατικά ένστικτα, το απεχθές παρελθόν. Για τον οραματιστή πολιτικό Δραγούμη η Ανατολή είναι ο φυσικός χώρος δράσης του Ελληνισμού.

¹⁵⁶ Π. Ματάλας, «Μα ποιος είναι ο Ήρωας;», σ. 36

¹⁵⁷ Βλ. επιστολή στον Ν. Γιαννιό (5-10-1912): *Νέα Εστία*, τ. 63 (1958), σ. 403

¹⁵⁸ Κ. Χατζόπουλος, «Μια κρίση για τον πόλεμο», στα *Γράμματα*, τ. 2 (1913-1914), σ. 499-500

¹⁵⁹ Χρ. Τέζας, *ό.π.*, σ. 33 και 192

7. Ανακεφαλαίωση

Ο διάλογος για το *Κοινωνικό μας Ζήτημα* έσβησε το καλοκαίρι του 1909, δύο σχεδόν χρόνια μετά την έναρξή του. Ανέδειξε διαφορές και κοινούς τόπους και επεκτάθηκε σε μια πλειάδα ζητημάτων. Συγκρούστηκαν μέσω της αρθρογραφίας στον Νουμά ο σοσιαλισμός και ο εθνικισμός, ο υλισμός και ο ιδεαλισμός, ο ρεαλισμός και ο πραγματισμός, η Ευρώπη και η Ανατολή, οι δημοκρατικές και οι αριστοκρατικές ιδέες, η κοινωνία και οι εκλεκτοί. Ταυτόχρονα κάποιες ιδέες διαπερνούν τις διαχωριστικές γραμμές: δαρβινισμός και φυλετισμός, κυρίως η νιτσεική «σκληρότητα».

Η Ευρώπη αποτελεί το αδιαμφισβήτητο πρότυπο των σοσιαλιστών. Ο εξελιγμένος βιομηχανικός πολιτισμός και το πνευματικό της παρελθόν, η πρωτοκαθεδρία της στην παγκόσμια σκηνή αντιτίθενται στα μάτια τους με τη φτώχη, καθυστερημένη και *σηπόμενη* Ελλάδα. Ιδιαίτερα για τον Σκληρό, η κατάφαση της Ευρώπης συνοδεύεται με την αδιάλλακτη απόρριψη της Ανατολής. Σημαίνει η τελευταία για αυτόν το περιβάλλον της γενέτειράς του, που θυμάται με μελανά χρώματα, αλλά και συνολικότερα την παρακμή του πνεύματος και τη διαφθορά του χαρακτήρα του Ελληνισμού. Ο «οριενταλισμός» του Σκληρού δεν αγγίζει τον ευρωπαϊσμό του Χατζόπουλου, ο οποίος επιλέγει τη δημοκρατική παράδοση της Δυτικής Ευρώπης σε αντίθεση με τον γερμανικό απολυταρχισμό και μιλιταρισμό. Ο Δελμούζος είναι ίσως ο μόνος που βλέπει την αρνητική επίδραση της ευρωπαϊκής υλικής ευμάρειας στον πνευματικό προσανατολισμό των Ελλήνων φοιτητών στη Γερμανία. Ο Φ. Πολίτης αντίθετα δηλώνει τον θαυμασμό του ακόμη και για τον γερμανικό προτεσταντισμό. Για όλους τους σοσιαλιστές πάντως, η Ελλάδα αναμφίβολα ανήκει στην Ευρώπη, σε αυτήν πρέπει να μοιάσει, αυτήν πρέπει να φτάσει.

Για τους εθνικιστές η μίμηση της Ευρώπης αποτελεί αποκήρυξη της ιδιαιτερότητας του Ελληνισμού. Ο απόηχος των απόψεων που είχε εκφράσει ο Δ. Βερναρδάκης¹⁶⁰ είναι εδώ εμφανής, κυρίως στην απόρριψη του συνταγματικού καθεστώτος. Οι ευρωπαϊκές ιδέες, ιδίως οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και του σοσιαλισμού, δεν μπορούν να έχουν εφαρμογή στην ελληνική πραγματικότητα είτε λόγω της οικονομικής καθυστέρησης είτε, κυρίως, επειδή συνιστούν σύμπτωμα κοινωνικής ασθένειας και παρακμής. Η εκβιομηχάνιση δεν μπορεί να αποτελεί σε

¹⁶⁰ Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 244-245

αυτή τη φάση ρεαλιστικό στόχο, ίσως μάλιστα συνιστά φόβητρο με την απομάκρυνση από τις παραδοσιακές αξίες που θα επιφέρει. Ο ελληνοκεντρισμός του Δραγούμη συμβαδίζει με τον «ανατολισμό» του, την κατάφαση της Ανατολής ως φυσικού χώρου για την ανάπτυξη του Ελληνισμού και τη νέα του ανάδειξη σε ηγέτιδα δύναμη.

Η απαξίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών αποτελούσε κοινό τόπο στην αρθρογραφία του *Νουμά* από τα πρώτα φύλλα του. Δ. Ταγκόπουλος και Α. Πουλημένος γράφουν για τη δημοκρατική απάτη· για τους Δραγούμη, Τσιριμώκο και Βλαστό η φυσική ηγεσία ενός έθνους είναι μια αριστοκρατία, πνευματική ή φυλετική κατά περίπτωση. Αντίθετα για τους σοσιαλιστές, που γνωρίζουν τη γερμανική εμπειρία από τους αντισοσιαλιστικούς νόμους του Βίσμαρκ, η δημοκρατία αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Τα ελλείμματα της δημοκρατίας δεν θεραπεύονται με την κατάργησή της αλλά με τη δημιουργία πολιτικών κομμάτων αρχών και την ελεύθερη πάλη των ιδεών. Αξιοσημείωτο είναι το ότι δεν βλέπουμε καμιά αναφορά των σοσιαλιστών στη «δικτατορία του προλεταριάτου».

Το 1909 υπήρξαν πολλές φωνές που παρότρυναν τους ηγέτες του στρατιωτικού κινήματος να εγκαταλείψουν ως μάταιες τις προσπάθειες συνεννόησης με το «παλαιό» πολιτικό σύστημα και να κηρύξουν δικτατορία προκειμένου να εφαρμόσουν ανεμπόδιστα ένα «ανορθωτικό» πρόγραμμα. Ο *Νουμάς* του Ταγκόπουλου σε κάποια δημοσιεύματα υποστήριξε επίσης μια τέτοια προοπτική. Η κριτική του Χατζόπουλου ήταν καταλυτική. «Λες ότι είσαι σοσιαλιστής», γράφει στις 23-10-1909 στον Τάκη Ταγκόπουλο και τον επιτιμά: οι δικτατορίες γεννούν μόνο καμαρίλες· η μόνη επιτρεπτή δικτατορία είναι η δικτατορία του λαού¹⁶¹. Ο Χατζόπουλος, πρώτος μεταφραστής στα ελληνικά του *Κοινωνιστικού* (Κομμουνιστικού) *Μανιφέστου*, γνωρίζει βέβαια ότι όρος *δικτατορία του λαού* δεν υφίσταται στη μαρξιστική ορολογία. Αποφεύγει ωστόσο να μιλήσει για δικτατορία του προλεταριάτου ακόμη και σε μια ιδιωτική επιστολή, έχοντας πιθανότατα συναίσθηση των παρεξηγήσεων που μπορεί να προκαλέσει. Το σημαντικό ωστόσο είναι η ενάργεια με την οποία παρουσιάζει τους κινδύνους μιας στρατιωτικής δικτατορίας για τις πολιτικές ελευθερίες, την ποιότητα της πολιτικής διαμάχης και άσκησης της εξουσίας και, βέβαια, για το ίδιο το σοσιαλιστικό κίνημα που βρισκόταν

¹⁶¹ «Ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου στον ιδρυτή του *Νουμά*», στο: *Ο Νουμάς*, αρ. 786 (1929), σ. 6

ακόμη στα σπάργανα. Η προσήλωσή του στην δημοκρατία αποτελεί την περίοδο εκείνη «πυρηνική» επιλογή, όχι μόνο πολιτική αλλά και βαθύτερα υπαρξιακή. Απαντά όχι μόνο στο συγκυριακό πολιτικό πρόβλημα και την ευρύτερη προοπτική ανάπτυξης της σοσιαλιστικής ιδέας, αλλά φωτίζει και το παράπλευρο πρόβλημα της «σκληρότητας» των διανοουμένων, τοποθετούμενος σαφώς στον αντίποδα των νιτσεικών φαντασιώσεων, που τόσο τον είχαν επηρεάσει στα νιάτα του.

Η επιρροή των ιδεών του Νίτσε, ωστόσο, είναι διάχυτη σε εκπροσώπους και των δύο πλευρών. Η ίδια η επιλογή του ψευδωνύμου «Σκληρός» αποτελεί σαφή αναφορά σε αυτές, όπως και η έριδα γύρω από την πραγματική «σκληρότητα». Ο πόλεμος ως αξία συναντάται τόσο στην προμετωπίδα του *Κοινωνικού μας Ζητήματος* όσο και στα γραπτά του Βλαστού και του Δραγούμη. Ο Σκληρός όμως αναφέρεται εδώ στην ταξική πάλη, ενώ ο Βλαστός σε σφαγές σαν του Σύλλα. Για τον Δραγούμη πριν το 1912 «ο πόλεμος είναι εξυγιαντικός», γίνεται αυτοσκοπός: «Δεν πολεμώ για μια ιδέα, για ένα σκοπό· πολεμώ γιατί μ' αρέσει ο πόλεμος»¹⁶². Για τον Μάρκο Ζαβιτσιάνο η *δύναμη* («ο μοχλός») που ζητούν οι δημοτικιστές είναι οι λαϊκές μάζες, οι μόνες που μπορούν, καθοδηγούμενες από τους *δυνατούς*, να αντιταχτούν στη σημερινή πολιτική ηγεσία, «τους σκλάβους της αναρχίας»¹⁶³. Στην περιφρόνηση του Ραμά για τον αμόρφωτο όχλο και την αγάπη του για τους «μεγαλόφρονες αριστοκράτες», εκείνος αντιτάσσει την ανάγκη να μορφώσουμε «μεγαλόφρονα λαό»¹⁶⁴. Αντιστρέφει έτσι το νιτσεικό σχήμα: οι σκλάβοι προορίζονται να νικήσουν.

Ο φυλετισμός αποτελεί το άλλο πεδίο αντιπαράθεσης, μένει ωστόσο στο περιθώριο της συζήτησης. Ενώ είναι γενικευμένη η χρήση του όρου *φυλή*, σε ρόλο συνωνύμου σχεδόν της λέξης *έθνος*, οι φυλετικές αντιλήψεις του Γκομπινό χαρακτηρίζουν κυρίως τα κείμενα του Βλαστού. Ο Ζαβιτσιάνος στην αντίκρουσή του δεν αμφισβητεί την *ύπαρξη* φυλών με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, υποβάλλει όμως σε εξαντλητική κριτική τα *συμπεράσματα* των φυλετικών θεωριών. Όσο για τον Δραγούμη, στα κείμενά του μετά τον διάλογο είναι κυρίαρχη η αισιόδοξη θεώρηση για τον δυναμισμό της ελληνικής φυλής.

Φιλοσοφικά η κυρίαρχη αντίθεση είναι αυτή μεταξύ υλιστικού «μονισμού» και ιδεαλισμού – θετικισμού – πραγματισμού. Για τους σοσιαλιστές, ο «μονισμός», δηλαδή οι αντιλήψεις του ιστορικού υλισμού αλλά και οι δαρβινιστικές απόψεις του

¹⁶² Αναφέρεται στο: Π. Ματάλας, «Μα ποιος είναι ο Ήρωας;», σ. 70 και 69

¹⁶³ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 117

¹⁶⁴ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 270-271

Χαίκελ, ανταποκρίνονται στην απαίτηση μιας συγκροτημένης και ενιαίας θεωρίας που προσφέρει την υπόσχεση της θέασης του όλου και συνοδεύει τη βεβαιότητα για την αντικειμενική υπόσταση της πραγματικότητας, η οποία αποτελεί ένα συγκροτημένο όλον υποκείμενο σε νόμους και εξελισσόμενο σύμφωνα με αυτούς. Το στοιχείο της εξέλιξης με τον έντονο βιολογισμό του αποτελεί ωστόσο παραχώρηση στον «χυδαίο υλισμό».

Από την άλλη πλευρά, εκλεκτικισμός (βλέπε τη σημείωση του Ίδα για τις νεανικές αναζητήσεις του) και υποκειμενικός ιδεαλισμός. Η αλήθεια δεν είναι παρά αυτό που εμείς βλέπουμε ως αλήθεια. Δεν υπάρχουν αντικειμενικά οι νόμοι της φύσης, αλλά υποκειμενικά: είναι η προσπάθεια του νου να συστηματοποιήσει τα φαινόμενα. Στόχος δεν είναι η κατανόηση αλλά η εκδίπλωση του νου. Η *ελευθερία της βούλησης* είναι η προϋπόθεση για την αυτόνομη ύπαρξη του ατόμου και την κατοχύρωση της μοναδικότητάς του. Πολιτικά αυτό εκφράζεται με τον ολιγαρχισμό του Ραμά, τον Ένα του Δραγούμη: προτεραιότητα του ατόμου έναντι του συνόλου. Ο βιομηχανικός πολιτισμός της Δύσης (μαζικοποιημένη κοινωνία) απειλεί την υπαρξιακή αυτάρκεια και την ολιγαρχικού τύπου υπεροχή των αρίστων. Ο Ίδας όμως αντιλαμβάνεται ότι μαζοποίηση σημαίνει και αλλοτρίωση. Γι' αυτό και βλέπουμε να νοσταλγεί το κοινοτικό πνεύμα και να το προτείνει πολιτικά ως μορφή οργάνωσης του Ελληνισμού και μέσα στο ελληνικό κράτος και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Στη μετάβαση από τον 19ο στον 20ό αιώνα η ανάδυση των εθνικών και των κοινωνικών αιτημάτων συμβαίνει παράλληλα και αντιθετικά. Δεν είναι περίεργο που οι περισσότεροι συζητητές εστιάζουν στη μια πλευρά της ιστορικής εξέλιξης, υποβαθμίζοντας τη σημασία της άλλης. Ο Χατζόπουλος βλέπει την πορεία της Ιστορίας στην αρχόμενη εκβιομηχάνιση και στους πρώτους εργατικούς αγώνες. Ο Δραγούμης διαβλέπει τον νέο κόσμο των εθνικών κρατών και αγωνιά για τη θέση της Ελλάδας μέσα σ' αυτόν: το ελληνικό κράτος δεν είναι κάτι το οριστικό και οι φωνές των αλύτρωτων το καλούν. Οι σοσιαλιστές καταγγέλλουν την πατριδοκαπηλία και τον σοβινισμό ως μέρος του ψεύδους. Ο Ραμάς καταγγέλλει τη σοσιαλδημοκρατία ως μια από τις πολλές μορφές του σχολαστικισμού. Οι δύο πλευρές του διαλόγου δεν μπορούν αρχικά να συσχετίσουν τις δύο αλλαγές και να τις δουν ως συνιστώσες μιας ενιαίας πραγματικότητας. Παραχωρήσεις προς την άλλη πλευρά κάνουν ωστόσο και οι δύο. Ο Σκληρός από την αρχή εντοπίζει το κοινωνικό μας ζήτημα ως την κακή κατάσταση της πατρίδος μας. Διαπιστώνει επίσης ότι στον «20ό αιώνα η ιδέα της

γλώσσας και της φυλής είναι το παν»¹⁶⁵ και ίσως είναι και αυτή η διαπίστωση που στρέφει το ενδιαφέρον του προς τα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής και τον απομακρύνει από τον μαχητικό σοσιαλισμό. Ο Δραγούμης αναγνωρίζει το ενδιαφέρον του για την Ελλάδα και αναρωτιέται (δικαιολογημένα) αν πράγματι ο Σκληρός ξεπέρασε τον εθνικισμό. Στην πορεία της συζήτησης αποκαλύπτει το έμπρακτο ενδιαφέρον του για την οικονομική ανάπτυξη και αργότερα, στα χρόνια της εξορίας του, θα δείξει συμπάθεια για τον σοσιαλισμό ζητώντας να τον συνταιριάξει με τους εθνικούς πόθους. Ο Ραμάς αναγνωρίζει την αναγκαιότητα της πολιτικής δράσης μέσω πολιτικού κόμματος που θα εκφράζει τα συμφέροντα των λαϊκών τάξεων, αρκεί να λείπει η άρνηση της πατρίδας και της θρησκείας και η αναφορά στην ταξική πάλη. Και ο Βλαστός αναφέρεται σε τέτοιο ενδεχόμενο θετικά.

Ο Γιάγκος Χατζής πολύ σωστά επισημαίνει την ποιότητα του διαλόγου: «Το κοινωνικό και το εθνικό πρόβλημα άρχισε, για πρώτη ίσως φορά στην Ελλάδα, να ξετάζεται σοβαρά και συστηματικά δίχως κομματικές υστεροβουλίες και δημαγωγικούς φατριασμούς. Ο Νουμάς μπορεί να περηφανεφθή για την ουδετερότητα που κράτησε [...]»¹⁶⁶

Ο διάλογος αυτός στον Νουμά υπήρξε από τις ευτυχείς στιγμές της νεοελληνικής σκέψης και ιστορίας. Παρά τον περιορισμένο αριθμό των προσώπων που συμμετείχαν το εύρος της απήχησής του ήταν πολύ μεγαλύτερο. Οι κοινές καταβολές και η ευτυχής συγκυρία να υπάρξει ένα δημοσιογραφικό μέσο που ενθάρρυνε την πάλη των ιδεών επέτρεψαν σε απόψεις, σε μεγάλο βαθμό ασύμβατες μεταξύ τους, να συνομιλήσουν, να αντιπαρατεθούν επί ίσοις όροις με ποιότητα και ευγένεια. Ας σκεφτούμε πως την ίδια εποχή ο ουσιαστικός διάλογος μεταξύ αρχαϊστών και δημοτικιστών ήταν αδύνατος και ας θυμηθούμε πώς αντιμετωπίστηκε αργότερα ο λόγος της αριστεράς από τις προοδευτικές αστικές δυνάμεις. Εκείνη τη χρονική συγκυρία που όλες οι ιστορικές δυνατότητες έμοιαζαν ακόμη ανοιχτές, η δυνατότητα να αντιπαρατίθεται στη δημόσια σφαίρα με λογικά επιχειρήματα ήταν ένδειξη μιας ανοιχτής ακόμη κοινωνίας που διατηρούσε το δημοκρατικό ήθος της αρχαίας Αγοράς και το μαχητικό πάθος του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού διαφωτισμού.

¹⁶⁵ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 335

¹⁶⁶ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 104

Δ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού

Ο Σκληρός απογοητευμένος από την έλλειψη επαγγελματικής προοπτικής στην Αθήνα αποφάσισε να εγκατασταθεί στην Αίγυπτο (1911) όπου έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Εργάστηκε εκεί ως ιατρός στα περίχωρα του Καΐρου και όσο το επέτρεπε η κακή κατάσταση της υγείας του συνέχισε την αρθρογραφία του στα ελληνικά περιοδικά *Γράμματα* και *Νέα Ζωή* της Αλεξάνδρειας. Το 1915 πρέπει μάλιστα να ήταν παρών στη συνάντηση της ομάδας της *Νέας Ζωής* με τον Βενιζέλο¹⁶⁷. Στάθηκε τυχερός, διότι η φήμη του ονόματός του τον συνόδευε, με αποτέλεσμα να τον αναζητήσει ο Στέφανος Πάργας, εκδότης των *Γραμμάτων*. Η συνεργασία του στο περιοδικό ξεκίνησε με μια επιστολή του σχετικά με την τάση του αισθητισμού και την απαισιόδοξη ματιά του στον χαρακτήρα των Ελλήνων, κείμενο που προκάλεσε έναν νέο κύκλο διαλόγου στον οποίο έλαβαν μέρος οι Ν. Γιαννιός, Ίδας, Π. Βλαστός, Δ. Ζαχαριάδης, Γ. Παπανδρέου, Χρ. Χρηστουλάκης¹⁶⁸. Ένας άλλος κύκλος συζήτησης διεξήχθη στη *Νέα Ζωή* με τη συμμετοχή του Π.Α. Πετρίδη και του Π. Γνευτού¹⁶⁹. Στο Κάιρο έγραψε το 1915 και την *Φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης*¹⁷⁰. Το βιβλίο του *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού* εκδόθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1919, λίγο πριν τον θάνατό του. Αποτέλεσε λοιπόν κατ' ανάγκη το κύκνειο άσμα και το επιστέγασμα της πολιτικής σκέψης ενός ανθρώπου που δεν πρόλαβε να αρτιώσει την πνευματική του πορεία. Ο ίδιος βέβαια παρέμενε πάντα αισιόδοξος και ήλπιζε ότι θα προλάβει να ολοκληρώσει τουλάχιστον μια δεύτερη «λαϊκή» έκδοση του *Κοινωνικού μας Ζητήματος*¹⁷¹, ωστόσο η ρητή αναφορά στην κατάσταση της υγείας του και η βιασύνη του να παραδώσει «εργασία πιο πρόχειρη και ατελή» φανερώνουν μια μεγαλύτερη ανησυχία, απόλυτα ρεαλιστική άλλωστε. Η βιασύνη βέβαια δικαιολογείται εξωτερικά από τα «ραγδαία εσωτερικά και εξωτερικά γεγονότα», που αποπροσανατολίζουν «και τα πλέον φωτισμένα μυαλά» και στρέφουν την προσοχή του συγγραφέα στα τρέχοντα και όχι στα γενικά θεωρητικά που

¹⁶⁷ Ρ. Σταυρίδη – Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο*, σ. 70-71

¹⁶⁸ Ρ. Σταυρίδη – Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο*, σ. 159-160 και υποσημείωση 20

¹⁶⁹ Μηνάς Αλεξιάδης, «Παύλος Γνευτός: Ένας πρωτοπόρος της μελέτης του ροδιακού δημοτικού τραγουδιού», στο: *Δωδώνη, Τεύχος Πρώτο, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, τ. 20 (1991), σ. 281

¹⁷⁰ Γ. Σκληρός, *Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης*, Αλεξάνδρεια 1923

¹⁷¹ Βλ. Γ. Σκληρός, «Εισαγωγή εις το Κοινωνικό μας ζήτημα», στη: *Νέα Ζωή*, τ. 9 (1914), σ. 343-358

πραγματευόταν το *Κοινωνικό μας Ζήτημα*¹⁷². Οι υποδείξεις όμως και συμβουλές της τελευταίας ενότητας (πριν το «Συμπέρασμα») προς το κόμμα των Φιλελευθέρων και το αινιγματικό «εργατικό-σοσιαλιστικό κόμμα» υπερβαίνουν την πολιτική επικαιρότητα και υπόρρητα επέχουν χαρακτήρα πολιτικής διαθήκης.

Το τελευταίο έργο του Σκληρού αποτιμήθηκε (και επικρίθηκε) από τον Κορδάτο ως εγκατάλειψη της μαρξιστικής θεώρησης και αποδοχή φυλετικών θεωριών¹⁷³. Εκτιμήθηκε ταυτόχρονα από άλλους (Ρήγος¹⁷⁴, Μαυρογορδάτος¹⁷⁵) για την εναργή αποτύπωση της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής σκηνής. Είναι δύσκολο να πούμε αν αποτελεί ένα έργο «ωριμότητας» ή «παρακμής». Η ηλικία του συγγραφέα δεν δικαιολογεί κανέναν από τους δύο χαρακτηρισμούς. Θα αποπειραθούμε στη συνέχεια μια κριτική παρουσίαση του έργου.

Το βιβλίο αποτελείται από τρία μέρη: (α) την «Εισαγωγή» (δύο κεφάλαια), (β) το δεύτερο μέρος από πέντε κεφάλαια με τίτλο «Η νεώτερη ιστορία μας από κοινωνιολογική άποψη» και (γ) τον «Επίλογο» που αποτελείται από τρία κεφάλαια, «Τα τελευταία γεγονότα», «Τα σημερινά πολιτικά κόμματα», «Συμπέρασμα».

Αυτό που εισάγεται με το πρώτο κεφάλαιο της «Εισαγωγής» είναι μια νέα μέθοδος ανάλυσης της ελληνικής κοινωνίας με την προσθήκη στον «κοινωνιολογικό» δύο ακόμη παραγόντων, του «φυλετικού» και του «ιστορικού». Ο Σκληρός έτσι απομακρύνεται από τον ιστορικό υλισμό, θεωρία που ο ίδιος εισήγαγε στα ελληνικά πράγματα. Επιμένει βέβαια στην υπεροχή της μαρξιστικής θεωρίας ως προς την ικανότητά της να ερμηνεύει αποτελεσματικά τα κοινωνικά φαινόμενα. Η υπεροχή του ιστορικού υλισμού βρίσκεται κατ' αυτόν στη συνθετική του δύναμη, ωστόσο ο ίδιος πιστεύει πως ο μαρξισμός μπορεί να εξηγήσει την ιστορική πορεία μόνο μακροσκοπικά και όχι στις λεπτομέρειές της: ανάγοντας τα ηθικά και ιδεολογικά φαινόμενα σε αντανάκλαση των υλικών συνθηκών, αφήνει το έργο της ερμηνείας τους στην ιστορική επιστήμη. Από την άλλη μεριά ο Σκληρός καταφέρεται εναντίον της αστικής κοινωνιολογίας για την επιμονή της στο μερικό «χωρίς καμιά προσπάθεια να δοθή μια ανώτερη σύνθεση» και για την επιφυλακτικότητά της να δεχτεί τη σημασία του οικονομικού παράγοντα, πράγμα που οφείλεται στην προσαρμογή της «στα κυριαρχούντα κοινωνικά καθεστώτα»: πρόκειται επομένως για

¹⁷² Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*, σ. 9-10

¹⁷³ Ι. Κ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924, σ. ιδ'

¹⁷⁴ Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988, σ. 295

¹⁷⁵ George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley-Los Angeles-London 1983, σ. 117, 120

μια «επίσημη επιστήμη» που συγκαλύπτει την υλική φύση της αστικής κυριαρχίας. Παρά τις επικρίσεις του αυτές αναγνωρίζει έμμεσα πως ο αναλυτικός χαρακτήρας της αστικής κοινωνιολογίας που διερευνά και άλλες πλευρές της κοινωνικής ζωής, αν και υστερεί σε συνθετική ικανότητα, μπορεί όμως να εμπλουτίσει την παρουσίαση των κοινωνικών φαινομένων. Έτσι «μετά από πολυετή σκέψη και μελέτη» κατέληξε σε ένα θεωρητικό σχήμα που συνδυάζει τον ιστορικό υλισμό με πλευρές που έχει αναδείξει η αστική κοινωνιολογία, αναγνωρίζοντας ως κοινό σημείο μεταξύ τους την απόπειρα να ερμηνευτεί η κοινωνία με βάση αντικειμενικούς νόμους¹⁷⁶.

Ως φυλετικό παράγοντα εννοεί τις «ψυχικές, ηθικές και πνευματικές ιδιότητες της φυλής» που χαρακτηρίζουν τα άτομα ενός λαού ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, ιδιότητες που δεν μπορούν να αποδοθούν στο κλίμα ή στον γεωγραφικό παράγοντα, αλλά τις έχει μέσα του «κατασταλαγμένες» κάθε λαός φέρνοντάς τις «από το πρώτο του ορμητήριο». Παραδέχεται βέβαια ότι η προέλευση αυτών των φυλετικών ιδιοτήτων είναι δύσκολο να καθοριστεί, όμως αυτό δεν τον «ενδιαφέρει απολύτως σήμερα»¹⁷⁷. Στον φυλετικό παράγοντα αποδίδει ο Σκληρός ελαττώματα των Ελλήνων όπως ο υποκειμενισμός και ο ατομικισμός, η υπερεκτίμηση της επιτηδειότητας (καπατσοσύνης) εις βάρος του ατομικού ήθους, η καχυποψία, η ματαιοδοξία και η «φτωχαλαζονική μανία» κ.ά. Οι αρετές της φυλής, λιτότητα, νηφαλιότητα, πειθαρχία, νοικοκυροσύνη και οικονομία υπηρετούν ατομικούς στόχους και όχι τα ανώτερα ανθρωπιστικά ιδεώδη. Στον φυλετικό παράγοντα αποδίδει ο συγγραφέας το «σχολαστικό δασκαλικό πνεύμα» που τυραννά την πνευματική ζωή του έθνους¹⁷⁸.

Η προσθήκη του φυλετικού παράγοντα αποδόθηκε σε επιρροή των φυλετικών θεωριών του Γκομπινό και του Νίτσε, που ήταν στο προσκήνιο εκείνη την εποχή¹⁷⁹. Όσον αφορά στον Νίτσε, νομίζουμε ότι η όποια επιρροή άσκησε στον Σκληρό είναι άλλης τάξεως. Σχετικά όμως με τις φυλετικές θεωρίες του Γκομπινό, ίσως μπορούμε να βρούμε μια πραγματική σύνδεση.

Η αναφορά στον φυλετικό παράγοντα προϋπάρχει σε κείμενα του Σκληρού που δημοσιεύτηκαν στα *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας. Σε επιστολή του προς το περιοδικό με ημερομηνία 30-XI-1913 και τίτλο «Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας»¹⁸⁰

¹⁷⁶ Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*, σ. 23-25

¹⁷⁷ Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*, σ. 25

¹⁷⁸ Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*, σ. 42-49

¹⁷⁹ Β. Λάζαρης, *Οι ρίζες του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος*, Αθήνα 1996, σ. 261

¹⁸⁰ Γ. Σκληρός, «Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας», στα: *Γράμματα*, τ. 3 (1913), σ. 289-291

αναφέρεται στα «απαίσια ασιατικά στίγματα» που τη μόλυναν (τη φυλή) και την καταδίκασαν στην αφάνεια και τη βαρβαρότητα. Η γενικότερη στόχευση του κειμένου αυτού ήταν διαφορετική βέβαια: πρόθεσή του ήταν να προβάλλει την αντίθεσή του στο ρεύμα του αισθητισμού που κυριαρχούσε στην ύλη του περιοδικού, να τονίσει την ανάγκη για μια πνευματική αναγέννηση, την οποία ο ίδιος εντάσσει σε μια ευρωπαϊκή και σοσιαλιστική προοπτική. Εκεί λοιπόν μιλάει για την «έμφυτη αδιαφορία για τον άνθρωπο [που] είναι βαθειά ριζωμένη στο αίμα μας», δίνοντας την εντύπωση ότι αναφέρεται σε βιολογικού τύπου χαρακτηριστικά. Τουλάχιστον έτσι το εξέλαβε ο Χρ. Χρηστουλάκης¹⁸¹. Σε ευθεία επιρροή από τις απόψεις του Γκομπινό μπορούμε όμως να αποδώσουμε την εμμονή του Σκληρού κατά του ασιατικού πνεύματος, από το οποίο είναι «στιγματισμένος» και ο Έλληνας. Για τον Σκληρό των *Γραμμάτων* ο Ασιάτης είναι ανίκανος να δημιουργήσει πολιτισμό και είναι μονομερώς προσανατολισμένος προς την ύλη. Παρόμοιες απόψεις δεν έχουν ιστορική ακρίβεια και δικαιολογημένα προκάλεσαν τις αντιδράσεις άλλων συνεργατών του περιοδικού. Η επιμονή του Σκληρού στην άποψή του αυτή χωρίς να προσφέρει ουσιώδη επιχειρήματα μπορεί να δικαιολογηθεί ίσως με δύο τρόπους: (α) τις προσωπικές του εμπειρίες από τη γενέτειρά του, την απόρριψη του οικογενειακού περιβάλλοντος και του κοινωνικού κλίματος της Τραπεζούντας και (β) την επιρροή που δέχτηκε από παρόμοιες απόψεις του Γκομπινό (χωρίς να μπορεί να τεκμηριωθεί αν τις γνώριζε από προσωπική μελέτη των έργων του ή από τη διάχυσή τους). Ο τελευταίος στο έργο του *Για την ανισότητα των ανθρώπινων φυλών*, αφού μελετούσε τις ιδιαιτερότητες πολιτισμών όπως ο αρχαίος αιγυπτιακός ή ο κινεζικός, προσπαθούσε να ερμηνεύσει την εμφάνισή τους στο ιστορικό προσκήνιο ως αποτέλεσμα μετακίνησης άριων πληθυσμών (στην Αίγυπτο και την Κίνα αντιστοίχως) και καθυπόταξης από αυτούς των τοπικών πληθυσμών¹⁸². Έτσι ερμήνευε την πολιτισμική υπεροχή ως φυλετική και υποστήριζε τη γενικότερη θέση του πως μόνο η λευκή φυλή είναι ικανή να παραγάγει πολιτισμό. Ακολουθώντας, ίσως, την ίδια οδό προς την αντίστροφη κατεύθυνση ο Σκληρός αποδίδει εν μέρει τα «ελαττώματα της ελληνικής φυλής» στην υποταγή της σε μια ασιατική φυλή.

¹⁸¹ Χρ. Χρηστουλάκης, «Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας: Τι ζητά η φιλοσοφία για τον εαυτό της, και τι πρέπει να ζητούμε απ' αυτή», στα: *Γράμματα*, τ. 3 (1915), σ. 81

¹⁸² G. Blue, «Gobineau on China: Race Theory, the "Yellow Peril," and the Critique of Modernity», στο: *Journal of World History*, τ. 10, αρ. 1 (Ανοιξη 1999), σ. 103 και 105-108, <https://www.jstor.org/stable/20078751> (πρόσβαση: 14-7-2018)

Οφείλουμε εδώ να σημειώσουμε ότι η χρήση του όρου «φυλετικός» από τον Σκληρό χαρακτηρίζεται από εσωτερικές ασυνέπειες: ενώ αρχικά είχε δηλώσει ότι δεν γνωρίζει την ακριβή προέλευση των φυλετικών χαρακτηριστικών, στη συνέχεια του βιβλίου¹⁸³ χρονολογεί τη γένεσή τους στη βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο και μάλιστα αντιπαραθέτει στη σύγχρονη «φυλετική» ταυτότητα την, κατά τον ίδιο, τελείως διαφορετική νοοτροπία των Ελλήνων της αρχαιότητας: ίσως εδώ υπάρχει κάποιος ανομολόγητος απόηχος των απόψεων του Φαλμεράγιερ, τις οποίες δεχόταν και ο Γκομπινό¹⁸⁴. Το Βυζάντιο με τον δεσποτισμό του και το *κλειστό, ακαλαίσθητο, ασκητικό, στείρο* πνεύμα του συνέβαλε στη διαμόρφωση των εθνικών ελαττωμάτων· αν και σε αυτήν την περίπτωση δεν υπάρχει κατάκτηση από ασιατική φυλή, ο Σκληρός κατατάσσει το Βυζάντιο στην Ανατολή. Η τουρκική κατάκτηση ολοκλήρωσε αυτή την πορεία. Επομένως ο συγγραφέας αναφέρεται σε νοοτροπίες, ηθικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά που δεν είναι βιολογικά αλλά ιστορικά προσδιορισμένα. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι και την ίδια τη φυλή την βλέπει όχι ως αποτέλεσμα της βιολογικής συνέχειας ή ασυνέχειας, αλλά ως αποτέλεσμα μιας ιστορικής εξέλιξης. Επιπλέον πρέπει να σημειώσουμε την απουσία δαρβινικών αναφορών στο κείμενο, εκτός από τη γενική έννοια της «εξέλιξης», η οποία όμως, κατά τη γνώμη μας, εμφανίζεται στο κείμενο με την ιστορική και όχι τη βιολογική της σημασία. Επομένως η όποια επιρροή έχει δεχτεί από τον Γκομπινό δεν απολήγει σε βιολογικό φυλετισμό, σαν κι αυτόν που υπερασπιζόταν ο Βλαστός και είχε κατακρίνει ο Ζαβιτσιάνος.

Ο «ιστορικός» παράγοντας, που εισέρχεται ως δεύτερος στη νέα μέθοδο ανάλυσης, συνδέεται επομένως με τον «φυλετικό». Η διάκριση μεταξύ τους γίνεται ως προς το πεδίο της έρευνας: ο μεν φυλετικός αναφέρεται στις νοοτροπίες, ο δε ιστορικός στη συμβολή των ιστορικών φαινομένων στην κοινωνική διαμόρφωση· ακριβέστερα στη διακοπή της «ομαλής» κοινωνικής εξέλιξης από βίαια ιστορικά γεγονότα. Επομένως ο ιστορικός παράγοντας συνάπτεται με τον «κοινωνιολογικό» εξηγώντας κοινωνικές παθογένειες και παραμορφώσεις. Κατά τον Σκληρό η αναμενόμενη ομαλή εξέλιξη του Βυζαντίου θα ήταν προς την κατεύθυνση μιας αστικής κοινωνίας, θέση που είχε διατυπώσει άλλωστε και στο *Κοινωνικό μας Ζήτημα*. Η εξέλιξη αυτή διακόπηκε βίαια από την οθωμανική κατάκτηση, η οποία

¹⁸³ Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*, σ. 41

¹⁸⁴ Ivo Budil, «Arthur Gobineau and Greece: A View of a Man of Letters and Diplomat», στο: *Prague Papers on the History of International Relations* (Editors-in-chief: Aleš Skřivan Sr., Arnold Suppan), Πράγα 1998, σ. 151-152.

στέρησε μεν από τον ελληνικό λαό την αριστοκρατία του, δεν του επέτρεψε όμως να εκμεταλλευτεί τα πλεονεκτήματα της αστικής κοινωνίας στερώντας του την ελευθερία και παρεμποδίζοντας την επικοινωνία του με τη Δύση. Έτσι προκύπτει μια στρέβλωση της κοινωνικής δομής, η οποία μπορεί να εξηγήσει σύγχρονες κοινωνικές παθογένειες. Πρόκειται για ένα ερμηνευτικό σχήμα που αξιοποιεί σχήματα αντιθέσεων, χαρακτηρίζεται δηλαδή από τον διαλεκτικό χαρακτήρα που προσέδωσε στη σκέψη του Σκληρού η θητεία του στον μαρξισμό.

Το κύριο ενδιαφέρον όμως του βιβλίου είναι η σύγχρονη κατάσταση του Ελληνισμού: έχει προηγηθεί ο εθνικός διχασμός, το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, η εκδίωξη του Κωνσταντίνου από τις δυνάμεις της Αντάντ και η αποβίβαση ελληνικών στρατιωτικών τμημάτων στη Σμύρνη. Ο Σκληρός είχε δημοσίως ταχθεί υπέρ του Βενιζέλου και ολόκληρο το δεύτερο τμήμα του βιβλίου (καθώς και το δεύτερο κεφάλαιο της «Εισαγωγής») φαίνεται να χαρακτηρίζεται από τη δημοκρατική – αντιμοναρχική του κατεύθυνση και κάτω από αυτό το πρίσμα φαίνεται να ερμηνεύει ολόκληρη τη νεότερη ελληνική ιστορία. Π.χ., η απόρριψη του Καποδίστρια οδηγεί τον Σκληρό σε εσωτερική αντίφαση: η υποστήριξη του απλού λαού προς τον Κυβερνήτη δεν έχει σημασία, γιατί σε εκείνες τις συνθήκες σημαντική ήταν μόνο η αντίδραση των προυχόντων και λογίων. Αυτό όμως αντιφάσκει με την επίκληση της δημοκρατικής αρχής. Ίσως το κλειδί βρίσκεται στη γενικότερη ανάλυσή του για την ελληνική κοινωνία που έκανε στο *Κοινωνικό μας Ζήτημα*. Η μεγάλη μάζα του λαού είναι οι μικροαστοί, οι οποίοι δεν αντιπροσωπεύονται στο πολιτικό σύστημα, εφόσον η άρχουσα τάξη καταφέρνει και τους κρατά υποχείριο της. Ωστόσο, πώς είναι δυνατόν ένας τόσο μεγάλος αριθμός να μην έχει πολιτική σημασία; Το ίδιο λάθος έκανε ο Σκληρός, όταν για την Επανάσταση του 1821 δεν έκανε καμιά αναφορά στη συμμετοχή των αγροτικών μαζών, τις οποίες κατατάσσει επίσης στους μικροαστούς. Η δυσκολία ορισμού των ορίων μεταξύ των κοινωνικών τάξεων στην ελληνική περίπτωση¹⁸⁵ οδηγεί τον Σκληρό σε γενικεύσεις και αντιφάσεις.

Συγκρίνοντας τις δύο «δικτατορίες» των ετών 1915-1919, του Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου, βρίσκει πως η πρώτη είχε οπισθοδρομικό και δεσποτικό χαρακτήρα, ενώ η δεύτερη ήταν μια επαναστατική δικτατορία, όπως αυτή των Ιακωβίνων¹⁸⁶. Εύχεται βέβαια να τερματιστεί το συντομότερο η πολιτική ανωμαλία

¹⁸⁵ Mark Mazower, «The Messiah and the Bourgeoisie: Venizelos and Politics in Greece, 1909-1912», στο: *The Historical Journal*, τ. 35, αρ. 4 (Δεκ. 1992), σ. 888

¹⁸⁶ Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*, σ. 130-131

και να αποκατασταθούν οι δημοκρατικοί θεσμοί¹⁸⁷, καλεί δε το μελλοντικό εργατικό σοσιαλιστικό κόμμα να αντιληφθεί την ιστορική αναγκαιότητα της αστικής μεταρρύθμισης, να υποστηρίξει τους φιλελεύθερους και να αναλάβει ρόλο «αντιπολιτευτικό, εξελεγκτικό και ηθικοπλαστικό» εγκαταλείποντας το στενοκέφαλο «πνεύμα της αιρέσεως» (*l'esprit sectaire*)¹⁸⁸, αυτό που ο Leibniz είχε περιγράψει ως τη βούληση επιβολής στους άλλους των μέγιστων στόχων μας αντί της ικανοποίησης ότι βαδίζουμε προς τον επιθυμητό στόχο¹⁸⁹.

Το «πνεύμα της αίρεσης» συνάπτεται προς τις τάσεις που καθιερώθηκε στο λεξιλόγιο της Αριστεράς να ονομάζονται «σεχταρισμός» και «μαξιμαλισμός». Το σεχταριστικό-μαξιμαλιστικό πνεύμα χαρακτηρίζει και τον ψυχαραισμό του Νουμά στο γλωσσικό, αλλά όχι και στην ενθάρρυνση του διαλόγου και της αντιπαράθεσης. Ο «σεχταρισμός» των δημοτικιστών δηλώνεται από την εμμονή τους στη γραμματική μορφή και την επιλογή λεξιλογίου αλλά και στην «αυτάρκεια» του μικρού ιδεολογικού χώρου. Εξάιρεση αποτελούσε ο Δραγούμης, που δεν ήθελε να συγκαταλέγεται σε αυτή τη «σέχτα», γιατί ήταν άλλες οι προτεραιότητές του ή μεγαλύτερος ο εγωισμός του. Ο σεχταρισμός προφανώς χαρακτηρίζει και τις μικρές σοσιαλιστικές ομάδες που διασπώνται εύκολα, όπως η κίνηση Χατζόπουλου στη Γερμανία. Ωστόσο ο Χατζόπουλος στάθηκε υπέρ των ευρύτερων δυνατών συνεργασιών, και με τους Κοινωνιολόγους. Ο Σκληρός στα *Σύγχρονα προβλήματα* μιλάει μάλλον κυρίως για τους σοσιαλιστές που στάθηκαν αντίπαλοι με τον Βενιζέλο, π.χ. τη Φεντερασιόν. Το γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα ήταν γι' αυτόν το πρότυπο του αντι-σεχταρισμού με την πλατιά πολιτική πάλη και παρουσία του.

Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Σκληρός στα τελευταία του ήταν μάλλον απαισιόδοξος ως προς τις πολιτικές εξελίξεις. Στις τρεις σύντομες συναντήσεις του με τον Ι. Σαμνόπουλο του *Νουμά*, εκδήλωνε το ζοηρό ενδιαφέρον του για τη σοσιαλιστική κίνηση και τον αυταρχισμό του Βενιζέλου. Τον προβληματίζε η αβουλία και η νωθρότητα που χαρακτηρίζει τις αστικές κυβερνήσεις σε κρίσιμες στιγμές και έφερνε ως παράδειγμα τον Κερένσκι. Κατέληγε δε με την προτροπή να *γίνουμε όλοι σοσιαλιστές*¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*, σ. 139

¹⁸⁸ Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*, σ. 145-146

¹⁸⁹ “L’esprit sectaire consiste proprement dans cette prétention de vouloir que les autres se régient sur nos maxims, au lieu qu’on se devoit contenter de voir qu’on aille au but principal”: Gottfried W. Leibniz, *Opera Omnia*, Γενεύη 1768, σ. 740

¹⁹⁰ Ι. Σαμνόπουλος, «Ο Σκληρός στα τελευταία του», στο: *Ο Νουμάς*, τ. ΙΖ' (1920), σ. 29-31

Ε΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το γλωσσικό ζήτημα και η νεωτερικότητα: ερμηνείες

Η ιστορία της διγλωσσίας στον ελληνικό χώρο μπορεί να αναχθεί ήδη στην αλεξανδρινή εποχή. Η διαφοροποίηση της τότε ομιλούμενης γλώσσας από το πρότυπο των συγγραφέων της κλασικής εποχής κινεί την αντίδραση ενός κύκλου γραμματικών που συγγράφουν πολυάριθμα κείμενα υποδεικνύοντας την «ορθή χρήση» κατά τα αττικά πρότυπα. Η διαφοροποίηση μεταξύ ομιλουμένης και γραπτής συνεχίζεται τη βυζαντινή περίοδο, ενώ μετά την Άλωση η κυριαρχική παρουσία της Μεγάλης Εκκλησίας αποτρέπει την εκδήλωση ενδιαφέροντος για τη μελέτη της νεότερης γλώσσας. Στα τέλη του 18ου αιώνα εκπρόσωποι του νεοελληνικού διαφωτισμού έδειξαν την προτίμησή τους για τη λαϊκή γλώσσα και ήρθαν σε αντιπαράθεση με τους πατριαρχικούς κύκλους που δυσπιστούσαν απέναντι στους νεωτερισμούς. Η εγκατάλειψη της γραπτής εκκλησιαστικής γλώσσας ισοδυναμούσε με αμφισβήτηση του ηγεμονικού ρόλου της Εκκλησίας στους ορθόδοξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συμβάδιζε με την επικίνδυνη γι' αυτήν επιρροή των νέων ιδεών του Διαφωτισμού. Για τα νεωτερικά στρώματα πάλι, εμπόρους και διανοούμενους, η υιοθέτηση της λαϊκής ή μιας «μέσης» γλώσσας εξέφραζε την αισιοδοξία τους για την ανάληψη ενός δικού τους ηγετικού ρόλου μέσα σε ένα διεθνές πνευματικό και πολιτικό περιβάλλον που άλλαζε δραματικά και στην προοπτική ενός ελεύθερου ελληνικού κράτους. Η αντιπαράθεση αυτή έκλεισε με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους και την πρόκριση της «μέσης» κοραϊκής οδού, την επικράτηση δηλαδή στον δημόσιο λόγο της καθαρεύουσας. Αυτή η μέση οδός έκλινε τελικά περισσότερο προς την αρχαϊζουσα παρά προς την ομιλουμένη¹⁹¹. Μόνη παραχώρηση προς τη δημοτική ήταν η ανοχή της στον χώρο της ποίησης, κάτι που εκφράστηκε επίσημα και με την υιοθέτηση το 1865 του σολωμικού *Ύμνου εις την Ελευθερίαν* ως εθνικού ύμνου. Για πέντε δεκαετίες το γλωσσικό ζήτημα φαινόταν «λυμένο», παρά τις ενστάσεις που προβάλλονταν από μεμονωμένους διανοούμενους και, πιο συγκροτημένα, από την Επτανησιακή Σχολή. Στα μέσα της δεκαετίας του 1880, ωστόσο, το γλωσσικό προβάλλει με δυναμισμό μέσα από την αντιπαράθεση

¹⁹¹ “[...] «η μέση οδός» του Κοραή γρήγορα έφερε στο δόγμα που υποστήριζαν οι οι οπαδοί του αρχαϊσμού”: Α. Δελμούζος, «Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση», στο: *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 7 (1917-1919), σ. 6

Βερναρδάκη – Κόντου και κυρίως με το *Ταξίδι* του Γιάννη Ψυχάρη. Οι τάσεις για μεγαλύτερο εξαρχαϊσμό της γραπτής γλώσσας προκάλεσαν μια ποικιλία αντιδράσεων από ένα ευρύ φάσμα λογίων με διαφορετικές γλωσσικές επιλογές¹⁹², η πιο ριζοσπαστική από τις οποίες ήταν η ψυχαρική. Η γλωσσική πρόταση του Ψυχάρη, διατυπωμένη τη δεκαετία του 1880, σε μια εποχή γενικότερης αισιοδοξίας για οικονομική πρόοδο και εθνική δικαίωση, ενέπνευσε έναν κύκλο λογοτεχνών και ο ίδιος αναγορεύτηκε σε πνευματικό ηγέτη ενός νέου κινήματος, του δημοτικισμού. Ο λογοτεχνικός δημοτικισμός εκφράστηκε σε συλλογικό επίπεδο πρώτα μέσα από περιοδικά όπως η *Τέχνη*, που εξέδιδε από το 1898-1899 ο Κωσταντίνος Χατζόπουλος¹⁹³, και μετά το 1903 ο *Νουμάς* του Δ. Π. Ταγκόπουλου. Συγκροτημένη μορφή του δημοτικιστικού αιτήματος αποτέλεσαν η Εταιρεία «Εθνική Γλώσσα» (1905) και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος (1910) με έμφαση στο εκπαιδευτικό ζήτημα.

Στο πλαίσιο του διαλόγου σοσιαλιστών – εθνικιστών στον *Νουμά* ο Γ. Σκληρός αποπειράθηκε μια δική του ερμηνεία του γλωσσικού ζητήματος¹⁹⁴. Προσπαθώντας να διαχωρίσει τις τρέχουσες «μεταφυσικές» ερμηνείες από τη δική του «διαλεκτική», αποκρούει την εξήγηση πως η εμφάνιση του δημοτικιστικού κινήματος οφείλεται στην ξεχωριστή προσωπικότητα των ηγετικών του μορφών. Για τη «διαλεκτική» σκέψη του Σκληρού, η καθαρεύουσα εξέφραζε την επικράτηση των «φεουδαλικών παραδόσεων του Βυζαντίου» και η αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας απαιτεί τη γλωσσική μεταρρύθμιση. Το ώριμο αυτό αίτημα ήρθαν να εκφράσουν οι δημοτικιστές.

Μέσα στο πλήθος των ζητημάτων που τέθηκαν, το συγκεκριμένο πέρασε μάλλον σε δεύτερη μοίρα. Το ρήγμα όμως στις τάξεις του δημοτικισμού σχετίζεται κατά τρόπο καίριο με αυτό. Ο βαθιά εδραιωμένος «μανιχαϊσμός» των δημοτικιστών, οξυμμένος άλλωστε από τη μισαλλόδοξη ρητορική των αρχαϊστών, συντελούσε ώστε να μένει το ζήτημα της διγλωσσίας εκτός του διαλόγου που αναπτύχθηκε. Η ερμηνεία όμως του κεντρικού για τους δημοτικιστές ζητήματος της γλώσσας καθορίζει και τις στοχεύσεις και την προοπτική του κινήματος.

Θα προσπαθήσουμε μέσα από παραδείγματα να εντάξουμε τις ερμηνείες του γλωσσικού ζητήματος σε τρεις κατηγορίες: (α) σε αυτές που εστιάζουν στην ιστορία

¹⁹² Ανάμεσα σ' αυτούς θέλει να συγκαταλέγεται και ο Γ.Ν. Χατζιδάκις, *Σύντομος Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1915, σ. 123, παρά την υποστήριξή του προς τον Κόντο έναντι του Βερναρδάκη.

¹⁹³ Αλέξης Πολίτης, «Λογοτεχνία και διανοήση. 1880: Μια καινούρια γενιά στο προσκήνιο», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ.5, σ. 241

¹⁹⁴ Γ. Σκληρός, «Στους δημοτικιστάς», στην εφ. *Ο Νουμάς*, αρ.φ. 268, 4-11-1907

της ίδιας της γλώσσας και στον υποκειμενικό παράγοντα – αυτές που ο Σκληρός θα ονόμαζε «μεταφυσικές» (β) τις μαρξιστικές («διαλεκτικές» κατά τον Σκληρό) που ερμηνεύουν τα ιστορικά φαινόμενα με ταξικούς όρους και (γ) τις «δομικές», ερμηνείες δηλαδή που ανάγονται σε ορισμούς και περιγραφή γενικότερων φαινομένων, έχουν πιο αφηρημένο χαρακτήρα και μας επιτρέπουν να εντάξουμε την ελληνική περίπτωση σε ευρύτερες ιστορικές διεργασίες. Θα ασχοληθούμε αρχικά με κείμενα που νομίζουμε πως είναι κάπως αντιπροσωπευτικά αυτών των τάσεων, του Π. Λορεντζάτου, Στ. Ραμά (Τσιριμώκου), Ί. Δραγούμη, Αλ. Δελμούζου, Γ. Κορδάτου και του Π. Καρολίδη. (Ο αναγνώστης μας συγχωρέσει που επιλέξαμε την παρουσίαση των κειμένων με βάση τη διαφοροποίηση – κλιμάκωση των απόψεών τους και όχι την αυστηρά χρονολογική τους σειρά.)

1. «Μεταφυσικές» και «διαλεκτικές» ερμηνείες

Η εμφάνιση της καθαρεύουσας αποδόθηκε το 1940 από τον Παναγή Λορεντζάτο¹⁹⁵ στο συντηρητικό πνεύμα που χαρακτήριζε κάποιους λογίους από την εποχή του Αυγούστου ακόμη – χαρακτηρίζει «ηλίθιο γραμματικό» τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσία – και κατόπιν στο Βυζάντιο και τέλος στη νεότερη εποχή. Στο πνεύμα αυτό των λογίων αντιπαραθέτει το λαϊκό αίσθημα, την «ελληνική ψυχή», για την οποία η καθαρεύουσα είναι κάτι ξένο, που δεν μπορεί να την «κινήσει». Η σύγχρονη ομιλουμένη δεν είναι παρά η φυσιολογική εξέλιξη της αλεξανδρινής Κοινής και, παρά την επιμονή των οπαδών της καθαρεύουσας να προβάλλουν την πολλαπλότητα των ιδιωμάτων, αποτελεί τη σύγχρονη κοινή γλώσσα, που έχει όλες τις αρετές να χρησιμεύσει ως «εθνική γλώσσα» (κάτι που είχε υποστηριχθεί τεκμηριωμένα από τον Εμμ. Ροΐδη το 1893 στα *Είδωλα*).

Μια άλλη άποψη εκφράζει ο Γ. Κορδάτος από το 1927 και πιο συγκροτημένα το 1943¹⁹⁶ ανάγοντας το γλωσσικό ζήτημα στην πάλη μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων κατά τις τελευταίες δεκαετίες πριν την Επανάσταση: οι «λογιώτατοι» ήταν οι πνευματικοί ηγέτες της παλιάς τάξης και οι «νεωτεριστές», αυτοί δηλαδή που ήθελαν την απλή καθαρεύουσα ή την κοινή, ήταν οι εκπρόσωποι του νεοελληνικού αστισμού. Ιδεολογικά χαρακτηριστικά των πρώτων (που κρύβονται κάτω από τη μάσκα της γλώσσας) είναι ο σχολαστικισμός, η

¹⁹⁵ Παναγής Λορεντζάτος, «Τι είναι η καθαρεύουσα», στη: *Νέα Εστία*, τ. 27 (1940), σ. 78 κ.ε.

¹⁹⁶ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα 1973, σ. 51 (στο εξής: Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*). Επίσης, Γ. Μπουμπούς, *ό.π.*, σ. 82

αντίδραση, η συντηρητικότητα, η αμάθεια, η θρησκοληψία, ενώ οι δεύτεροι εκπροσωπούν νεωτεριστικές και προοδευτικές ιδέες. Έτσι για τον Κορδάτο, το 1888 ο πολέμιος του αττικισμού Δ. Βερναρδάκης «γίνεται ο καλύτερος ερμηνευτής του νεοελληνικού αστισμού και πνευματικός ηγέτης του νεοελληνικού εθνικισμού»¹⁹⁷. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Ψυχάρης ήθελε τη δημοτική στην υπηρεσία της Μεγάλης Ιδέας και ο γλωσσικός του αγώνας «ήταν μια επαναστατική διαμαρτυρία κι είχε μέσα της προοδευτικές τάσεις, γιατί χτυπούσε τις γλωσσικές φεουδαρχικές προλήψεις»¹⁹⁸. Ο Γαβριηλίδης της *Ακροπόλεως*, που υιοθέτησε τις απόψεις του Ψυχάρη, «είχε μυριστεί και υιοθετήσει τις ανησυχίες των λίγων προοδευμένων αστών, που ζητούσαν “την θεραπείαν του κακού”, ύστερ’ από “τα εθνικά ατυχήματα”»¹⁹⁹.

Ας ξαναδούμε τις δύο προσεγγίσεις. Η πρώτη προβάλλει τους υποκειμενικούς παράγοντες και αρκείται σε μια περιγραφή της πορείας της γλώσσας. Ταυτίζει την αρχική εκδήλωση ενός φαινομένου με την αιτία του («η τάση αυτή στον αττικισμό είναι η αρχή και η αιτία της διγλωσσίας στη γραφή που κράτησε ως τις μέρες μας») και με σαφείς ρομαντικές καταβολές καταφεύγει σε μεταφυσικές έννοιες όπως η «ελληνική ψυχή»²⁰⁰. Τέλος, αποκρύπτει την ευρύτατη αποδοχή που είχε ανάμεσα στα λαϊκά στρώματα η καθαρεύουσα: αν και ακατανόητη από αυτά, εξέφραζε ωστόσο την ταύτισή τους με ένα ένδοξο απώτατο παρελθόν και συνάμα τον πόθο για κοινωνική άνοδο. Αν και το κείμενο του Λορεντζάτου δημοσιεύτηκε δεκαετίες μετά τη συζήτηση για το *Κοινωνικό μας Ζήτημα*, δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη του τις θεωρητικές επεξεργασίες που είχαν μεσολαβήσει. Μπορούμε να αποδώσουμε στο κείμενο αυτό τον χαρακτήρα της ιδεολογικής προσέγγισης που επιμένει στα καθαρά γλωσσικά στοιχεία του ζητήματος και αγνοεί το ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Η προσέγγιση του Μ. Τσιριμώκου το 1905, αν και στο ίδιο κλίμα, ήταν ωστόσο πολιτικότερη από αυτήν του Λορεντζάτου· δεν εστιάζει τόσο στην ιστορία της γλώσσας, αλλά στην ιστορία των πνευματικών παραδόσεων και στις *πολιτικές ανάγκες* της Μεγάλης Ιδέας. Προαιώνιοι αντίπαλοι, ο Σχολαστικισμός και ο Λαός

¹⁹⁷ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, σ. 126

¹⁹⁸ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, σ. 133

¹⁹⁹ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, σ. 135

²⁰⁰ Ο Π. Κανελλόπουλος το 1932-3 διέκρινε στην ελληνική διγλωσσία τη διάσταση μεταξύ του ορθολογικού κλασικισμού των καθαρευουσιάνων και του ρομαντικού δημοτικισμού των Δελμούζου, Αποστολάκη, Φ. Πολίτη που ακολουθεί την αναζήτηση του «λαϊκού πνεύματος» της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου. Βλ. σχετικά, Βασίλης Μπογιατζής, «Οι πολιτικές ιδέες στο Αρχαίο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών», στο: *Τετράδια Εργασίας*, τ. 35 (2014), σ. 120.

συγκρούονται από την εποχή ακόμη της Εικονομαχίας. Ενώ στην Τουρκοκρατία και την Επανάσταση βλέπει «τον περιφρονεμένο Λαό να ξανανεβαίνει στη σκηνή της ιστορίας»²⁰¹, μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους επιβλήθηκε η αντίληψη ότι ο αρχαιϊσμός παρέχει την απόδειξη της ευγενούς καταγωγής μας²⁰². Και η προσέγγιση του Ίωνος Δραγούμη ανατρέχει στην αντιπαλότητα των δύο παραδόσεων. Επειδή κατά τον Δραγούμη τα έθνη τα κυβερνούν πάντα οι αριστοκρατίες, το ζήτημα της διγλωσσίας ανάγεται στην κυριαρχία μιας σχολαστικής παράδοσης που κυβερνά το ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του και δώθε²⁰³. Με αυτή την έννοια «το γλωσσικό ζήτημα είναι κοινωνικό»²⁰⁴.

Ο Αλ. Δελμούζος κατά την «επαναστατική» διετία 1917-1919²⁰⁵ κινείται στο ίδιο επίπεδο με τους Τσιριμώκο και Δραγούμη, αλλά η πραγμάτευση του θέματος από αυτόν είναι ρεαλιστικότερη και συγκρατεί κάποια στοιχεία ταξικής ανάλυσης. Το δυνάμωμα της ελληνικής αστικής τάξης τον 18^ο αιώνα προβάλλει την αναγκαιότητα της παιδείας για τη μελλοντική απελευθέρωση, η πλειονότητα όμως των λογίων που σπουδάζουν στο εξωτερικό αφομοιώνουν την κυρίαρχη στην Ευρώπη στάση του κλασικισμού και προκρίνεται τελικά για τη ζωή του ελεύθερου κράτους η «μέση οδός» του Κοραή. «Η γλώσσα έχει τώρα ν' αποδείξει και την αμεσώτερη συγγένεια με τους προγόνους, συγγένεια που μερικοί στη δύση την είχαν έντονα αμφισβητήσει.»²⁰⁶ Για τον Δελμούζο, που παραβλέπει τη σύγκρουση Κοραή – αρχαιϊστών, η επιλογή της καθαρεύουσας ήταν αποτέλεσμα του ευρωπαϊκού κλασικισμού, της ταύτισης της λαϊκής γλώσσας με τα «ράκη της δουλείας» και της ανάγκης να ενισχυθεί η διαχρονική ενότητα του Ελληνισμού που είχε αμφισβητήσει ο Φαλμεράγιερ²⁰⁷.

Την καθαρότερη έκφραση της μαρξιστικής οπτικής βρίσκουμε στα κείμενα του Κορδάτου από τη δεκαετία του '20 και εξής. Η παρουσίαση του ζητήματος εδώ τοποθετείται μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο και η διαμάχη για τη γλώσσα κατανοείται ως πάλη κοινωνικών δυνάμεων με αντίθετα

²⁰¹ Στ. Ραμάς, *Τα παλιά και τα καινούργια*, Αθήνα 1905, σ. 53

²⁰² Στο ίδιο, σ. 57

²⁰³ Ίδας, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Αλεξάνδρεια 1913, σ. 29 (στο εξής: Ίδας, *Ελληνικός Πολιτισμός*)

²⁰⁴ Ίδας, «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 16-12-1907, αρ.φ. 274, σ. 1-2

²⁰⁵ Αλ. Δελμούζος, «Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση», στο: *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 7 (1917-1919), σ. 1-20

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 5-6

²⁰⁷ Βλ. και τη διαπραγμάτευση του θέματος από τον Γρ. Καραφύλλη, *Το πρόβλημα των ιστορικών παραγόντων στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη κατά την περίοδο 1885-1919*, Ιωάννινα 1989, σ. 356 και 363

συμφέροντα και επιδιώξεις. Συναρτάται επίσης το κίνημα του δημοτικισμού με τις προσδοκίες της εθνικής ολοκλήρωσης και τον εθνικισμό μιας ολιγάριθμης ακόμη αλλά δυναμικής αστικής τάξης που βλέπει ως εμπόδιο στην ανάπτυξή της την παλιά «φεουδαρχία» και τις ιδέες της. Πρόκειται για τη χαρακτηριστική οπτική γωνία του ελληνικού μαρξισμού, εισηγητής του οποίου υπήρξε ο Γεώργιος Σκληρός. Η οπτική αυτή δεν επιτρέπει στον Κορδάτο να συμμεριστεί απολύτως τη γλωσσική «μονομανία» των δημοτικιστών. Με ψυχραιμία παρατηρούσε τη διείσδυση της καθαρεύουσας στα λαϊκά στρώματα μέσα από τα έντυπα θρησκευτικά ή ποικίλης ύλης²⁰⁸ και, ρεαλιστικότερα, ο ίδιος υπέκυψε στις απαιτήσεις του εκδότη του να εκδώσει την *Κοινωνική Σημασία της Επανάστασεως του 1821* στην καθαρεύουσα. Αργότερα βέβαια, η εκδοτική επιτυχία αυτού του έργου τού επέτρεψε να επιβάλει αυτός πια στον εκδότη του τη δημοτική στο επόμενο βιβλίο του²⁰⁹. Αδυναμία ωστόσο του Κορδάτου αποτελεί η παράλειψή του να δώσει κάποια ερμηνεία για την προτίμηση που έδειξε στην καθαρεύουσα ένα σημαντικό τμήμα των πρώτων Ελλήνων σοσιαλιστών (και αναρχικών), κάτι που δεν μπορεί να ενταχθεί με ευκολία στο δίπολο προοδευτικών – συντηρητικών.

Η ταξική ανάλυση του Κορδάτου προκάλεσε τα αρνητικά σχόλια της *Νέας Εστίας* του Ξενόπουλου. Ένα πρώτο σχόλιο²¹⁰ προσπαθούσε κάπως ειρωνικά και παρελκυστικά να στρέψει το ενδιαφέρον στον λογοτεχνικό δημοτικισμό, καθώς μπορούσε ευκολότερα αυτόν να τον παρουσιάσει ως προϊόν προσωπικής *αισθητικής* επιλογής κάποιων λογοτεχνών, οι οποίοι απευθύνονται στο κοινό των εκλεκτών χωρίς να ενδιαφέρονται να διαφωτίσουν τον λαό· ειρωνικό παράδειγμα το συμβολιστικό *Φθινόπωρο* του σοσιαλιστή Κ. Χατζόπουλου, ο οποίος είχε στο παρελθόν δημοσιεύσει κριτικά άρθρα για την αναγκαιότητα της «κοινωνικής» λογοτεχνίας. Το δεύτερο σχόλιο²¹¹ μιλούσε πια για «ξεκάθαρη προπαγάνδα» και προσπάθησε πιο συγκροτημένα να την αντικρούσει: η καθαρεύουσα ήταν μία «πλάνη» κάποιων λογίων· όσοι την πολέμησαν ήταν «θετικιστάι κι ήταν μορφωμένοι κι' από τη φύση προικισμένοι με φωτεινό μυαλό»· υπήρξαν παραδείγματα και Πατριαρχών, Φαναριωτών, αριστοκρατών όπως ο «κόντε-Σολωμός», οι οποίοι αντίθετα με αυτά που προβλέπει η θεωρία του Κορδάτου υποστήριξαν τη δημοτική. Οι συνθήκες πια

²⁰⁸ Γ. Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός*, Αθήνα 1974, σ. 249, υποσημείωση 53

²⁰⁹ Γ. Μπουμπούς, *ό.π.*, σ. 67

²¹⁰ Ξ[ενόπουλος], «Ο λογοτεχνικός δημοτικισμός», στη: *Νέα Εστία*, τ. 1 (1927), σ. 177-178

²¹¹ Ρ., «Τα βιβλία», στη: *Νέα Εστία*, τ. 1 (1927), σ. 378 κ.ε.

δεν είναι «ειδυλλιακές» για διάλογο όπως το 1907 και η πολιτισμένη ανταλλαγή επιχειρημάτων δίνει τη θέση της στον καταγγελτικό τόνο²¹². Ο κομμουνισμός εμφανίζεται πια ως πραγματικότητα και όχι ως θεωρητική πιθανότητα. Οι αστοί δημοτικιστές βρίσκονται άθελά τους στο στόχαστρο του συντηρητικού τύπου που μιλάει για «μαλλιαρο-κομμουνισμό» και πρέπει να διαχωρίσουν τη θέση τους. Προβάλλουν λοιπόν ερμηνείες όπως η προσωπική επιλογή ή η προσωπική αξία ή έστω η επιρροή ευρωπαϊκών ιδεών προκειμένου να αποχρωματίσουν κοινωνικο-πολιτικά το ζήτημα.

2. «Δομικές» ερμηνείες

Από τα πολυάριθμα κείμενα συνηγόρων της καθαρεύουσας ξεχωρίζει, νομίζουμε, ένα κείμενο του Π. Καρολίδη, δημοσιευμένο το 1907²¹³. Ξεκινώντας την ανάλυσή του από τη διαφορά «φυλής» και «έθνους» καταλήγει και στην αντίστοιχη αντίθεση μεταξύ «φυσικής» και «εθνικής» γλώσσας. Για τον Καρολίδη η φυλή είναι «τι φυσικόν» που στηρίζεται «στα στοιχεία του φυσικού βίου και της φυσικής της ιδιοφυΐας». Το «έθνος» αντίθετα είναι «ηθικόν τι», που εκφράζει συνολικά την ιστορική, πνευματική, ηθική «ιδιοφυΐα» ενός λαού και «δεν απορρέει απ' ευθείας από τη φυσική αρχή». Επομένως η συγκρότηση του έθνους, το οποίο προκύπτει από την πνευματική ανάπτυξη και εξέλιξη της φυλής, απαιτεί την ύπαρξη μιας «εθνικής» γλώσσας, καθώς μια «φυσική γλώσσα» χωρίς «λογοτεχνική – φιλολογική μόρφωση» δεν μπορεί να εκφράσει την πνευματική δύναμη και ενέργεια ενός λαού. Αναφέρει ωστόσο ο Καρολίδης παραδείγματα, όπου μια φυσική γλώσσα μπόρεσε να ανελιχθεί σε εθνική: η βουλγαρική και ίσως στο μέλλον η αλβανική. Μπορούμε να εικάσουμε από τη συνολική πορεία της σκέψης του, ότι τέτοιο ζήτημα δεν υπάρχει για την Ελλάδα, εφόσον το ελληνικό έθνος είναι ιστορικότερο των άλλων και η θέση της καθαρεύουσας ως εθνικής γλώσσας κατοχυρωμένη²¹⁴.

²¹² Ο Γ. Μπουμπούς, *ό.π.*, σ. 58 σημειώνει εδώ και την ανοικειότητα του μαρξιστικού λεξιλογίου για τους καλλιεργημένους αστούς.

²¹³ Π. Καρολίδης, «Τί έθνος και τί φυλή», στο: *Παράρτημα* της εφημερίδας *Αθήναι*, Νοέμβριος 1907, σ. 19 κ.ε.

²¹⁴ «Η νυν καλουμένη καθαρεύουσα γλώσσα είνε ακραιφνώς εθνική γλώσσα, διότι εν αυτή έζησε το έθνος ως πνευματική δύναμις ...»: Π. Καρολίδης, «Τί είνε η καθαρεύουσα και ποια η δημοτική», στο: *Εμπρός*, 8-11-1903, αρ.φ. 2530, σ.1. Επίσης: Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, «Ευαγγελικά και Ορεσטיακά», στο: *Το γλωσσικό ζήτημα: Σύγχρονες προσεγγίσεις* (Επιμ. Γ. Μπαμπινιώτης), Αθήνα 2011, σ. 267

Η συνολική στόχευση του κειμένου δεν ήταν η θεωρητική τεκμηρίωση εννοιών αλλά η υπεράσπιση των ελληνικών διεκδικήσεων σε μια ευρύτατη γεωγραφική περιοχή, από τη Μακεδονία έως και τη Συρία. Είναι, θα λέγαμε, ένα κείμενο «στρατευμένης επιστήμης» που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό αφάιρεσης στο θεωρητικό του μέρος και κάποια εύστοχα παραδείγματα/επισημάνσεις στο διαπιστωτικό του σκέλος. Απουσιάζουν και εδώ οι αναφορές στην κοινωνία και την οικονομία. Όσον αφορά όμως στη διαπραγμάτευση του ζητήματος του έθνους παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και θα χρειαστεί να επανέλθουμε στη συνέχεια. Η διάκριση μεταξύ φυσικής και εθνικής γλώσσας στην πορεία του κειμένου ανεπαίσθητα αποκλίνει από τον ορισμό που της έδωσε ο ίδιος, για να υπηρετήσει την εθνική διεκδίκηση εδαφών που κατοικούνται από αλλόγλωσσους πληθυσμούς, π.χ. σλαβόφωνους στη Μακεδονία ή τουρκόφωνους στη Μ. Ασία: οι πληθυσμοί αυτοί κατά τον Καρολίδη ήταν ελληνικοί, διατήρησαν την ελληνική εθνική τους συνείδηση, καλλιεργούν την ελληνική γλώσσα ως γλώσσα της εκπαίδευσης, στην καθημερινή ζωή τους όμως χρησιμοποιούν ένα ξένο ιδίωμα. Αντίθετα, πληθυσμοί που διατήρησαν ως «φυσική» τους γλώσσα την ελληνική, αλλά απώλεσαν προ πολλού την εθνική τους συνείδηση, δεν ενδιαφέρουν τον Ελληνισμό.

Παρά τη διαφορετική στόχευση, ωστόσο, η διάκριση μεταξύ φυσικής και εθνικής γλώσσας, μεταφερμένη στο εσωτερικό της γλωσσικής κοινότητας, βρίσκεται στον πυρήνα της σοβαρότερης επιχειρηματολογίας υπέρ της καθαρεύουσας· αυτό που ονομάζει ο Καρολίδης «φυσική» γλώσσα και την ορίζει μάλιστα ως γλώσσα της «φυλής», είναι για τους υπερασπιστές της καθαρεύουσας η λαϊκή γλώσσα, η προφορική γλώσσα αγροτικών πληθυσμών που δεν έχει αξιώσεις να γίνει γλώσσα της λογοτεχνίας, της επιστήμης, της διοίκησης, που δεν μπορεί να οργανώσει τη συνολική ζωή του έθνους και επομένως να γίνει «εθνική γλώσσα». Πολύ πιο απόλυτα μιλούσε για τις αδυναμίες της δημοτικής ο πολιτευτής Βαρβαγιάννης, «προσκειμένος στα εμπορικά και βιομηχανικά επιμελητήρια»: η δημοτική είναι ακατάλληλη για την επιστήμη, δεν έχει λέξεις για τις αρετές και τον χαρακτήρα του ανθρώπου²¹⁵. Παρόμοιας φύσης (σε άλλο ύφος) επιχειρήματα διατυπώθηκαν από τον Γ.Ν. Χατζιδάκι αλλά και από τον προβεβλημένο δημοτικιστή Μ. Τσιριμώκο, όταν εξέφρασε την αντίθεσή του στα ριζοσπαστικά βήματα πρώην ομοϊδεατών του. Ο

²¹⁵ Φυλλάδιο της εταιρείας «Ελληνισμός»: *Το γλωσσικό ζήτημα και οι εθνικοί κίνδυνοι*, Αθήνα 1911: αναφέρεται στο: Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, σ. 177

πρώτος έγραφε χαρακτηριστικά πως «δεν ήτο δυνατόν να πλασθή εκ της τότε λαλουμένης νέος γραπτός λόγος [όχι μόνο εξαιτίας της Βαβυλωνίας των ιδιωμάτων], αλλά και διότι δεν πλάττονται τοσούτον ευκόλως και ταχέως, όσον τινές φαντάζονται, αι γραπταί γλώσσαι.»²¹⁶ Το 1927, ο Μάρκος Τσιριμώκος έγραφε στη *Νέα Εστία* παίρνοντας αφορμή από την πρόσφατη τότε διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, του οποίου ήταν ιδρυτικό μέλος, πως η επαναστατικό δικαίω επιβολή της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό από την κυβέρνηση Βενιζέλου το 1917 ήταν πρόωρη, ένα «πραξικόπημα» που θα έπρεπε να είχε αποφευχθεί. Ο ίδιος συμφωνούσε με τον Ίδα (Ίωνα Δραγούμη) από το 1912 «ότι η γλώσσα η ζωντανή είχε καταχτήσει τη λογοτεχνία, μα δεν είχε καλλιεργηθεί σα γραφή, ώστε να μπορεί να χρησιμεύσει αμέσως για όλες τις πνευματικές ανάγκες.»²¹⁷ Ας προσθέσουμε εδώ και μια σχετική πρώιμη (1907) σημείωση του ίδιου του πρωτεργάτη της μεταρρύθμισης Δ. Γληνού, στην οποία αναφερόμενος στη *σχολαστική παρανόηση της γλωσσικής επιστήμης* από τον Ψυχάρη προσέθετε: «Η καθαρεύουσα είναι η γλώσσα του νου και της λογικής. Είναι δημιούργημα ανάγκης και όχι ματαιοδοξίας»²¹⁸.

Η διγλωσσία δεν αποτέλεσε βέβαια ελληνική πρωτοτυπία. Την εποχή της διένεξης οι οπαδοί της καθαρεύουσας συνήθιζαν να υποδεικνύουν τη γερμανική περίπτωση, όπου εξαιτίας της πανσπερμίας των γερμανικών διαλέκτων προέκυψε η ανάγκη για την ανάδειξη της Υψηλής Γερμανικής ως γλώσσας του ενοποιημένου γερμανόφωνου κόσμου. Ένα άλλο παράδειγμα για τους οπαδούς της διγλωσσίας ήταν η περιορισμένη σημασία των διαφόρων γαλλικών *parois* έναντι της ενιαίας γαλλικής γλώσσας. Αντίθετα οι οπαδοί της δημοτικής έβλεπαν στη γαλλική και τις άλλες νεολατινικές γλώσσες το παράδειγμα της πρώιμης επικράτησης των εθνικών γλωσσών έναντι του αρχαϊστικού χαρακτήρα της λατινικής. Άλλο παράδειγμα διγλωσσίας αποτελεί η γραφόμενη αραβική και οι τοπικές παραλλαγές: ο Αργύρης Εφταλιώτης δημοσίευσε στον *Νουμά* (11-1-1913) σχετική μετάφραση αγγλικού άρθρου με επιχειρήματα παρόμοια με των Ελλήνων δημοτικιστών²¹⁹.

²¹⁶ Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Σύντομος Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, σ. 116

²¹⁷ Μ. Τσιριμώκος, «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», στη: *Νέα Εστία*, τ. 1 (1927), σ. 408

²¹⁸ Δ. Γληνός, *Άπαντα*, τ. 1, σ. 463

²¹⁹ Α.Ε.[φταλιώτης], «Αραβικό γλωσσικό ζήτημα», στο: *Ο Νουμάς*, ΙΑ' (1913), σ. 5-9 (στη σ. 1 αναγράφεται εσφαλμένα η ημερομηνία 11-1-1912). Επίσης, Γ. Καλογιάννης, *ό.π.*, σ. 200

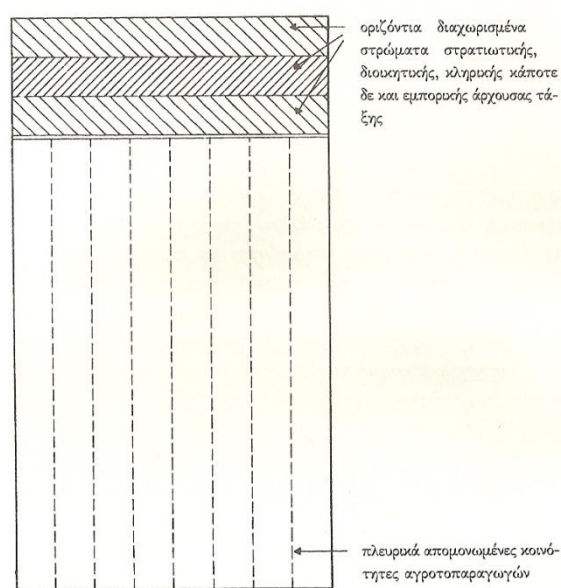
Δείγματα «δομικής» ερμηνευτικής προσφέρει η μεταγενέστερη έρευνα. Ο Samuel Ferguson²²⁰ μελέτησε συγκριτικά τέσσερις περιπτώσεις: την ελληνική (δημοτική και καθαρεύουσα), την αραβική (τοπικές διάλεκτοι και κλασική γλώσσα του Κορανίου), την ελβετική (τοπικό γερμανικό ιδίωμα και υψηλή γερμανική) και την περίπτωση της Αϊτής (κρεολική διάλεκτος και επίσημη γαλλική). Σύμφωνα με τον Ferguson υπάρχουν τρεις προϋποθέσεις εμφάνισης φαινομένου διγλωσσίας: (α) η ύπαρξη ενός σώματος κειμένων γραμμένων σε γλώσσα συγγενή προς τη φυσική γλώσσα που ενσωματώνει τις θεμελιώδεις αξίες της κοινότητας (β) ο περιορισμός της εγγραμματοσύνης σε μια μικρή ελίτ και (γ) η σταθεροποίηση αυτής της κατάστασης επί αρκετούς αιώνες. Η κατάσταση της διγλωσσίας μπορεί να γίνεται ανεκτή μέχρι την εμφάνιση τάσεων προς εξάπλωση του γραμματισμού, ευρύτερη επικοινωνία μεταξύ διαφορετικών γεωγραφικών και κοινωνικών τμημάτων του πληθυσμού και επιθυμία για μια πλήρως ανεπτυγμένη πρότυπη εθνική γλώσσα ως χαρακτηριστικό αυτονομίας ή εθνικής κυριαρχίας.

Η αξία της μελέτης του Ferguson έγκειται κατά τη γνώμη μας στην «κανονικοποίηση» των φαινομένων διγλωσσίας, κάτι που κάνει την ελληνική περίπτωση καλύτερα κατανοητή, καθώς την εντάσσει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και την παραλληλίζει με άλλες. Είναι μια «δομική» προσέγγιση που μας επιτρέπει να δούμε στις γενικευμένες παρατηρήσεις του τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής περίπτωσης: την τεράστια συμβολική σημασία που είχε επί αιώνες η αρχαία γραμματεία και η γλώσσα της Εκκλησίας, τον μεγάλο αναλφαβητισμό που σταθεροποιούσε το χάσμα μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας, άρα και μεταξύ της καθημερινής προφορικής και της επίσημης κρατικής και επιστημονικής γλώσσας, την κοινωνική δηλαδή διάσταση της διγλωσσίας. Το γενικό σχήμα του Ferguson μπορεί επίσης να ερμηνεύσει την εμφάνιση του κινήματος του δημοτικισμού σε μια χρονική συγκυρία που (α) όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού αποκτούσαν πρόσβαση στην εκπαίδευση (επομένως, διεκδικούσαν την αλλαγή κοινωνικού status μέσω της πρόσβασης στην κρατική υπαλληλία ή σε επιστημονικά επαγγέλματα) και (β) επιδιωκόταν η λύση των εθνικών ζητημάτων (και επιπλέον πρόβαλλε το ζήτημα της ένταξης στο έθνος αλλόγλωσσων πληθυσμών).

Το έργο ενός από τους γνωστότερους μελετητές του εθνικισμού, του κοινωνικού ανθρωπολόγου Ernest Gellner, μπορεί να μας προσφέρει επίσης ένα

²²⁰ S. Ferguson, «Diglossia», στο: *Word*, τ. 15, τχ. 2 (1959), σ. 338

ερμηνευτικό κλειδί για να κατανοήσουμε την ελληνική διγλωσσία. Ο Gellner διαχωρίζει τις «αγροτικές» από τις «βιομηχανικές» κοινωνίες ως προς τη δομή τους και τη γλώσσα τους. Οι αγροτικές κοινωνίες αποτελούν σύνολο «παράλληλων κόσμων» που επικοινωνούν μεταξύ τους διατηρώντας ο καθένας τη γλωσσική ποικιλία του. Οι ανάγκες της επικοινωνίας υπηρετούνται από τοπικά ιδιώματα και ο καθημερινός λόγος χαρακτηρίζεται από ελλειπτικότητα που συμπληρώνεται από παραγλωσσικά και εξωγλωσσικά στοιχεία. Ο καταμερισμός της εργασίας είναι σταθερός και η συνολική κοινωνική δομή χαρακτηρίζεται από οριζόντια και κάθετη διαστρωμάτωση όπως αποτυπώνεται στο ακόλουθο σχήμα²²¹.

Διάγραμμα 1: Γενική μορφή της κοινωνικής δομής των αγροτικών κοινωνιών.

Σε μια τέτοια κοινωνία η γνώση της γραφής αποτελεί προνόμιο μιας «τάξης ειδικών», οι οποίοι, εκτός από τις καθαρά χρηστικές λειτουργίες που επιτελούν, γίνονται οι φορείς και οι αυθεντικοί ερμηνευτές της ηθικής και της θεολογίας της κοινότητας, «η φωνή του συνόλου της»²²²

Το πέρασμα στη βιομηχανική κοινωνία σημαίνει την ενοποίηση των παράλληλων κόσμων. Ο νέος πιο ευκίνητος καταμερισμός της εργασίας απαιτεί κοινό εκπαιδευτικό υπόστρωμα που διευκολύνει την κινητικότητα. «Εργασία στη βιομηχανική κοινωνία, δεν σημαίνει μετακίνηση ύλης [...] Εργασία, κατά κύριο

²²¹ Ernest Gellner, *Εθνη και Εθνικισμός* (μετάφρ. Δώρα Λαφαζάνη), Αθήνα 1992, σ. 25-42. Το σχήμα στη σ.27

²²² E. Gellner, *ό.π.*, σ. 64

λόγο, δεν είναι πλέον ο χειρισμός των πραγμάτων, αλλά νοημάτων.»²²³ Οι ανάγκες λοιπόν της βιομηχανικής κοινωνίας απαιτούν να αποσπαστεί η εκπαίδευση από την «τοπική οικεία μονάδα» και να ανατεθεί στο κράτος. Καθώς «η ίδια η αναπαραγωγή πλήρως κοινωνικοποιημένων ατόμων γίνεται μέρος του καταμερισμού της εργασίας»²²⁴, προβάλλει η αναγκαιότητα ενός κεντρικά καθοδηγούμενου εκπαιδευτικού συστήματος. Οι ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας απαιτούν γλώσσα συνθετότερη, ακριβέστερη, κυριολεκτική.

Η ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα με τη διγλωσσία της θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μια ιδιαίζουσα περίπτωση της αντίθεσης που περιγράφει ο Gellner, καθώς δεν ανήκει ξεκάθαρα σε κανέναν από τους δύο τύπους (ο όρος «νόθα αστικοποίηση»²²⁵ περιγράφει αρκετά καλά τη μεταβατική της κατάσταση). Δεν έχει εισέλθει ακόμη στη βιομηχανική εποχή, ενώ έχει εισέλθει με την Επανάσταση στη νεωτερικότητα. Η οικονομία της βασίζεται κυρίως στην αγροτική παραγωγή, η ενοποίηση του εσωτερικού χώρου γίνεται με αργούς ρυθμούς, τουλάχιστον μέχρι την κρίσιμη δεκαετία των σιδηροδρόμων· η θέση της Εκκλησίας εξακολουθεί να είναι ιδιαίτερος σεβαστή και η παραδοσιακή διοικητική και στρατιωτική «αριστοκρατία» της Τουρκοκρατίας, ενισχυμένη συμβολικά λόγω του ρόλου της στην Επανάσταση, αποτελεί την άρχουσα τάξη του ελεύθερου κράτους. Τα «οριζόντια» κατά Gellner ηγετικά στρώματα διαχωρίζονται αρκετά ξεκάθαρα σε επίπεδο υλικής διαβίωσης και μόρφωσης από τα «παράλληλα» κατώτερα στρώματα, τα οποία διατηρούν σε μεγάλο βαθμό τις ιδιαίτερες τοπικές παραδόσεις, έθιμα και ντοπιολαλίες. Από την άλλη πλευρά, όλοι ζουν πια σε ένα κοινό νεωτερικό κράτος, το οποίο ωστόσο οι φτωχότεροι αντιμετωπίζουν με δέος και καχυποψία. Το κράτος αυτό αποκτά νωρίς συνταγματικό πολίτευμα, καθιερώνει την καθολική ψηφοφορία και εγγυάται τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του πολίτη. Το σύνολο των κατοίκων της επικράτειας ανήκουν σε ένα έθνος (με τη νεωτερική ιστορική σημασία της λέξης), διακατέχονται από την ίδια εθνική συνείδηση και μοιράζονται τους ίδιους εθνικούς πόθους. Και όμως, το φιλελεύθερο πολίτευμα και η καθολική ψηφοφορία γίνονται όχημα για τη διατήρηση στην εξουσία μιας «ολιγαρχίας» με προεπαναστατική (σε μεγάλο βαθμό) προέλευση. Η υποχρεωτική καθολική εκπαίδευση είναι νομικά κατοχυρωμένη, αλλά μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν στέλνει τα παιδιά του στο σχολείο. Τα ποσοστά του

²²³ E.Gellner, *ό.π.*, σ. 67

²²⁴ E.Gellner, *ό.π.*, σ. 66

²²⁵ Β. Φίλιας, *ό.π.*

αναλφαβητισμού παραμένουν μεγάλα, τουλάχιστον συγκρινόμενα με αυτά των προηγμένων βιομηχανικών χωρών. Η κοινή επίσημη γλώσσα του έθνους, η καθαρεύουσα, είναι απολύτως σεβαστή και ταυτόχρονα ακατανόητη για μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού.

Είναι λοιπόν η καθαρεύουσα η γλώσσα του παρελθόντος, η γλώσσα των προνομιούχων στρωμάτων της παραδοσιακής «αγροτικής» κοινωνίας, η γλώσσα του κλήρου. Είναι ταυτόχρονα η γλώσσα του νεωτερικού εθνικού κράτους, η γλώσσα που υπόσχεται στον αγρότη ότι το παιδί του, αν τη μάθει, θα γίνει δημόσιος υπάλληλος ή επιστήμονας ή ακόμη και πολιτικός. Είναι η «ιερή» γλώσσα των συμβόλων, του ένδοξου αρχαίου παρελθόντος και ταυτόχρονα η «γραφειοκρατική», ουδέτερη, κυριολεκτική γλώσσα που απαιτεί η νεωτερικότητα κατά Gellner, έστω και σε εισαγωγικό στη βιομηχανική εποχή στάδιο.

Είναι επίσης η καθαρεύουσα η γλώσσα της πολιτικής συντήρησης, αλλά είναι και η γλώσσα των πρώτων σοσιαλιστικών και αναρχικών ομάδων στην Πάτρα και τον Πύργο, η γλώσσα του *Κοινωνικού μας Ζητήματος*, των «Κοινωνιολόγων», του *Ριζοσπάστη* στα πρώτα του χρόνια.

Η δημοτική από την άλλη πλευρά είναι η προφορική γλώσσα της προνεωτερικότητας και ταυτόχρονα ενσαρκώνει στα μάτια μιας μερίδας διανοουμένων την προοπτική της ισότιμης ένταξης της Ελλάδας στα προοδευμένα ευρωπαϊκή έθνη. Είναι το όχημα για την εκβιομηχάνιση, τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού στρατού και την εθνική ολοκλήρωση. Είναι, τελικά, για το σοσιαλιστικό και κομμουνιστικό κίνημα η γλώσσα της κοινωνικής απελευθέρωσης.

3. Η υπέρβαση

Οι αντιθέσεις αυτές παραμένουν κυρίαρχες και άλυτες κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Απόπειρα για την υπέρβασή τους ήταν ο συμβιβασμός που πρώιμα είχε προτείνει η ηγετική τριάδα του Εκπαιδευτικού Ομίλου και συνάντησε αντιδράσεις από τους ψυχαριστές του *Νουμά*. Είναι ενδιαφέρουσα ωστόσο η παρατήρηση των *Γραμμάτων* της Αλεξάνδρειας το 1919: «[Για τον Μ. Τριανταφυλλίδη] η γλώσσα είναι καθαρό κοινωνικό φαινόμενο. Όχι δηλαδή αυθαίρετο κατασκευάσμα περισσότερο ή λιγότερο σοφού θεωρητικού, αλλά γέννημα αυθόρμητο και πολυσύνθετο μιας ολόκληρης κοινωνίας. Έτσι διόρθωσε τη δογματικότητα των πρώτων δημοτικιστών που δεν πέτυχαν να ξεφύγουν από κάποιον ιδεολογικό

φανατισμό που τους έκανε να συλλαμβάνουν τη γλώσσα σαν ένα κατασκευάσμα της λογικής.»²²⁶ Το βήμα για την υπέρβαση επομένως της αντίθεσης γίνεται από έναν γλωσσολόγο, ο οποίος παύει να σκέπτεται αποκλειστικά με τους όρους της γλωσσολογίας και αντιμετωπίζει την κοινωνική διάσταση της γλώσσας. Οπωσδήποτε η αλλαγή οπτικής γωνίας ήταν αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης των πολιτικών όρων με τους οποίους δινόταν η γλωσσική αντιπαράθεση, μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι η γνωριμία της τριανδρίας Δελμούζου-Τριανταφυλλίδη-Γληνού με τον Σκληρό στη Γερμανία και ο διάλογος στον *Νουμά* συνέβαλε και αυτή.

Οι αντίθετες ερμηνείες για την προέλευση του γλωσσικού ζητήματος ανάμεσα στους δημοτικιστές επέδειξαν αντοχή στον χρόνο· εξάλλου και το ίδιο το γλωσσικό ανήκει στη μακρά διάρκεια. Είδαμε πως στον μεσοπόλεμο οι τόνοι της ρητορικής οξύνονται μέσα σε ένα κλίμα αντικομμουνισμού. Η περίπτωση του Αλέξανδρου Δελμούζου, του ανθρώπου που υπαναχώρησε από τις πρώτες του σοσιαλιστικές αναζητήσεις και πίστεψε στην ενότητα του έθνους πέρα από ταξικές αντιθέσεις, για να κατηγορηθεί ως αντεθνικό στοιχείο, είναι χαρακτηριστική για το μετέωρο βήμα της αστικής διάνοησης προς τον εκσυγχρονισμό²²⁷. Στη πεντηκονταετία από τη δεκαετία του '20 μέχρι το 1974 η κυρίαρχη όψη του γλωσσικού ζητήματος ήταν η ταύτιση του δημοτικισμού με την αριστερά. Οι προσπάθειες γλωσσικής και εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης από εκσυγχρονιστικές (αντικομμουνιστικές) αστικές δυνάμεις υπονομεύτηκαν από την αντίπαλη ρητορική που τις ταύτιζε με τον κομμουνισμό και ανεστάλησαν επανειλημμένα. Μόνο ο τερματισμός της δικτατορίας το 1974 (ουσιαστικά ο τερματισμός της μετεμφυλιακής κατάστασης) επέτρεψε να γίνει το βήμα της καθιέρωσης της δημοτικής γλώσσας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης και σύντομα στη διοίκηση και τη νομοθεσία.

²²⁶ Γραμματιστής, «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και ο κ. Τριανταφυλλίδης», στα: *Γράμματα*, τ.5 (1919), σ. 157-158

²²⁷ Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2004

ΣΤ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Έθνος και εθνικισμός

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάσαμε πώς το ασύμπτωτο των υποκείμενων αντιλήψεων για την ερμηνεία της διγλωσσίας συνέβαλε αρνητικά στην εξέλιξη του διαλόγου μεταξύ σοσιαλιστών και εθνικιστών στον *Νουμά*. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις αντιλήψεις των δύο πλευρών για το έθνος. Θα επικεντρωθούμε δηλαδή στις θεωρητικές προϋποθέσεις της υποκείμενης διάστασης σχετικά με το έθνος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραγνωρίζουμε το ιστορικό παρελθόν που έχει συνδιαμορφώσει τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει πάντως να σημειώσουμε ότι κατά το χρονικό διάστημα που εκτυλίσσεται ο διάλογος το μείζον ζήτημα ήταν ο μακεδονικός αγώνας, ενώ ήταν νωπό το κρητικό ζήτημα, οι απελάσεις Ελλήνων από τη Ρουμανία και ο ερχομός προσφύγων από τη Βουλγαρία.

Ο διάλογος σοσιαλιστών – εθνικιστών το 1907-8 έχει για κεντρικό του χαρακτήρα την αντιπαράθεση για τις προτεραιότητες του δημοτικιστικού κινήματος: εθνικός αγώνας ή πάλη των τάξεων; Η διαφορά στόχων όμως θεμελιώνεται σε διαφορετικό θεωρητικό υπόβαθρο ως προς την επίδικη έννοια του έθνους. Οι μεν δέχονται ρητά ή υπόρρητα την ιστορική του συνέχεια, οι δε τη νεωτερικότητά του. Το θεωρητικό χάσμα παραμένει ωστόσο στο παρασκήνιο επί αρκετούς μήνες (μέχρι τον Απρίλιο του 1908) και **συσκοτίζεται από την αντοχή των αντιλήψεων της συνέχειας στην ομάδα των σοσιαλιστών.**

Η καθολική σχεδόν αποδοχή των ιδεών της συνέχειας, αυτών που στη σύγχρονη βιβλιογραφία ονομάζονται «ουσιακρατικές», δεν ήταν (ούτε είναι) μόνο ακαδημαϊκή υπόθεση. Η εκπαίδευση, ο δημόσιος λόγος, οι τελετές και τα σύμβολα, ο κλασικισμός των αρχαϊστών και η νέα επιστήμη της λαογραφίας, η λογοτεχνία, από τον «Ύμνο εις την Ελευθερία» ως την ηθογραφία, παράγουν και αναπαράγουν την εθνική συνείδηση ως την αφήγηση ενός ένδοξου παρελθόντος που το διαδέχτηκε μια εποχή δουλείας, την οποία διαδέχτηκε «σαν πρώτα ανδρειωμένη» η Ελευθερία: την αναπαράγουν επίσης ως τη σύλληψη ενός ιδιαίτερου «πνεύματος του Λαού», το οποίο κατά περίπτωση επιβιώνει παρά την ξενική κατάκτηση ή τον σχολαστικισμό των λογίων ή την επέλαση της αστικοποίησης. Στο δικό μας σήμερα, εικόνες όπως αυτή του παγκόσμιου χάρτη που χωρίζεται από σύνορα εθνικών κρατών ή αυτή της παρέλασης των Ολυμπιακών Αγώνων υποβάλλουν τη «φυσικότητα» και την

παγκοσμιότητα των εθνών. Η αμφισβήτηση της παντοδυναμίας του εθνοκεντρικού λόγου δεν ήταν εύκολη υπόθεση στις αρχές του 20ού αιώνα.

1. Η συνέχεια του έθνους και ο γερμανικός ρομαντισμός

Το νέο ελληνικό κράτος ιδρύθηκε το 1830 ως κληρονόμος της ελληνικής αρχαιότητας. Η βεβαιότητα ότι οι νεότεροι Έλληνες είναι απευθείας απόγονοι των αρχαίων και ως εκ τούτου δικαιούνται την υποστήριξη της φιλελεύθερης και αρχαιοθρεμμένης Ευρώπης κλονίστηκε από τις θεωρίες του Φαλμεράγιερ. Οι θεωρίες αυτές απαντήθηκαν και απορρίφθηκαν, ωστόσο είχαν ήδη καταστήσει προβληματική τη *βιολογική* θεμελίωση του αιτήματος της συνέχειας. Οι εργασίες του Κ. Παπαρρηγόπουλου και των επιγόνων του αποκατέστησαν το αδιατάρακτο της ενότητας του ελληνικού έθνους καλύπτοντας το χάσμα της βυζαντινής περιόδου και θεμελιώνοντάς το πάνω στη γλώσσα και στη συνέχεια του πολιτισμού και της παιδείας και όχι στη «φυλή». Εκ μέρους της ελληνικής ιστοριογραφίας ήταν αυτή η ενδεδειγμένη «τακτική», συμφωνούσε όμως και με τη ρομαντική ταύτιση γλώσσας και έθνους που επεξεργάστηκε η γερμανική σκέψη από τα τέλη του 18ου αιώνα.

Ο λόγος περί έθνους στον γερμανικό χώρο προέκυψε ως αντίδραση στη γαλλική πολιτισμική επιρροή αρχικά και στη γαλλική κατάκτηση από τις στρατιές του Ναπολέοντα αργότερα. Ενώ το έθνος αντιμετωπίζεται ως πολιτικό υποκείμενο στον Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση, η γερμανική σκέψη έχει έντονη μεταφυσική διάσταση και αναζητεί την ενότητα του λαού ή του έθνους στην αρχέγονη φύση του και στο ιδιαίτερο *πνεύμα* του. Ο Σλαϊερμάχερ (1768-1834) διακήρυξε ότι «κάθε εθνότητα προορίζεται να αντιπροσωπεύει μια ορισμένη πλευρά της Θείας Πρόνοιας [...] ο ίδιος ο Θεός είναι Αυτός που αναθέτει άμεσα σε κάθε εθνότητα ένα ξεχωριστό καθήκον επάνω στη γη και της εμπνέει ένα ορισμένο πνεύμα»²²⁸.

Ο Herder (1744-1803) και ο Fichte (1762-1814) βάσισαν το έθνος στη γλώσσα. Ο Herder είδε τη γλώσσα ως κάτι περισσότερο από ένα σύνολο αυθαίρετων σημείων· η γλώσσα του κάθε λαού εκφράζει τον μοναδικό τρόπο με τον οποίο αυτός ο λαός αντιλαμβάνεται την ανθρώπινη ουσία²²⁹. Ιδεολογικός πρόγονος του

²²⁸ E. Kedourie, *ό.π.*, σ. 96

²²⁹ Charles Taylor, *Hegel*, ΗΠΑ 1977, σ. 19-20

εθνικισμού²³⁰, στο ποίημά του «Προς τους Γερμανούς» προέτρεπε τους ομοεθνείς του να σταματήσουν να μιλούν γαλλικά και την ίδια δυσφορία εξέφρασαν αργότερα άλλοι για τις γαλλικές επιδράσεις σε όλο το φάσμα της γερμανικής κοινωνίας και ζωής²³¹. Ο Fichte στους *Λόγους προς το γερμανικό έθνος* (1807-1808) – και ενώ η Πρωσία είχε κατακτηθεί από τον Ναπολέοντα – όρισε τον λαό ως εξής: «ονομάζουμε λαό εκείνη την ομάδα ανθρώπων που επηρεάζονται στην ομιλία τους από τις ίδιες εξωτερικές συνθήκες, που ζουν μαζί και πλάθουν τη γλώσσα τους με τη συνεχή επικοινωνία μεταξύ τους»²³². Η γλώσσα αυτή, και ο Fichte αναφέρεται στη γερμανική ως «αρχέγονη» γλώσσα σε αντίθεση με τις νεολατινικές, εκφράζει την αυθεντική εμπειρία της ζωής και των πραγμάτων. Όταν χάσει την αυθεντικότητά της με την ανάμειξη λέξεων από άλλες γλώσσες, χάνεται η ταυτότητα «ρηματικής εικόνας» (συμβόλου, Sinnbild) και «αισθητηριακής εμπειρίας» (sinnliche Anschauung)²³³. Το γλωσσικό σύμβολο δηλαδή χάνει την σύνδεσή του με την πρωταρχική δύναμη της φύσης και καθίσταται αυθαίρετο και νεκρό. Η διαφθορά της γλώσσας ισοδυναμεί με την απώλεια της δημιουργικής δύναμης του έθνους²³⁴. Γι' αυτό καθήκον ενός έθνους είναι να αποκαθάρει τη γλώσσα του από τις ξένες επιδράσεις²³⁵. Η επιμειξία των τευτονικών φύλων με κελτικά ή σλαβικά είναι για τον Fichte δευτερεύον γεγονός μπροστά στη διατήρηση ή απώλεια της αρχέγονης γλώσσας²³⁶. Από τα εσωτερικά γλωσσικά όρια του έθνους προκύπτουν τα εξωτερικά όρια του κράτους. «Δεν είναι απλώς επειδή οι άνθρωποι κατοικούν ανάμεσα σε συγκεκριμένα βουνά και ποτάμια που είναι ένας λαός· αντιθέτως, οι άνθρωποι ζουν μαζί –και, εάν η τύχη τα 'χει φέρει έτσι, προστατεύονται από βουνά και ποτάμια– επειδή εκ των προτέρων είναι λαός, εξαιτίας ενός πολύ υπέρτερου φυσικού νόμου»²³⁷. Είναι επομένως τα έθνη διακριτές οντότητες, φυσικές, εφόσον ορίζονται από τη γλώσσα, και μάλιστα τη γλώσσα των

²³⁰ Albert Guérard, «Herder's Spiritual Heritage: Nationalism, Romanticism, Democracy», στο: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, τ. 174 (Ιούλιος 1934), σ. 1-8 [<https://www.jstor.org/stable/1020510> , πρόσβαση στις 2-8-2018]

²³¹ E. Kedourie, *ό.π.*, σ. 97-99. Ο Hans Kohn, *The idea of nationalism: A Study of Its Origins and background*, Νέα Υόρκη 1946, σ. 339 κ.ε. αναφέρει και πρωιμότερα παραδείγματα, από τον 17^ο αι., αλλά θεωρεί ότι ο χαρακτήρας τους δεν ήταν ακόμη πολιτικός. Για τον Herder βλ. σ. 428 κ.ε.

²³² E. Kedourie, *ό.π.*, σ. 103

²³³ E. Kedourie, *ό.π.*, σ. 106

²³⁴ Arash Abizadeh, «Was Fichte an ethnic nationalist? On cultural nationalism and its double», στο: *History of Political Thought*, 26, 2 (2005), σ. 354

²³⁵ E. Kedourie, *ό.π.*, σ. 107

²³⁶ J.G. Fichte, *Addresses to the German Nation* (εκδ. Gr. Moore), Cambridge 2009, σ. 49

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 166-7. Η παρατιθέμενη ελληνική μετάφραση από: Σ. Βανδώρος, *Εισαγωγή στις πολιτικές ιδεολογίες*, Αθήνα 2015, σ. 111-112 (ηλεκτρονικό βιβλίο, <http://hdl.handle.net/11419/4733> - πρόσβαση στις 10/6/2018). Επίσης E. Kedourie, *ό.π.*, σ. 110

προγόνων, και ταυτοχρόνως θεόπεμπτες και ιερές, εφόσον διά του έθνους το άτομο υπερβαίνει τον ατομικισμό του και συνδέεται με το αιώνιο και υπερβατικό· αποτελεί το καθένα από αυτά εκδήλωση μιας «καθολικής συνείδησης» που εκδιπλώνεται πολύμορφα μέσα στον κόσμο και την ιστορία. Το εθνικό κράτος αποτελεί την άριστη πολιτική ρύθμιση που πραγματώνει στον ύψιστο βαθμό την Ελευθερία ως σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης²³⁸. Ιδιαίτερο ρόλο στη συγκρότηση του εθνικού κράτους αποδίδει, τέλος, ο Fichte σε ένα αναμορφωμένο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα, και ο απόηχος της έκκλησής του φτάνει στην Ελλάδα σε κείμενα του Στ. Ραμά²³⁹ και του Δημήτρη Γληνού²⁴⁰.

Την αντιγαλλική σκυτάλη παρέλαβε η «Ιστορική Σχολή του Δικαίου»: αναπτύσσεται στον γερμανικό χώρο από το 1814 ως αντίδραση στις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και τον γαλλικό αστικό κώδικα, η εφαρμογή του οποίου εμφανιζόταν ως απειλή στα συμφέροντα της γερμανικής αριστοκρατίας. Στηριγμένη στο φιλοσοφικό έργο του Schelling υποστήριξε πως η νομοθεσία πρέπει να αποτυπώνει την ψυχική ιδιοσυστασία του λαού, να εκφράζει το «πνεύμα του Λαού» (Volksgeist). Σύμφωνα με τον Αυστριακό Otto Bauer, μέσα στο γενικότερο κίνημα του ρομαντισμού σχηματίστηκε η κατοπινή πίστη «ότι όχι μόνο ο νόμος, αλλά όλες οι ενέργειες και όλες οι τύχες του έθνους μπορούν να κατανοηθούν ως εκδήλωση ή ενσωμάτωση του πνεύματος του λαού. Το πνεύμα/ψυχή του λαού είναι το υπόστρωμα, η ουσία του έθνους, που μένει αμετάβλητη εν μέσω όλων των αλλαγών»²⁴¹.

Χαρακτηριστικό της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου είναι η αναγόρευση των ίδιων των νομικών ως αυθεντικών εκφραστών της «λαϊκής ψυχής». Έτσι στη Γερμανία υποστηρίχτηκε από εκπροσώπους της σχολής αυτής η εφαρμογή όχι του εθιμικού αλλά του ρωμαϊκού δικαίου, με την αιτιολογία ότι το τελευταίο είχε καταστεί μέσα από μια μακράιωνη διαδικασία το δίκαιο που εξέφραζε τη νομική συνείδηση του γερμανικού λαού²⁴². Η αντι-αστική αφετηρία της σχολής αυτής συμβαδίζει με τον ελιτισμό στην πρακτική εφαρμογή. Πρόκειται για μια «ανακάλυψη» και εξιδανίκευση του «λαού» από μια ελίτ ειδικών. Ο ίδιος ο λαός δεν αναγνωρίζεται ως ένα κοινωνικό σώμα που θα μπορούσε να έχει φωνή και να

²³⁸ E. Kedourie, *ό.π.*, σ. 67, 111, 82 – A. Abizadeh, *ό.π.*, σ. 346

²³⁹ *Ο Νουμάς*, 11-11-1907, αρ.φ. 269, σ.5

²⁴⁰ Δ. Γληνός, *Άπαντα*, τ. 1, σ. 505

²⁴¹ Otto Bauer, *The Question of Nationalities and Social Democracy*, Minneapolis-London 2000, σ. 23

²⁴² Α.Κ. Παπαχρίστου, «Στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιστορικής σχολής του δικαίου», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 30-31 (1977), σ. 227-233

υποδείξει τι είναι αυτό που του ταιριάζει, αλλά ως μια φιλοσοφική «ολότητα», μια «ουσία». Η αναζήτηση του ελληνικού Volksgeist από τον Maurer έχει τα ίδια χαρακτηριστικά: ξεκίνησε με μια «περισυλλογή εθίμων» και κατέληξε στην εφαρμογή του ρωμαϊκού-βυζαντινού δικαίου. Κατά τον Ν. Πανταζόπουλο η «περισυλλογή εθίμων [...] αποβλέπει εις την μέσω του ρωμαϊκού δικαίου τεχνητήν ανασύνδεσιν του ελληνικού προς το εν Γερμανία ισχύον δίκαιον, αποκοπτομένης της οργανικής ανασυνδέσεως προς τας ιδίας του πηγάς.»²⁴³

2. Renan και Barrès

Ο ρομαντισμός με τον μυστικισμό του και την πολιτικά συντηρητική του φλέβα συγκρούεται αλλά και διασταυρώνεται με τον διαφωτισμό (και οι δύο διεκδικούν την κληρονομιά του Ρουσσώ – ο Fichte συνεχίζει το έργο του Kant)²⁴⁴, διαχέεται σε ποικίλα νήματα σκέψης που εξακτινώνονται σε όλη την Ευρώπη (παγγερμανισμός, πανσλαβισμός), διαθλάται μέσα από τις τοπικές ιδιαιτερότητες και ανανοηματοδοείται μέσα σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες. Αν στα τέλη του αιώνα για την Ελλάδα το φλέγον ζήτημα ήταν η ανάδυση των σλαβικών εθνικισμών, για τη Γαλλία ήταν η απώλεια της Αλσατίας και της Λωρραίνης μετά τον γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870-1871. Εκεί βλέπουμε να διαμορφώνονται δύο διαφορετικές εκδοχές του γαλλικού εθνικισμού, όπως διατυπώθηκαν από τον Ernest Renan και τον Maurice Barrès. Και οι δύο εκδοχές, η καθεμιά με τον δικό της τρόπο, επηρεάζουν τη σκέψη των Ελλήνων διανοουμένων, από τον Ίωνα Δραγούμη μέχρι τον Δημήτρη Γληνό.

Ο Renan υπήρξε μαζί με τον Taine επιφανής εισηγητής του θετικισμού και θαυμαστής της γερμανικής επιστημονικής μεθοδικότητας και του γερμανικού ιδεαλισμού. Στην *Επιστολή σ' ένα φίλο από τη Γερμανία* (1879) έγραφε: «Όλοι μας χρωστούμε πολλά σ' αυτή την ισχυρή και βαθειά Γερμανία, που μας δίδαξε τον ιδεαλισμό με το Fichte, την πίστη στην ανθρωπότητα με τον Herder, την ποίηση της ηθικότητας με το Schiller, το αγνό αίσθημα της ηθικότητας με τον Κάντιο.»²⁴⁵ Θέλοντας ωστόσο να αντικρούσει τα γερμανικά επιχειρήματα για την Αλσατία και Λωρραίνη, στην κλασική πια ομιλία του στη Σορβόννη το 1878 διατυπώνει μια διαμετρικά αντίθετη θεωρία για το έθνος. Για τον Renan το έθνος είναι δημιούργημα της ιστορίας. Η έννοια του έθνους ήταν άγνωστη στον αρχαίο κόσμο όπως και ο

²⁴³ Αναφέρεται στο: Α.Κ. Παπαχρίστου, *ό.π.*, σ. 233 και υποσημ. 58

²⁴⁴ Σχετική είναι και η διαφωνία μεταξύ Gellner και Kedourie (*ό.π.*, σ. 198-9) για τη θέση της καντιανής φιλοσοφίας στην ιστορία του εθνικισμού.

²⁴⁵ Αναφέρεται στο: Ε. Κριαράς, *Ψυχάρης*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 26

πατριωτισμός στις ανατολικές αυτοκρατορίες. Οι απαρχές της διαμόρφωσης των ευρωπαϊκών εθνών ανάγονται στις εισβολές των γερμανικών φύλων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και πιο ξεκάθαρα στη Συνθήκη του Βερνταίν (843). Καθώς οι γερμανικές αξιώσεις στην Αλσατία και Λωρραίνη στηρίχτηκαν στην επίκληση της γερμανικής καταγωγής του πληθυσμού τους, ο Renan επιχειρεί να αποσυνδέσει το έθνος από τη φυλετική καταγωγή και τη συγγένεια, τη θρησκεία, τη γλώσσα και στη θέση τους να βάλει τη βούληση των ατόμων ή μιας επαρχίας να ανήκουν σε ένα ορισμένο έθνος. Για τον Renan η συγκρότηση του έθνους βασίζεται στη βιωμένη ιστορική εμπειρία, τη μνήμη, αλλά εξίσου και στη λήθη. Τα έθνη επιβιώνουν εφόσον καθημερινά οι πολίτες με τη στάση τους επιβεβαιώνουν τη βούλησή τους να ζήσουν εντός τους. Κατά τρόπο αντιφατικό, η ανάλυση του αντιπάλου της δημοκρατίας και του διαφωτισμού Renan²⁴⁶ επαναφέρει την πολιτική διάσταση της συγκρότησης του έθνους, όχι όμως και την ταξική: αν για τον Αββά Σεγιές ήταν η Τρίτη Τάξη που αυτοαναγορεύτηκε σε γαλλικό έθνος το 1789²⁴⁷, για τον Renan είναι η (υπερταξική) βούληση όλου του σώματος των πολιτών που επιβεβαιώνει με ένα «καθημερινό δημοψήφισμα» την απόφασή τους να ζήσουν μαζί. Υπονομεύει έτσι την αιωνιότητα του έθνους για να εγκαθιδρύσει τη συνέχειά του μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και να θεμελιώσει την παντοδυναμία του μέσα από τη συνειδητή στράτευση. Παρουσιάζει επιπλέον το πλεονέκτημα ότι αξιακά επιτρέπει την ομογενοποίηση κοινωνιών με πολλαπλές εθνοτικές, θρησκευτικές ή πολιτισμικές συνομαδώσεις²⁴⁸.

Η αντίληψη του Maurice Barrès για το έθνος αποτελεί αντίθετα μια επιστροφή στον μυστικισμό του ρομαντισμού. Με την πρώτη τριλογία του, *Le culte de moi*, το 1888, εντυπωσίασε το γαλλικό κοινό με τη νέα θεωρία του για τη «λατρεία του Εγώ» και το δόγμα ότι η ηδονή της πνευματικής ανάτασης εντείνεται με τη διαρκή ανάλυση, επομένως πρέπει να αισθανόμαστε και να αναλύουμε όσο το δυνατόν περισσότερο²⁴⁹. Με τη δεύτερη τριλογία του, *Le Roman de l'énergie nationale*, ο αναρχικός ατομικισμός του λύνει τα αδιέξοδά του και βρίσκει την ολοκλήρωσή του στη σύνδεση με το έδαφος της πατρίδας του Λωρραίνης και τους νεκρούς. Το Εγώ

²⁴⁶ Zeev Sternhell, *Ο Αντι-διαφωτισμός από τον 18^ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, Αθήνα 2009, σ. 25 και 34

²⁴⁷ Karl Löwith, *Από τον Hegel στον Nietzsche*, Αθήνα 1987, τ. 2, σ. 18-19

²⁴⁸ Για τις απόπειρες εφαρμογής της δημοψηφισματικής λογικής σε διευθετήσεις συνόρων, βλ. Kedourie, *ό.π.*, σ. 176 και Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992, σ. 127

²⁴⁹ A.L. Guérard, "Maurice Barrès and the Doctrine of Nationalism", στο: *Texas Review*, τ. 1, αρ. 4 (Απρ. 1916), σ. 280 (<https://www.jstor.org/stable/43465715>, πρόσβαση στις 12-7-2018)

δεν είναι απομονωμένο και αυτόνομο, αλλά μέρος ενός ευρύτερου συνόλου, προσδιορίζεται, όπως είχε διδάξει ο Taine, από τη φυλή, το περιβάλλον και τον χρόνο. Συνειδητοποίηση του εγώ σημαίνει συνειδητοποίηση των σκοτεινών δυνάμεων που δουλεύουν μέσα σου.²⁵⁰ Με τη λατρεία του εδάφους και των νεκρών ο Barrès ξαναπιάνει το νήμα του γερμανικού ρομαντισμού, και είναι ειρωνική η συνάντηση των αντίπαλων εθνικισμών. Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα γράψει: «Το γερμανικό έθνος έχει παραμείνει κτηνώδες και βάρβαρο, σε πείσμα όλων αυτών που θα μπορούσαν να το είχαν εκπολιτίσει»²⁵¹. Οι Γερμανοί είναι «μια κατώτερη φυλή»²⁵². Ωστόσο, δεν είναι η υποτιθέμενη πολιτισμική ανωτερότητά της που κάνει τον Barrès πιστό στη Γαλλία. Είναι ένας Γάλλος εθνικιστής, επειδή γεννήθηκε Γάλλος, και δεν πτοείται από την οικονομική επιτυχία ή τα πολιτισμικά επιτεύγματα άλλων εθνών. Αντίθετα με τη συνειδητή βούληση που επικαλείται ο Renan, ο Barrès υποκύπτει στον νετερμινισμό του εδάφους και των νεκρών, της φύσης και της ιστορίας. Ο αντισημιτισμός του Barrès και του πολιτικού συνοδοιπόρου του Maurras, που εκδηλώθηκε στην περιβόητη υπόθεση Ντρέυφους, αποτελεί συνέπεια αυτής της θέσης.

3. Έλληνες και Βαλκάνιοι - Το ελληνικό “Volksgeist”

Η «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα Βελεστινλή ήταν ένα πολιτικό όραμα που μετέφρασε στη γλώσσα του Διαφωτισμού την ανάμνηση μιας ελληνικής αυτοκρατορίας. Το αίτημα της εθνικής απελευθέρωσης παρουσιάζεται ως νεωτερικό πρόταγμα ελευθερίας και ισοπολιτείας όλων των μέχρι τότε υπηκόων του Σουλτάνου, ανεξάρτητα από καταγωγή, γλώσσα και θρησκεία. Η ελληνική πρωτοκαθεδρία στη μελλοντική ελεύθερη πολιτεία όλων των βαλκανικών λαών δεν φάνταζε παράδοξη σε όποιον κινούνταν στον ενιαίο οικονομικό χώρο των Βαλκανίων: η ελληνική γλώσσα κυριαρχούσε στις εμπορικές συναλλαγές και στην πνευματική ζωή. Η ανάμνηση του αρχαίου και του βυζαντινού παρελθόντος και η πραγματικότητα των ελληνόφωνων εμπορικών δικτύων έδινε στους Έλληνες την αίσθηση ότι δικαιούνται να διεκδικούν την ηγεσία του αγώνα κατά της οθωμανικής τυραννίας.

Το αρχικό σχέδιο της Φιλικής Εταιρείας ήταν συμβατό με το όραμα του Ρήγα, αλλά απέτυχε. Το μικρό ελεύθερο ελληνικό κράτος, θεωρητικά δεν

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 283

²⁵¹ M. Barrès, *The soul of France: Visit to invaded districts*, Λονδίνο χ.χ., σ. 7

²⁵² Στο ίδιο, σ. 15

παραιτήθηκε από αυτό που θεωρούσε ως δικαίωμά του, να συμπεριλάβει δηλαδή στους κόλπους του όλους τους χριστιανούς των Βαλκανίων και η φυσική, σχεδόν αυτονόητη, ένταξη των χριστιανών Αρβανιτών στο ελληνικό έθνος ενίσχυε αυτήν την πεποίθηση. Από την άλλη πλευρά, η έριδα αυτοχθόνων-ετεροχθόνων αποδείκνυε μια άλλη πραγματικότητα: η «πολιτειότητα» (και τα οφέλη που απορρέουν από αυτήν) δεν ταυτίζεται πάντα με την «εθνικότητα».

Η αντιπαράθεση *πολιτειότητας* και *εθνικότητας* εκφράστηκε στο επίπεδο του πολιτικού σχεδιασμού του 19ου αιώνα ως διάσταση σχετικά με τις προτεραιότητες του ελληνικού κράτους: εσωτερική ανάπτυξη και ενδυνάμωση ή επιθετική πολιτική μεγαλοϊδεατικού τύπου; Η αδυναμία να δοθεί μια οριστική απάντηση στο ερώτημα αυτό, αποτέλεσμα των χρόνιων αδυναμιών του πολιτικού συστήματος και των περιπλοκών της διεθνούς πολιτικής, έφτασε στο οριακό της σημείο κατά τον πόλεμο του 1897, είχε όμως αποδειχθεί νωρίτερα κατά την εκδήλωση των “άλλων” βαλκανικών εθνικισμών, η εμφάνιση των οποίων εξέπληξε τους Έλληνες. Οι μύθοι της εθνικής υπεροχής, καλλιεργημένοι από την κλασικιστική παιδεία και την ηγετική θέση του Πατριαρχείου κλονίστηκαν, αλλά δεν ανατράπηκαν. Ο ρόλος του εξωτερικού εχθρού που εποφθαμιά την κληρονομιά μας αποδόθηκε στον ρωσικό παράγοντα και τον πανσλαβισμό και αυτός του εσωτερικού εχθρού στην αδράνεια και ανικανότητα των κυβερνήσεων. Έτσι η «ανάθεση ευθυνών» λειτουργεί καθησυχαστικά και επιβεβαιωτικά στο ιδεολογικό επίπεδο²⁵³.

Η ανάπτυξη της επιστήμης της λαογραφίας και το κίνημα του δημοτικισμού ήρθε επομένως μέσα σε μια ατμόσφαιρα αμφισβήτησης των εθνικών αυτονοήτων να ανανεώσει την εθνική ιδέα και να τη θεμελιώσει εκλεκτικιστικά πάνω σε προηγούμενες επεξεργασίες της ευρωπαϊκής σκέψης. Η λαογραφική αναζήτηση του ελληνικού “*Volksgeist*” δίνει έτσι στον Ν. Πολίτη τα επιχειρήματα για να υποστηρίξει το 1918 τις ελληνικές θέσεις προς το γαλλικό κοινό. Έγραφε τότε: «ένα από τα πιο σταθερά θεμέλια της εθνικής συνείδησης βρίσκεται στην κοινότητα ηθών και εθίμων, πίστεων και παραδόσεων· σε μια ομοιόμορφη αντίληψη του εξωτερικού κόσμου και, κυρίως, σε μια ενιαία εκδήλωση συναισθημάτων, προσδοκιών και ελπίδων. [...] Τα ομότροπα ήθη, [...] χρησιμεύουν από μόνα τους ως βάσεις της συνείδησης της εθνικής ενότητας. [...] Η κοινότητα ηθών και πίστεων εκδηλώνεται αδιαλείπτως στην περίπτωση του ελληνικού λαού από τις πιο μακρινές εποχές. Όπου

²⁵³ Γ. Κόκκινος, «Οι ιδεολογικές συντεταγμένες του ελληνικού αντικοινοβουλευτισμού», στα: *Τετράδια Εργασίας*, 35 (2014), σ. 63

και να βρίσκονται, από τη βόρεια ακτή της Μικράς Ασίας και την Καππαδοκία έως τα Ιόνια νησιά και από τη βόρεια Θράκη και τη Μακεδονία έως την Κρήτη και έως την Κύπρο, οι Έλληνες έχουν ομότροπα ήθη. Η πλειονότητα τωνπίστεων και των εθίμων τους έλκουν την καταγωγή τους από την ελληνική αρχαιότητα και διαιώνίζονται διαμέσου των Μέσων Χρόνων»²⁵⁴. Ο Ν. Πολίτης δηλαδή θεμελιώνει την εθνική συνείδηση (που εκδηλώνεται ως επιθυμία πολιτικής ενοποίησης του Ελληνισμού) στα ομότροπα ήθη, στην ιστορική και γεωγραφική συνέχεια της φανέρωσής τους. Προσθέτει όμως μια ιδιαίτερη συμβολική αναφορά: την «προφητική ρήση» του δημοτικού τραγουδιού για την Αγια-Σοφιά. Έτσι το ελληνικό έθνος νοείται όχι μόνο ως η κοινότητα των τωρινών Ελλήνων με τα ομότροπα από χιλιετίες ήθη τους, αλλά και ως η αδιάσπαστη κοινότητα των ζωντανών με τους νεκρούς προγόνους τους που παριστάνεται συμβολικά ως το διαχρονικό εκκλησίασμα της Αγίας Σοφίας²⁵⁵. Η βούληση για την οποία είχε μιλήσει ο Ρεπαπ αποτυπώνεται από τον Πολίτη ως «κοινότητα προσδοκιών και ελπίδων»· το συνειδητό πολιτικό ενώνεται έτσι με το μυστηριακό και μεταφυσικό του ρομαντισμού και γίνεται συνεκτικό εθνικό αφήγημα.

Στο *Ταξίδι* του Ψυχάρη ο θετικισμός του γλωσσολόγου παίρνει τις ρομαντικές αποχρώσεις του εθνικισμού. Όπως παρατήρησε ο Κωνσταντίνος Δημαράς, η δύναμη της δημοτικιστικής «Ιδέας» δεν βρισκόταν στην επιστημονική της θεμελίωση αλλά “στο πατριωτικό πάθος, τη σχέση με το στρατό, τη σχέση με το λαό”. Ιδέες σαν κι αυτές διατρέχουν το *Ταξίδι*: “η ανάγκη να περιέλθει η Κωνσταντινούπολη γρήγορα στην Ελλάδα, οι κίνδυνοι του Πατριαρχείου, το πρόβλημα του ρωσικού επεκτατισμού και κορωνίδα, η διακήρυξη στο τέλος του βιβλίου: «το γλωσσικό ζήτημα είναι ζήτημα πολιτικό»²⁵⁶. «Ένας λαός, για να γίνη έθνος, δεν έχει παρά μια μόνη ανάγκη· θέλει λεφτεριά»²⁵⁷. Θεμέλια της ανάπτυξης του έθνους είναι το έδαφος και η «καινούρια» γλώσσα, η γνήσια γλώσσα του λαού: «Τραβάτε παιδιά, ίσια στον Περαιά, να μάθετε τη γλώσσα. Καλύτερα θα τη μάθετε στον Περαιά παρά στο σκολειό.»²⁵⁸ Η εξιδανίκευση του λαού και της παράδοσης είναι εμφανείς στην αφήγηση της επίσκεψής του στον Πύργο της Χίου: «Ο Πυργούσης σέβεται τα παλιά του τα έθιμα· μάλιστα περηφανέβεται που τα βαστά.

²⁵⁴ Αναφέρεται στο: Γ. Βαρουζάκης, «“Φαντασιακές κοινότητες” και Μεγάλη Ιδέα: Μια συμβολή του Ν.Γ. Πολίτη», στο: *Μνήμων*, τ. 13 (1991), σ. 198-199

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 201-202

²⁵⁶ Κων/νος Δημαράς, «Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 14, Αθήνα 1977, σ. 404

²⁵⁷ Γ. Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, Αθήνα 1905, σ. 232

²⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 221

Έχει δίκιο ο Πυργούσης: ποτέ σου δεν πρέπει ναρνηθής μήτε όνομα, μήτε τη θρησκεία μήτε τη γλώσσα του πατέρα σου. Όταν μπήκα στο Πυργί [...] νόμισα πως έβλεπα μπροστά μου παραμύθι ζωντανό και πως ζούσα και γω μέσα [...] Είμαι χωριατόπουλο σαν και σας και τα χωριάτικα μ' αρέσουν. Η προφορά σας μου γλυκοχαδέβει ταφτιά και καμαρώνω τις φορεσιές σας.»²⁵⁹ Δεν θα 'πρεπε όμως να ξεχνάμε τη στάση του Ψυχάρη στην υπόθεση Ντρέυφους²⁶⁰ που τον κατατάσσει στο αντίπαλο στρατόπεδο με τους Barrès και Maurras, παρά την εκτίμηση που διατύπωσε αργότερα για τον πρώτο. Ας σημειώσουμε επίσης την αντιπάθεια του Ψυχάρη για τον νιτσεϊσμό, απόρροια του θετικισμού που κυριαρχεί στη σκέψη του, και την επίσης θετικιστική εμμονή του στη γλωσσική καθαρότητα που προκάλεσε την αντίδραση σημαντικής μερίδας των δημοτικιστών²⁶¹. Η ρομαντική πτυχή του ψυχαρικού έργου δεν είναι τελικά η κυρίαρχη.

Κατά τον 19ο αιώνα, λοιπόν, η εστίαση στη γλώσσα ή στο «ομότροπον» επιβεβαιώνει ιδεολογικά την κυρίαρχη αντίληψη για τη συνέχεια του ελληνικού έθνους. Ενώ όμως η πρόταξη της γλώσσας ως κυρίαρχου κριτηρίου για την ένταξη στο έθνος φαινόταν αρχικά φυσικότερη, οι περιπλοκές στο Μακεδονικό ζήτημα την κατέστησαν προβληματική. Η διεκδίκηση πληθυσμών από τους άλλους βαλκάνιους εθνικισμούς βασιζόταν ακριβώς σε αυτό το κριτήριο και τα επιχειρήματα των «άλλων» σε αυτό το επίπεδο έπειθαν τμήματα των βλαχόφωνων ή των σλαβόφωνων εντός της οθωμανικής επικράτειας. Η υποβάθμιση του γλωσσικού κριτηρίου, επομένως, και η προσφυγή στο επιχείρημα της εθνικής συνείδησης σε συνδυασμό με την επίκληση μιας απώτερης ελληνικής καταγωγής των τωρινών αλλόγλωσσων πληθυσμών ήταν πολιτικά μια εναλλακτική προσέγγιση.

Είδαμε ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο πώς όρισε το έθνος ο Καρολίδης και πώς χειρίστηκε το θέμα της γλώσσας. Ο διαχωρισμός που κάνει μεταξύ «φυλής» και «έθνους», δηλαδή μεταξύ του «φυσικού» και του «ηθικού», αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο της ιστορικότητας του έθνους. Η σαφής αναγνώριση εκ μέρους του της βουλγαρικής και της ενδεχόμενης αλβανικής εθνογένεσης δηλώνει σε ένα πρώτο επίπεδο πως κάτι που σήμερα θεωρείται προφανές (ή τουλάχιστον είναι πολύ ισχυρό ακαδημαϊκά) δεν μπορούσε και τότε να αγνοηθεί: σε πληθυσμούς που προηγουμένως

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 126

²⁶⁰ Ε. Κριαράς, *Ψυχάρης*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 49, Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα 2008, σ. 149

²⁶¹ Γ. Μπαμπινιώτης, «Γιάννης Ψυχάρης: η ηγετική μορφή στήριξης της Δημοτικής και η επιστημονική συμβολή του στη μελέτη της Ελληνικής», στο: *Το γλωσσικό ζήτημα: Σύγχρονες προσεγγίσεις* (Επιμ. Γ. Μπαμπινιώτης), Αθήνα 2011, σ. 429

δεν είχαν διεκδικήσει μια ιδιαίτερη πολιτική ταυτότητα, αναπτύσσεται ένας εθνικιστικός λόγος, αποκτούν κρατική οντότητα και στη συνέχεια αυτή η κρατική οντότητα με τους εκπαιδευτικούς και άλλους ιδεολογικούς μηχανισμούς της αναπτύσσει μια πρότυπη εθνική γλώσσα, αναπτύσσει και αναπαράγει την εθνική συνείδηση. Ο Καρολίδης δεν θα μπορούσε βέβαια να φτάσει στη διατύπωση του Gellner πως «ο εθνικισμός δημιουργεί το έθνος»²⁶², ωστόσο με τον δικό του τρόπο δηλώνει την ποιοτική διαφορά μεταξύ πληθυσμών που απλώς συνδέονται με μια κοινή καταγωγή και συγκροτημένης εθνικής-πολιτικής κοινότητας. Όπως θα το έλεγε ο Ρενάν, οι Βούλγαροι ή οι Αλβανοί κάποια στιγμή «αποφάσισαν να ζήσουν μαζί» και αυτή τους η απόφαση, όταν υλοποιηθεί, είναι αρκετή για να γεννηθεί ένα καινούριο έθνος. Ο Καρολίδης αναγνωρίζει αυτήν την πραγματικότητα, εφόσον θέλει να διεκδικήσει το αντίστοιχο δικαίωμα για τους πληθυσμούς της Μακεδονίας, της Μικράς Ασίας, ακόμη και της Συρίας, οι οποίοι κάποτε ήταν ελληνόφωνοι, αναγκάστηκαν κάποτε να εγκαταλείψουν την ελληνική γλώσσα στην καθημερινότητά τους, *επιβεβαιώνουν όμως την ελληνική τους συνείδηση με την αφοσίωσή τους στην ελληνική παιδεία και τη Μεγάλη Εκκλησία*. Με αυτόν τον τρόπο ο Καρολίδης διαχωρίζει το ελληνικό έθνος από τα υπόλοιπα νεοπαγή βαλκανικά έθνη και το ορίζει ως ενότητα ιστορικής καταγωγής, θρησκείας, πολιτισμού και εθνικής συνείδησης.

Την ιδέα της «ευρείας εθνικότητας, της μεγάλης πατρίδος, που είναι γέννημα και θρέμμα του Χριστιανισμού», αλλά «έχει ήδη την αρχή της σε μερικά τολμήματα των Ελλήνων φιλοσόφων», διατύπωσε στο πλαίσιο του διαλόγου που μας απασχολεί ο Αριστοτέλης Πουλημένος. Μπορεί «η σημερινή Ελλάς [να] είναι έθνος νεογέννητο», ωστόσο «ο ελληνικός εθνισμός είναι βέβαια από καταβολής κόσμου ανεξάρτητος από κάθε ξένην επίδρασι, έχει τις ρίζες του εις την ψυχήν του Έλληνος, και δεν χρειάζεται “μεγάλη οικονομική ακμή για να τον ξυπνήσει”²⁶³.

4. Ο ιδιαίτερος εθνικισμός του Ίδα: Από τον Μπαρρές στον Ρενάν

Το 1907 και 1908 ο Δραγούμης δεν φαίνεται να έχει κάποια επεξεργασμένη αντίληψη για το έθνος. Διακρίνουμε βέβαια σε διατυπώσεις του τη διάχυτη επιρροή των διατυπώσεων του Fichte σχετικά με τη γλώσσα, η οποία αν νοθευτεί,

²⁶² E. Gellner, *ό.π.*, σ. 106

²⁶³ Α. Πουλημένος, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 175, 178 και 179

καταστρέφει τη δημιουργική δυνατότητα του έθνους²⁶⁴. Πιστεύει πως το εθνικό πνεύμα αποτυπώνεται και στα ξεχωριστά άτομα²⁶⁵, ότι «κάθε έθνος έχει τα φυσικά του» και «η κληρονομικότητα είναι τρισμέγιστη δύναμη»²⁶⁶, ωστόσο περισσότερο τον απασχολεί η σχέση κράτους (ανολοκλήρωτου) και έθνους και η επιλογή του να αρνηθεί τον κοσμοπολιτισμό. Αντίθετα, στα ολοκληρωμένα έργα του που ακολούθησαν οι ιδέες του είναι σε μεγαλύτερο βαθμό ανεπτυγμένες και ξεκαθαρισμένες, όχι όμως στατικές.

Η συνέχεια της ελληνικής φυλής για τον Ίωνα Δραγούμη δεν είναι ταυτόσημη με τη φυλετική καθαρότητα. Εξάλλου «χημική ανάλυση του αιμάτου δεν μπόρεσε κανένας χημικός κοινωνιολόγος ή εθνολόγος να κάμη [...] Και μήπως ξέρουμε τάχα αν καμιά φυλή στη γη επάνω είναι απόλυτα καθαρή από ξένα αίματα;»²⁶⁷ Παραδόξως, για τον Δραγούμη η έλλειψη φυλετικής καθαρότητας δεν είναι σημάδι αδυναμίας και παρακμής αλλά απόδειξη νιότης, ικμάδας και δύναμης. Γι' αυτό προτρέπει τους Έλληνες να χαίρονται που «το φυλετικό ανακάτωμα» κράτησε τη φυλή τους «καινούρια και άφτιαστη», «ίδιο νέο φυτό ζουμερώτατο». «Από την πρωτινή Ελληνική ψυχή σας απόμειναν σημαντικά σημάδια στα σωθικά σας. [...] Την ψυχή την ανθρώπινη, την ελεύτερη, την πλατύτερα Ελληνική δεν την εχάσατε»²⁶⁸.

Ο Δραγούμης παρομοιάζει τη φυλή με το άτομο. Το σώμα αλλάζει με την πάροδο του χρόνου, αλλά η μνήμη συγκροτεί τη συνείδηση της ατομικότητας – και ο Δραγούμης μάς θυμίζει εδώ τον Mach και τον Hofmannsthal²⁶⁹. Η συνέχεια του ανθρώπινου όντος δεν θεμελιώνεται στη βιολογία αλλά στη συνείδηση. Έτσι και η συνέχεια του Ελληνισμού δεν θεμελιώνεται στη βιολογική καθαρότητα αλλά στη «θύμηση και την κληρονομικότητα». Το εγώ της φυλής άλλαξε περιεχόμενο, αλλά στη «συνείδησή της είναι πάντα μία και ίδια». Είναι η αφομοιωτική δύναμη του Ελληνισμού που διαιωνίζει όχι το βιολογικό υλικό αλλά «το χαρακτήρα και το νου» της φυλής.

²⁶⁴ «Το ελεύθερο μεταχείρισμα της φυσικής μας γλώσσας θα βάλει σε τάξη το φορτωμένο και στραβωμένο και μαραντζιασμένο *μυαλό* μας, και θα τ' αφήσει ελεύθερο να γεννοβολήσει»: Ίδας, «Στρατός και άλλα», στην εφ. *Ο Νουμάς*, 11-10-1909, αρ.φ. 361, σ. 7

²⁶⁵ Ίδας, «Ο ευγενικότερος πολιτισμένος λαός», στην εφ. *Ο Νουμάς*, 23-12-1907, αρ.φ. 275, σ. 2

²⁶⁶ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 172 και 173

²⁶⁷ Ί. Δραγούμης, *Όσοι ζωντανοί*, σ. 161

²⁶⁸ Ί. Δραγούμης, *Όσοι ζωντανοί*, σ. 167 και 168

²⁶⁹ Βλ. το ίδιο θέμα από τον Ernst Mach στο: David H. Miles, *Hofmannsthal's Novel «Andreas»: Memory and Self*, Πρίνστον 1972, σ. 39. Βλ. επίσης τις σχετικές παρατηρήσεις του Μπένετικτ Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα 1997, σ. 298

Αν η ψυχή είναι η αριστοτελική εντελέχεια του όντος, ο πολιτισμός είναι η εντελέχεια της έθνους. Η ανισότητα των εθνών κρίνεται συνεχώς από την ικανότητά τους να επιτελέσουν τον σκοπό της ύπαρξής τους: «Ο τελικός σκοπός, ο προορισμός, η αποστολή των εθνών είναι η δημιουργία πολιτισμού»²⁷⁰. Γι αυτό και «έσφαλε ο Χριστός και ο Κάρολος Μαρξ πολεμώντας τα έθνη. [...] Πολιτισμούς γεννούν τα έθνη και αυτά μονάχα. Και αυτή είναι η αξιοσύνη τους η μεγάλη. Όσα δείχνονται άξια να γεννούν πολιτισμούς είναι σημαντικά στον κόσμο, αξίζουν να ζουν και να προκόβουν. Τα άλλα χρησιμεύουν μονάχα για δούλοι, για όργανα, για πάτημα, είναι οι σκλάβοι των πολιτισμένων, το υποπόδιο των ποδιών τους για να ανεβούν αυτά.»²⁷¹ Ο εθνικισμός επομένως «δεν επιτρέπεται» σε έθνη που δεν έχουν ανώτερο πολιτισμό για να τον επιβάλλουν²⁷². Και είναι ο Ίδας βέβαιος για την ανωτερότητα της ελληνικής φυλής: «Αν η νέα θρησκεία είναι το έθνος, την έκφρασή της, τη μορφή της πάλε οι Έλληνες θα τη βρουνε, και θα φανερώσουν έτσι στον κόσμο την αληθινή εθνολατρεία, την αγάπη και την ολοκληρωτική καλλιέργεια της ατομικής και της ομαδικής ψυχής του ανθρώπου.»²⁷³

Η επιρροή του Maurice Barrès είναι ευδιάκριτη στο έργο του Ίωνος Δραγούμη²⁷⁴, ο ίδιος εξάλλου ρητά είχε αναγνωρίσει την πνευματική τους συγγένεια²⁷⁵. Είχαν συναντηθεί στην Αθήνα το 1900, όταν ο Barrès ήταν 38 και ο Δραγούμης 22 ετών. Ήταν ίσως το κύρος του διακεκριμένου Γάλλου λόγιου ή οι αναλογίες μεταξύ των δύο χωρών τους – και οι δύο ηττημένες, πολιτικά ασταθείς και «παρηκμασμένες» – που έστρεψαν τον Δραγούμη στη μελέτη του έργου του Barrès; Ή αναγνώρισε σε αυτόν τον δρόμο που είχε ήδη πάρει η δική του σκέψη και τον συνταίριαξε με τον νιτσεισμό του; Γεγονός είναι ότι τα χρόνια που ακολούθησαν η «λατρεία του εγώ» που μεταμορφώνεται σε «λατρεία του έθνους» αποτελούν κάτι παραπάνω από επαναλαμβανόμενα μοτίβα στο έργο του Ίδα.

Στη *Σαμοθράκη* ο εγωισμός αντιδιαστέλλεται προς τη ματαιοδοξία, την ανόητη φιλοδοξία και τον ναρκισσισμό· η καλλιέργεια του εγώ αποτελεί χρέος και δικαίωμα του ατόμου. Η ανάλυση του εαυτού όμως (εδώ μας θυμίζει τον Barrès)

²⁷⁰ Ίδας, *Ελληνικός Πολιτισμός*, σ. 14

²⁷¹ Ίδας, *Ελληνικός Πολιτισμός*, σ. 15

²⁷² Η παρατήρηση αυτή αφορά στην πολιτική των Νεοτούρκων: Ίδας, «Η θέση της Τουρκίας», στο: *Ο Νουμάς*, τ. Θ' (1911), σ. 675

²⁷³ Ίδας, *Ελληνικός Πολιτισμός*, σ. 45

²⁷⁴ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα 2008, σ. 172-178, Γ. Μάζης, *ό.π.*, σ. 272 κ.ε.

²⁷⁵ Μάρκος Καρασαρίνης, «Ο Barrès κι εγώ και άλλοι μερικοί: Η επιλεκτική ενσωμάτωση ιδεών του ευρωπαϊκού συντηρητισμού στην ελληνική πολιτική σκέψη, 1890-1922», στα: *Τετράδια Εργασίας*, τ. 35 (2014), σ. 75

οδηγεί στη συνειδητοποίηση ότι το «εγώ» στην πραγματικότητα δεν υπάρχει, αλλά αποτελεί απλώς έναν κρίκο σε μια αδιάσπαστη αλυσίδα προγόνων και απογόνων. «Οι νεκροί μάς έφτειασαν και έχουμε τώρα ζωντανά μέσα μας όλα όσα έζησαν εκείνοι.»²⁷⁶ Η μνήμη των νεκρών και του εδάφους²⁷⁷ είναι ζωντανή μέσα στο άτομο και το καθορίζει κατ' ανάγκην²⁷⁸. Το «εγώ» ξεπηδά λοιπόν από το έθνος του και στηρίζεται σε αυτό για να αναπτυχθεί και να ολοκληρωθεί. Από τα ξεχωριστά έθνη θα δημιουργηθεί ένας ανώτερος πολιτισμός και από αυτόν με τη σειρά του θα αναδειχθούν οι ξεχωριστές προσωπικότητες, «το ανώτερο είδος ανθρώπων»²⁷⁹.

Η νιτσεική αναζήτηση του Υπερανθρώπου και η αναγωγή της λατρείας του Εγώ στη λατρεία του έθνους δένονται στη *Σαμοθράκη* και στον *Ελληνικό Πολιτισμό* με την απόρριψη του κοινοβουλευτισμού και την προβολή ολιγαρχικών επιλογών. Για τον Δραγούμη η εστίαση στο Εγώ και στους «εξαιρετικούς ανθούς» της ανθρωπότητας δεν είναι μόνο ο οδηγός σε μια προσωπική πνευματική πορεία αλλά και μια πολιτική κατεύθυνση. Είναι πεπεισμένος, όπως και ο Μ. Τσιριμώκος, ότι τα έθνη πάντοτε ακολουθούσαν κάποιες πνευματικές ολιγαρχίες και από το είδος της ολιγαρχίας που έχει τα ηνία θα κριθεί και η έκβαση του γλωσσικού ζητήματος. Η επικράτηση μιας σχολαστικής ολιγαρχίας σήμανε και την επικράτηση της καθαρεύουσας, η μελλοντική επικράτηση μιας άλλης ολιγαρχίας, δημοτικιστικής αυτή τη φορά, θα λύσει το γλωσσικό. «Η καινούρια τάξη των μορφωμένων ή διανοητικών ανθρώπων που αυτοί θα είναι θρεμένοι με τη δημοτική παράδοση [...] θα διαφεντέψει το έθνος με το να κάμει συνειδητή σ' όλες τις άλλες τάξεις του την ίδια του την ψυχή και να τη συνεχίσει και να τη δυναμώσει πλάθοντας καινούρια παράδοση. Αυτή θα είναι η αριστοκρατία του έθνους.»²⁸⁰ Σ' αυτό το σημείο ο Ίδας αναδεικνύεται σε γνήσιο απόγονο των Γερμανών νομικών της ιστορικής σχολής του Δικαίου. Όπως αυτοί αυτοχρίζονταν σε μόνους αρμόδιους να ανακαλύψουν το γερμανικό *Volksgeist* και να το αποτυπώσουν στη νομοθεσία, έτσι και ο Δραγούμης χρίζει τη νέα αριστοκρατία των δημοτικιστών σε μελλοντική ηγεσία του έθνους.

²⁷⁶ Ίδας, *Σαμοθράκη*, σ. 101-102. Ο Π. Βλαστός επίσης είχε γράψει πως «τα εννιά δέκατα της ζωής μας είναι ψυχόρμητα, δηλαδή κληρονομημένες ορμές των πεθαμένων. Τις περισσότερες πράξεις μας δεν τις αποφασίζουμε μεις μα οι προπατόροι μας»: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 92. Ο Μ. Τσιριμώκος το 1908 είχε χρησιμοποιήσει ταυτόσημες εκφράσεις για το πώς μας καθορίζουν οι νεκροί, όχι όμως ως μέλη ενός έθνους αλλά ως προσωπικότητες: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 110.

²⁷⁷ Ίδας, *Σαμοθράκη*, σ. 117

²⁷⁸ «Κι όταν δεν έχω συνείδηση του έθνους μου, πάλι, θέλοντας και μη, Έλληνας είμαι και η ζωή μου μνήσκει ελληνική»: Ίδας, *Σαμοθράκη*, σ. 119

²⁷⁹ Ίδας, *Ελληνικός Πολιτισμός*, σ. 45

²⁸⁰ Ίδας, *Ελληνικός Πολιτισμός*, σ. 29-30

Θρεμμένοι αυτοί με τη δημοτική παράδοση θα οδηγήσουν το έθνος στη συνειδητοποίηση της ίδιας του της ψυχής!

Δεν λείπουν ωστόσο από τον *Ελληνικό Πολιτισμό* και αναφορές που μαρτυρούν μια γνωριμία με την αντίληψη του Ρενάν για το έθνος. Από την αποστροφή του τελευταίου για τον ρόλο της μνήμης και της λήθης στη συγκρότηση της εθνικής συνείδησης είναι πιθανόν εμπνευσμένο και το απόσπασμα που αναφέρεται στη διάκριση παράδοσης και δημιουργίας: «Για τα έθνη θύμηση είναι η παράδοση που όταν καταντά ολότελα συνειδητή λέγεται ιστορία. Και λησμονιά είναι η ορμή της δημιουργίας. Συντηρητικό στοιχείο είναι η παράδοση και προοδευτικό η δημιουργία. Όπως στα έθνη το μνημονικό πλάθει και διατηρεί το εγώ τους, έτσι και στα έθνη η παράδοση.»²⁸¹ Εδώ ο Δραγούμης επαναλαμβάνει τις παρόμοιες διατυπώσεις του 1911 από το *Όσοι ζωντανοί*, προσθέτει όμως το στοιχείο της λήθης ως αναγκαίο συμπλήρωμα και προαπαιτούμενο μιας δημιουργικής πορείας. Η αρχική αναφορά βέβαια του Ρενάν δεν αναφερόταν σε πολιτισμικά στοιχεία που είναι πια ξεπερασμένα και πρέπει να αφεθούν στη λησμονιά, αλλά σε ιστορικά γεγονότα που δίχασαν το έθνος ή σε περιόδους που προηγούνταν της συγκρότησής του. Και στις δύο περιπτώσεις πάντως η λήθη δεν είναι απουσία μνήμης αλλά απόφαση. Όπως παρατήρησε ο Anderson, τα γεγονότα της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου διδάσκονται στα γαλλικά σχολεία – για να συμπληρώσει το στοιχείο της εκ των υστέρων ανακατασκευής της ιστορίας που περιλαμβάνει μια τέτοιου είδους λήθη²⁸². Λήθη σε αυτή την περίπτωση σημαίνει επομένως την απόφαση να αφήσουμε πίσω μας κάτι και να προχωρήσουμε μπροστά. Σε κάθε περίπτωση, διαπιστώνουμε εδώ την επιλεκτικότητα του Δραγούμη και την άνεσή του να χρησιμοποιεί δημιουργικά ιδέες που κυκλοφορούσαν στο ευρωπαϊκό πνευματικό περιβάλλον.

Το 1919, όντας εξόριστος στην Κορσική ο Δραγούμης ξανασκέπτεται και αναθεωρεί -χωρίς να διαγράφει τελείως- τις παλιές του απόψεις. Είναι η φάση της ζωής του που χαρακτηρίστηκε «ανθρωπιστική», τότε που συμφιλιώνεται με τον σοσιαλισμό²⁸³ και ονειρεύεται μια δικαιότερη παγκόσμια κοινωνία που θα εγγυάται την αλληλεγγύη αφήνοντας χώρο στον εγωισμό, δηλαδή τον ανταγωνισμό. Στην Κορσική ξεκίνησε να γράφει ένα μυθιστόρημα με τίτλο *Οι τρεις φίλοι* που έμεινε ημιτελής και μόνο αποσπάσματά του δημοσιεύτηκαν αργότερα. Δεν αποκλείει εκεί

²⁸¹ Ίδας, *Ελληνικός Πολιτισμός*, σ. 27

²⁸² Μπ. Άντερσον, *ό.π.*, σ. 292-294.

²⁸³ Βλ. καταγραφές από το ημερολόγιό του: Α. Φωτιάδου, *Των Δραγούμης: Οι απόψεις του για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 22 κ.ε

μια μελλοντική βαλκανική ή και παγκόσμια ομοσπονδία, που δεν θα εξαφανίσει τα έθνη. Ο ήρωας του βιβλίου του συλλογίζεται το νόημα της λέξης «πολιτισμός» και αναζητεί στα βιβλία τη σημασία της λέξης «έθνος». Καταλήγει στη βεβαιότητα ότι «Ελληνικό έθνος ήταν όλοι όσοι ονομάζονται και θέλουν να είναι Έλληνες, όπου κι αν βρίσκονται και απ' όπου και αν κατάγονται»²⁸⁴. Η κατάφαση στις ιδέες του Ρενάν είναι και αυτή ενδεικτική της στροφής στην πνευματική του πορεία.

5. Ο μαρξισμός και το έθνος

Ο Ν. Πουλαντζάς είχε κάνει την παρατήρηση πως «δεν υπάρχει μαρξιστική θεωρία του έθνους. [...] Υπάρχει “κάτι” που δηλώνεται με τον όρο έθνος, δηλαδή μια ιδιαίτερη ενότητα αναπαραγωγής του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων, πολύ πριν από τον καπιταλισμό.»²⁸⁵ Το θεωρητικό κενό του μαρξισμού δεν καλύφθηκε κατά τον Πουλαντζά ούτε από τους αυстро-μαρξιστές ούτε από τον λενινισμό. Η δήλωση του Πουλαντζά δεν σημαίνει βέβαια πως δεν υπήρξαν *μαρξιστικές* θεωρίες για το έθνος: ο ίδιος εξάλλου κάνει αναφορές σε αυτές. Υπονοεί μάλλον πως καμιά από αυτές δεν ήταν επαρκής θεωρητικά ώστε να συνδέεται οργανικά με το σύνολο της μαρξιστικής οπτικής. Η διατύπωσή του επίσης αφήνει το ενδεχόμενο να έχουν υιοθετήσει και οι μαρξιστές «ουσιοκρατικές» αντιλήψεις για το έθνος, εξαιτίας δηλαδή της αδυναμίας τους να το ερμηνεύσουν αποτελεσματικά να παρασύρονται στην αντιμετώπισή του ως μιας «ουσίας» που θα μπορούσε να περιγραφεί αποτελεσματικά, εφόσον γνωρίζαμε όλα τα χαρακτηριστικά της.

Είναι αλήθεια πως οι Μαρξ και Ένγκελς δεν διατύπωσαν σε κάποιο έργο τους κάποια συγκροτημένη θεωρία για το έθνος²⁸⁶. Οι ανάγκες όμως του πολιτικού τους αγώνα και οι τρέχουσες ενασχολήσεις τους (π.χ. οι δημοσιογραφικές) τους έφεραν αντιμετώπους με τα εθνικά ζητήματα, όσο και να τα θεωρούσαν δευτερεύοντα απέναντι στα ζητήματα της κοινωνικής επανάστασης. Ιδιαίτερα μετά την αποτυχία των επαναστάσεων του 1848 η προσοχή τους στράφηκε στους σλαβικούς λαούς της ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων. Η συμμετοχή Κροατών στην καταστολή του ιταλικού κινήματος, π.χ., προκάλεσε εκτός από την οργή του Ένγκελς και την συγγραφή μιας σειράς άρθρων στα οποία αναπτύχθηκε η

²⁸⁴ Φωτεινή Τζωρτζάκη (εισαγ. –σχόλια), *Των Δραγούμης (Ιδίας): Εκλογή από το έργο του*, Αθήνα 1953, σ. 69-73

²⁸⁵ Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα 1984

²⁸⁶ Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Αθήνα 2005, σ. 13 κ.ε., Γρ. Καραφύλλης, ό.π., σ. 121

θεωρία για τα «έθνη με ιστορία» και τα «έθνη χωρίς ιστορία»²⁸⁷. Τα δεύτερα είναι αυτά που απώλεσαν το δικαίωμα να διεκδικούν μια ισότιμη θέση στον ευρωπαϊκό χάρτη και η δράση τους αντιστρατεύεται την προοδευτική κίνηση της Ευρώπης προς την επανάσταση. Τα σλαβικά έθνη (χωρίς ιστορία) που διεκδικούσαν την ανεξαρτησία τους γίνονταν υποχείρια της τσαρικής Ρωσίας, του μεγαλύτερου εχθρού των επαναστάσεων του 1848. Ως μόνη εξαίρεση αναγνώριζε ο Ένγκελς την Πολωνία. Η προτεραιότητα των Μαρξ και Ένγκελς ήταν η προλεταριακή επανάσταση και με αυτή την οπτική έκριναν όλα τα σύγχρονά τους γεγονότα, και το Ανατολικό Ζήτημα. Είχαν την αντίληψη μιας Δυτικής Ευρώπης εκβιομηχανισμένης και φιλελεύθερης και μιας Ανατολικής Ευρώπης δεσποτικής και οπισθοδρομικής. Όσο η Οθωμανική Αυτοκρατορία χρησίμευε ως ανάχωμα στον ρωσικό επεκτατισμό, έκριναν τη διατήρησή της χρήσιμη, επομένως και τις εθνικές επαναστάσεις επικίνδυνες για το μέλλον της πολιτισμένης Δυτικής Ευρώπης και της προλεταριακής επανάστασης²⁸⁸. Ενώ διέβλεπαν τη σοβαρότητα των εθνικών αιτημάτων, προτιμούσαν να τα υποτιμήσουν²⁸⁹ αναβάλλοντας τη δικαίωσή τους για την επερχόμενη σοσιαλιστική κοινωνία.

Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία κληρονόμησε το θεωρητικό κενό περί έθνους, αποπειράθηκε όμως να το αντιμετωπίσει. Ο Kautsky σε άρθρο του με τίτλο «Die moderne Nationalität» στο περιοδικό των σοσιαλδημοκρατών *Die Neue Zeit* το 1887²⁹⁰ είχε αποφύγει να δώσει έναν ορισμό του έθνους, οπωσδήποτε όμως απέρριπτε την αντιμετώπισή του ως βιολογική κοινότητα καταγωγής, εφόσον βλέπουμε σύγχρονα έθνη να περιλαμβάνουν ένα μείγμα γενεαλογικών προελεύσεων, ακόμη και φυλών. Το έθνος ήταν κάτι άγνωστο για τον Μεσαίωνα, εφόσον η πολυδιάσπαση της υπαίθρου και το μικρό μέγεθος των πόλεων σε συνδυασμό με τον οικουμενικό χαρακτήρα της Καθολικής Εκκλησίας δεν ευνοούσαν τον σχηματισμό εθνικής συνείδησης. Ο Kautsky θεωρούσε πως το εμπορικό κεφάλαιο ήταν η επαναστατική οικονομική δύναμη που κατά τον 14^ο, 15^ο και 16^ο αιώνα ανανέωσε τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και τους έδωσε νέα προοπτική. Η ανάπτυξη του κεφαλαίου και ο επακόλουθος ανταγωνισμός με τις ξένες αγορές έκαναν αναγκαία την εδαφική επέκταση των κρατών: «όσο μεγαλύτερη η πατρίδα, τόσο δυνατότερος ο έμπορος στο

²⁸⁷ Charles Herod, *The Nation in the History of Marxian Thought: The Concept of Nations with History and Nations without History*, Χάγη 1976, σ. 17-32

²⁸⁸ Π. Κονδύλης, «Εισαγωγή», στο: Κ. Marx, Fr. Engels, *Η Ελλάδα η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Αθήνα 1985, σ. 18, 22, 27, 30, 33, 38

²⁸⁹ Κ. Marx, Fr. Engels, *Η Ελλάδα η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Αθήνα 1985, σ. 468

²⁹⁰ Karl Kautsky, "Die moderne Nationalität", στο: *Die Neue Zeit*, τ. 5 (1887), σ. 392 – 405

εξωτερικό»²⁹¹. Έτσι γεννιέται το πνεύμα του σοβινισμού. Η γέννηση του έθνους συνδέεται με την οικονομική ανάπτυξη, το καπιταλιστικό εμπόριο και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Συνεκτικός παράγοντας του έθνους είναι η γλώσσα: η γλώσσα των πόλεων γίνεται η γλώσσα των εμπόρων και των διανοουμένων και εκτοπίζει βαθμιαία τη λατινική και τις διαλέκτους· έτσι σχηματίζεται η εθνική γλώσσα και η εθνική λογοτεχνία. Η κοινή εθνική γλώσσα είναι απαραίτητη για την οργάνωση και την εξάπλωση της καπιταλιστικής παραγωγής.

Στις καπιταλιστικές κοινωνίες με τις εθνικές τους γλώσσες τα κατώτερα εργατικά στρώματα δεν μένουν αποκλεισμένα από την εθνική ζωή. Οι άνθρωποι του λαού υπερασπίζονται την εθνική ενότητα και θυσιάζονται γι' αυτήν χωρίς να περιμένουν αντάλλαγμα. Αντίθετα, για την κερδοσκοπική και τυχοδιωκτική άρχουσα τάξη η εθνική ιδέα δεν είναι παρά ένας «μανδύας». Αυτό που κάποτε ήταν το σύνθημα της εθνικής αστικής τάξης, «Όλα για το έθνος», έχει μετατραπεί σήμερα στο «Όλα από το έθνος»²⁹².

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε πως για τον Kautsky «η σύγχρονη εθνική ιδέα είναι στην ουσία μια αστική ιδέα» και συνδέεται άμεσα με τη μετάβαση από τη φεουδαλική στην καπιταλιστική οικονομία. Συνεκτικό στοιχείο της νέας καπιταλιστικής εθνικής κοινωνίας είναι η γλώσσα και στοιχείο της ανάπτυξής της είναι η εδαφική επέκταση. Τα λαϊκά στρώματα ενστερνίζονται ανιδιοτελώς την εθνική ιδέα την ίδια στιγμή που η μεγαλοαστική τάξη τη χρησιμοποιεί ως φενάκη για να συγκαλύψει την επιδίωξη οικονομικών συμφερόντων.

Τις πρακτικές συνέπειες της θεωρητικής αδυναμίας να ερμηνευτεί ο εθνικισμός τις αντιμετώπισε πρώτο το αυστριακό κόμμα. Ήταν αναγκασμένο να δρα σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία και οι εθνικές διεκδικήσεις Τσέχων, Πολωνών και άλλων μεταφέρονταν στο εσωτερικό του προκαλώντας εσωτερικά προβλήματα. Σε αυτό το σημείο ήρθε το 1907 το βιβλίο του 26χρονου διδάκτορα της νομικής Otto Bauer με τίτλο «Το εθνικό ζήτημα και η σοσιαλδημοκρατία»²⁹³, όπου διατυπώνεται και η πρώτη εκτεταμένη εξέταση του έθνους μέσα σε μαρξιστικό πλαίσιο.

²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 402

²⁹² Στο ίδιο, σ. 405

²⁹³ Otto Bauer, *The Question of Nationalities and Social Democracy* (πρόλογος Heinz Fischer, μετάφρ. Joseph O'Donnel), Minneapolis-London 2000 (στο εξής: Otto Bauer, *The Question of Nationalities*)

Στο βιβλίο υπάρχει αρχικά μια τεκμηριωμένη κριτική των ουσιοκρατικών αντιλήψεων για το έθνος²⁹⁴. 1) Ο εθνικός «σπιριτουαλισμός» αναζήτησε την ουσία του έθνους στο «πνεύμα του λαού» (Volksgeist) σύμφωνα με τις αναζητήσεις της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου²⁹⁵ και το Volksgeist έγινε το αγαπημένο παιδί του ρομαντισμού 2) ο εθνικός «ματεριαλισμός» που αναζητεί την ενότητα του έθνους στα κληρονομικά μεταδιδόμενα χαρακτηριστικά 3) της βολονταριστικής ή «ψυχολογικής» θεωρίας του Renan που επικεντρώνει στην εμφάνιση της εθνικής συνείδησης και 4) στις «εμπειρικές θεωρίες» που απαριθμούν τα «ουσιώδη» χαρακτηριστικά του έθνους και τα χρησιμοποιούν στην εξέταση συγκεκριμένων εθνικών κοινοτήτων.

Ο Bauer υποβαθμίζει τη σημασία της γλώσσας και ορίζει το έθνος ως «κοινότητα χαρακτήρα» (Charactergemeinschaft) που επήλθε από την «κοινότητα της μοίρας» (Schicksalsgemeinschaft). Η λέξη «μοίρα» εδώ δεν εννοεί βέβαια τη μεταφυσική δύναμη αλλά την κοινή βίωση της ιστορίας, την κοινή πορεία μιας κοινότητας ανθρώπων μέσα στον χρόνο που οδηγεί στη διαμόρφωση ενός κοινού «χαρακτήρα», κουλτούρας. Ο Bauer εντάσσει τη διαδικασία γένεσης του έθνους στη μαρξιστική οπτική της ιστορίας ως πάλης των τάξεων λέγοντας ότι στη φεουδαρχία το έθνος το αποτελούσε μόνο η άρχουσα τάξη των φεουδαρχών, ενώ οι αγροτικές μάζες δεν συμμετείχαν ούτε στην κοινότητα της μοίρας ούτε στην κοινότητα του χαρακτήρα. Στη νεότερη εποχή η πάλη της εργατικής τάξης έδωσε νόημα στη ζωή των προλεταρίων και είναι αυτή που τους έκανε τμήμα του έθνους. Για παράδειγμα έφερνε τις επαναστάσεις του 1848 όπου οι προλετάριοι συμάχησαν με τους δημοκράτες αστούς και τα εθνικά κινήματα και έτσι έγιναν τμήμα του έθνους.

Το βιβλίο του Bauer με τον πολιτισμικό προσανατολισμό του προκάλεσε την αντίδραση της μαρξιστικής ορθοδοξίας που εκπροσωπούσε τότε ο Κ. Kautsky και προκλήθηκε ένας διάλογος αρκετά ενδιαφέρων²⁹⁶. Έξι χρόνια αργότερα, το 1913, ο Ιωσήφ Στάλιν συνέγραψε κατά παραγγελία του Λένιν το βιβλίο *Μαρξισμός και Εθνικό ζήτημα*²⁹⁷, στο οποίο έδωσε επίσης έναν ορισμό του έθνους και κατέκρινε τις απόψεις του Bauer ως μυστικιστικές και ασαφείς. Η δική του προσέγγιση από την

²⁹⁴ Βλ. συνοπτική παρουσίαση από τον Heinz Fischer, «Foreward», στο: Otto Bauer, *The Question of Nationalities*, σ. xlii

²⁹⁵ Α. Κ. Παπαχρίστου, «Στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιστορικής σχολής του δικαίου», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Β' και Γ' τετράμηνο 1977 (<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/6847/6567.pdf>, πρόσβαση στις 12-6-2018)

²⁹⁶ Η παρουσίαση του διαλόγου στο: Charles Herod, *ό.π.*, σ. 42-65

²⁹⁷ Joseph Stalin, *Marxism and the National Question*, (Βιέννη 1913) : σε αγγλική μετάφραση στο <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1913/03a.htm> (πρόσβαση: 21-5-2018)

άλλη πλευρά εμπίπτει, θα λέγαμε, στην τέταρτη κατά Bauer κατηγορία των μεταφυσικών προσεγγίσεων του έθνους.

6. Γεώργιος Σκληρός: συνέχεια και τομή.

Από την πρώτη σελίδα της «Εισαγωγής» του *Κοινωνικού μας Ζητήματος* διαπιστώνεται η σχετική ασάφεια των ορίων μεταξύ των εννοιών *κοινωνία*, *κράτος* και *έθνος*. Μιλώντας αρχικά ο Σκληρός για την «κακή κατάσταση της πατρίδος μας», προχωρεί στην «αθλίαν κατάστασιν του επισήμου κράτους» και από εκεί στην «χρονίαν και ανίατον ασθένειαν» της «κοινωνίας μας». Αφού μιλήσει για τα συμπτώματα της ασθένειας, πολιτικά, γλωσσικά, πνευματικά, τα συναιρεί ως συμπτώματα «της ασθενείας του έθνους»²⁹⁸. Η πορεία της παρουσίασης δηλαδή έως εδώ υπονοεί το έθνος στην παρούσα του κατάσταση (και την πατρίδα) ως το άθροισμα *κράτους* και *κοινωνίας*. Στην επόμενη σελίδα ωστόσο δεν είναι σαφές αν με την αναφορά στα «λοιπά έθνη» εννοείται το ίδιο πράγμα και η φράση «είμεθα το μόνο ευρωπαϊκόν κράτος που δεν έλυσεν ακόμη το κοινωνικόν του αίνιγμα, το μόνον έθνος που ...»²⁹⁹, επιτείνουν τη σύγχυση. Η ρητορική ανάγκη για χρήση συνωνύμων είναι μάλλον σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για τη σύγχυση των εννοιών· βλέπουμε εξάλλου να χρησιμοποιεί στη θέση της λέξης «έθνος» ή «κοινωνία» τη λέξη «Ελλάς» ή «τόπος»: «η Ελλάς τώρα διατρέχει εκτάκτους ψυχολογικάς στιγμάς» και «οι δημοτικισταί είνε επί του παρόντος τα μόνα σχεδόν υγιά στοιχεία του τόπου»³⁰⁰.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου, μεταφέροντας ο συγγραφέας τη γνωστή φράση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, κάνει μια μικρή προσθήκη: «όλη η παγκόσμιος ιστορία δεν είναι άλλο τι παρά ατελεύτητος σειρά *αιωνίου* πάλης, κοινωνικών τάξεων και εθνών μεταξύ των»³⁰¹. Η διαφοροποίηση από το μαρξιστικό κείμενο είναι αρχικά μια ένδειξη για το ότι ο συγγραφέας δεν ήταν απόλυτα ικανοποιημένος από την αυστηρότητα του πρωτότυπου ορισμού ή ότι ίσως έκανε κάποια παραχώρηση προς το αναγνωστικό του κοινό, που μάλλον θα ήταν πιο εξοικειωμένο με μια παραδοσιακότερη αντιμετώπιση της ιστορίας. Την παρέκκλιση αυτή του Σκληρού αποπειράθηκε να διορθώσει ο Π. Βασιλικός εξηγώντας πως «κ' εκεί ακόμα που βλέπομε να καταχτάει ένα έθνος άλλο έθνος, πραγματικά δεν είναι

²⁹⁸ Γ. Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 9

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 10 (οι υπογραμμίσεις δικές μας)

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 60 και 61

³⁰¹ Στο ίδιο, σ. 15 (οι υπογραμμίσεις δικές μας)

παρά μια κατάχτηση ενός έθνους από την κυρίαρχη τάξη ενός άλλου έθνους.»³⁰² Οπωσδήποτε, η γλώσσα του Σκληρού σε σχέση με την έννοια του έθνους και της πατρίδας είναι συγκρατημένη και σε καμία περίπτωση δε θυμίζει τη γνωστή φράση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* «οι προλετάριοι δεν έχουν πατρίδα». Αυτό δεν σημαίνει ότι στο βιβλίο δεν υπάρχουν καθόλου σχετικές αιχμές: οι αστοί εμφανίζονται ως πατριδοκάπηλοι και στην πραγματικότητα αδιάφοροι για το ζήτημα των αλύτρωτων Ελλήνων³⁰³.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι ο συγγραφέας του *Κοινωνικού μας Ζητήματος* εμφανίζεται ως Έλληνας πατριώτης που ενδιαφέρεται και αυτός για τον αλύτρωτο Ελληνισμό και χρησιμοποιεί την κοινή «γλώσσα» στις αναφορές του γύρω από το έθνος. Διευκρινίζει τη διαφορετική έννοια που αποκτά για το προλεταριάτο ο πατριωτισμός, οπωσδήποτε όμως αποφεύγει να θίξει τη δύσκολη στον χειρισμό της σχέση μεταξύ πατριωτισμού και σοσιαλιστικού διεθνισμού. Τέλος, μέχρις αυτού του σημείου, δεν αποπειράται κάποια ιδιαίτερη ανάλυση της έννοιας του έθνους.

Κατά τη διάρκεια όμως του διαλόγου στον *Νουμά* η στάση του αλλάζει και γίνεται επιθετικότερη και αιχμηρότερη. Απαντώντας το 1908 στον Ι. Δραγούμη υποστηρίζει πως το κράτος δημιουργήθηκε σε μια «ωρισμένη εποχή του φεουδαλικού καθεστώτος» και πως η πατρίδα είναι μια αστική ιδέα που υποκρύπτει οικονομικά συμφέροντα. Αν αυτά έλθουν σε σύγκρουση με τις ανάγκες του έθνους, τότε θα φανεί ο κίβδηλος πατριωτισμός τους³⁰⁴. Οι προλετάριοι αντίθετα δίνουν νέα έννοια και μορφή στην ιδέα της πατρίδας³⁰⁵. Το έθνος (και το κράτος) δεν είναι κάτι «ανεξάρτητο, απόλυτο, αφηρημένο», όπως πιστεύει ενδόμυχα ο Δραγούμης, αλλά προϊόν συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών· η μεταφυσική αστική αντίληψη εκφράζει και συγκαλύπτει συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα.

Αργότερα (1909) ο Σκληρός επαναλαμβάνει στις αναλύσεις του παρόμοια επιχειρήματα: η εθνική αφύπνιση των σλαβικών βαλκανικών λαών εμφανίστηκε καθυστερημένα εξαιτίας της καθήλωσης τους στο φεουδαλικό στάδιο³⁰⁶. Τα έθνη του

³⁰² Π. Βασιλικός, «Σοσιαλισμός και τέχνη», στο: Κρίστα Ανεμούδη-Αρζόγλου (επιμ.), Κ. Χατζόπουλος, *Κριτικά κείμενα*, Αθήνα 1996, σ. 438 (*Ο Νουμάς*, 17-4-1909, αρ.φ. 340, σ. 3)

³⁰³ Γ. Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 23 και 69

³⁰⁴ Ο Κ. Χατζόπουλος είχε δώσει και συγκεκριμένα παραδείγματα: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 94 (*Ο Νουμάς*, 3-2-1908, αρ.φ. 281). Επίσης ο Φ. Πολίτης, «Εγωισμός», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 24-5-1909, αρ.φ. 345, σ. 5

³⁰⁵ Γ. Σκληρός, «Το κοινωνικό μας ζήτημα: Οι σοσιαλιστάδες στους νασιοναλιστές», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 153-154

³⁰⁶ Γ. Σκληρός, «Το ζήτημα της Ανατολής», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 326

20ού αιώνα βασίζονται στη γλώσσα και στη φυλή, ενώ υποχωρεί η σημασία της θρησκείας³⁰⁷: έτσι προβλέπει ότι οι σλαβόφωνοι πατριαρχικοί αργά ή γρήγορα θα εγκαταλείψουν τη φιλελληνική στάση τους και θα προσχωρήσουν στους ομόγλωσσούς τους. Παρόμοιες προβλέψεις κάνει και για τους Τούρκους: μετά την (αστικού χαρακτήρα) επανάσταση των Νεότουρκων και την επιβολή συνταγματικού καθεστώτος αναμένει ο Σκληρός να δημιουργηθεί μια νεωτερικού τύπου εθνική συνείδηση, κατ' ανάγκην ανταγωνιστική προς τους άλλους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επομένως να εκδηλωθεί ως αιματηρός σοβινισμός απέναντι στον οποίο πρέπει να συσπειρωθούν τα βαλκανικά κράτη³⁰⁸.

Στις διατυπώσεις του Σκληρού το 1908 και 1909 είναι εμφανής η ομοιότητα με ανάλογες αντιλήψεις που είχαν εκφραστεί από τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία³⁰⁹. Υποθέτουμε ότι ο Σκληρός κατά την παραμονή του στη Γερμανία γνώρισε, μάλλον έμμεσα, τις θεωρητικές επεξεργασίες του Kautsky για τη γένεση των νεότερων εθνών και μεταφέρει ένα μέρος τους στον διάλογο στον *Νουμά*. Τις απόψεις του Bauer είναι πιθανόν επίσης να τις είχε γνωρίσει έμμεσα από τις αντιρρήσεις του Kautsky. Οι εκπλήσσοι ομοιότητες μερικών φράσεων (π.χ. Έλληνες και Σέρβοι που έχασαν την αριστοκρατία τους³¹⁰) δεν γνωρίζουμε αν πρέπει να αποδοθούν σε κοινούς προβληματισμούς των κύκλων της σοσιαλδημοκρατίας ή σε ευθεία επιρροή.

Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε πως η εξέλιξη του διαλόγου και η πολεμική οδηγεί τον Σκληρό σε καθαρότερη έκφραση κάποιων ιδεών και σε μεγαλύτερη συνέπεια με το σύστημά του. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως κατά τη γνώμη μας ο Σκληρός επιτυγχάνει να παρουσιάσει μια άρτια μαρξιστική πρόταση για το έθνος. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε πως ο ίδιος θα είχε απομακρυνθεί ολοκληρωτικά από τα νεανικά του πιστεύω³¹¹ και επίσης πως θα είχε επιτύχει εκεί που είχαν σκοντάψει οι κλασικοί του μαρξισμού. Η σοσιαλδημοκρατία οδηγήθηκε σε τραγικά πολιτικά αδιέξοδα στην έκρηξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, όταν το γερμανικό αλλά και το γαλλικό κόμμα αφέθηκαν στο κύμα του περιρρέοντος εθνικισμού. Όσον αφορά τώρα στον Σκληρό, η θεωρητική του στάση σκιάζεται από το παπαρρηγοπούλειο σχήμα της συνέχειας και ταυτόχρονα το υπονομεύει: από τη μια

³⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 335

³⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 331

³⁰⁹ Γρ. Καραφύλλης, *ό.π.*, σ. 126

³¹⁰ Otto Bauer, *The Question of Nationalities*, σ. 396

³¹¹ Γ. Σκληρός, «Το κοινωνικό μας ζήτημα: Οι σοσιαλιστάδες στους νασιοναλιστές», στο: Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, σ. 144

μεριά πιστεύει ότι «η φυλή μας έχει ιστορία χιλιάδων ετών»³¹², από την άλλη υποστηρίζει ότι με τους αρχαίους Έλληνες δεν έχουμε τον ίδιο «χαρακτήρα»³¹³, ενώ αναζητεί τις ιστορικές ρίζες του Ελληνισμού στο Βυζάντιο. Το Βυζάντιο πάλι ήταν ένα ελληνικό κράτος, ο λαός όμως δεν είχε εθνική συνείδηση³¹⁴. Η σύγχυση μεταξύ των όρων *φυλή* και *έθνος*, επιλυμένη στον Καρολίδη, δεν του επιτρέπει να καταλήξει οριστικά στη *νεωτερικότητα* του έθνους ούτε να προσδιορίσει με συνέπεια τις πολιτικές του προτεραιότητες³¹⁵.

7. Επίμετρο

Το πρόβλημα του έθνους και του εθνικισμού έχουμε τη γνώμη πως παραμένει ανοιχτό στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Το κεντρικό ερώτημα αν ο εθνικισμός αποτελεί απόρροια του έθνους ή αν αντίθετα το έθνος είναι παράγωγο του εθνικισμού απαντιέται διαφορετικά από τη μεταμοντέρνα κριτική και διαφορετικά από τον εθνοσυμβολισμό. Για να επιστρέψουμε όμως στα πρόσωπα του διαλόγου που μας απασχολεί, το ερώτημα μπορεί να τεθεί απλούστερα ως εξής: υπάρχουν κάποια αντικειμενικά χαρακτηριστικά που ενώνουν ένα σύνολο ανθρώπων σε εθνική κοινότητα; Ή αντίθετα είναι η διαμόρφωση των παραγωγικών δυνάμεων που επιτρέπει σε κάποια φάση της νεότερης ιστορίας τη συγκρότηση ενός έθνους και την ανάδειξη της εθνικής συνείδησης;

Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, τουλάχιστον στον ηπειρωτικό ευρωπαϊκό χώρο φαίνεται πως η πρώτη απάντηση όχι μόνο κυριαρχεί, αλλά καταλήγει να θεωρείται αυτονόητη. Οι επιμέρους μορφές που παίρνει η ιδέα του έθνους μπορεί να διαφέρουν, ωστόσο όλες ανάγουν την ύπαρξη του έθνους σε ένα απώτερο παρελθόν και το θεωρούν φυσικό στοιχείο της συγκρότησης των ανθρώπινων κοινωνιών.

Σοσιαλιστές και εθνικιστές παρατηρούν το 1907-1909 τις εθνογενέσεις που συμβαίνουν μπροστά στα μάτια τους. Εθνογένεση είναι ο κατά Καρολίδη μετασχηματισμός της φυλής σε έθνος και η πρόβλεψη ότι κάτι τέτοιο μπορεί να συμβεί με την αλβανική φυλή. Κοινή είναι η ανομολόγητη παραδοχή πως στη Μακεδονία υπάρχει ένας πληθυσμός με ρευστή ή αδιαμόρφωτη εθνική συνείδηση

³¹² Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*, σ. 40

³¹³ Γ. Σκληρός, *Σύγχρονα προβλήματα*, σ. 41

³¹⁴ Γ. Σκληρός, *Κοινωνικό Ζήτημα*, σ. 39

³¹⁵ Βλ. πώς αναπτύσσουν το θέμα η Μαρία Ρεπούση, *Τα Μαρασλειακά: 1925-1927*, Αθήνα 2012, σ. 36-41 και ο Γιάννης Κουμπουρλής, «Γ. Σκληρός: Η ταξική πάλη στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης», στις: *Δοκίμες*, τ. 5 (1997), σ. 187-215

που μπορεί να κερδηθεί ή να χαθεί για τον Ελληνισμό, επισήμως όμως δεν είναι πολιτικά συνετό να γίνει αυτό παραδεκτό. Λείπουν από όλες τις πλευρές του διαλόγου οι στέρεες θεωρητικές βάσεις για να απαντήσουν ικανοποιητικά στο ερώτημα αυτό και η αδυναμία είναι δική τους αλλά και της ευρωπαϊκής σύγχρονης τους σκέψης. Είναι ενδεικτικό πάντως ότι ο Σκληρός χρησιμοποιεί ένα μόνο τμήμα της μαρξιστικής προβληματικής για το έθνος, οι αιχμές του είναι ευκαιριακές και μάλλον συνθηματολογικές. Είναι επίσης εντυπωσιακή η έμμεση παραδοχή του Δραγούμη, ο οποίος αργά, το 1919, αρχίζει να αναζητεί μια σοβαρή θεωρητική θεμελίωση των ανησυχιών του.

Και οι δύο πλευρές πατούν πάνω σε κάποιες κοινές παραδοχές: Δέχονται ως τομή το πέρασμα από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο και στο τελευταίο ανιχνεύουν τη γέννηση του νέου Ελληνισμού. Για τους εθνικιστές ο λόγος είναι η αντίθεσή τους στον γλωσσικό αρχαϊσμό αλλά και στα δημοκρατικά ιδεώδη της αρχαίας Ελλάδας. Για τον Σκληρό είναι η εμπειρική διαπίστωση πως η νοοτροπία και το γενικότερο πνεύμα των νεοελλήνων απέχει πολύ από τους αρχαίους και συγγενεύει περισσότερο με τους Βυζαντινούς.

Η αντοχή των θεωριών της συνέχειας σε συνδυασμό με τις διεθνιστικές αντιλήψεις συνεχίζουν να εμφανίζονται στον λόγο εκπροσώπων της αριστεράς σε όλο το διάστημα μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Δ. Γληνός υιοθετεί το 1916 τις αντιλήψεις του Ρενάν και αντιπαραθέτει τη «συνείδηση της ενότητας» στην «αντικειμενική ιστορική συνέχεια» ενός λαού. Ταυτόχρονα διαπιστώνει ότι ενοποιητικά στοιχεία του έθνους είναι η βιολογική συνέχεια, παρά τις αναπόφευκτες επιμειξίες, η γλώσσα και τα κοινά στοιχεία πολιτισμού³¹⁶. Μετά την Κατοχή, στη *Ρωμοσύνη* του Γ. Ρίτσου ξαναβρίσκουμε τις αντιλήψεις του τρισχιλιετούς Ελληνισμού³¹⁷ συνδυασμένες με το πνεύμα της Αντίστασης.

Ο Anthony D. Smith³¹⁸ έχει διατυπώσει την άποψη ότι η κοινωνική τάξη έχει «περιορισμένη συναισθηματική έλξη και έλλειψη πολιτισμικού βάθους» και γι' αυτό δύσκολα δίνει ανθεκτική στον χρόνο συλλογική συνείδηση. Ευρύτερες συλλογικές ταυτότητες – κυρίως η εθνική – μπορούν να την υπερκεράσουν και αυτό ακριβώς έγινε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, π.χ. στη Γερμανία. Θα προσθέταμε σε αυτό το σημείο και τη δική μας παρατήρηση, ότι σε συνθήκες πολιτικής ηγεμονίας της

³¹⁶ Δ. Γληνός, *Έθνος και Γλώσσα*, Αθήνα 1922, σ. 6, 7 και 18

³¹⁷ «*Δω πέρα η κάθε πόρτα έχει πελεκημένο ένα όνομα κάπου από τρεις χιλιάδες τόσα χρόνια*»: Γ. Ρίτσος, *Ρωμοσύνη*, III

³¹⁸ Anthony D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα* (μετάφραση Εύας Πέππα), Αθήνα 2000, σ. 18-19

Αριστεράς είναι δυνατόν η εθνική συλλογική ταυτότητα να συγχωνευθεί με την ταξική και να τη χρωματίσει με τα αφηγήματά της. Η ρητορική έμφαση στην έννοια «λαός» σε τέτοιες περιστάσεις υπερκαλύπτει την αναφορά στην «τάξη»: ο ποιητικός λόγος της *Ρωμοσύνης* του Ρίτσου ενώνει, εμπνέει και διαπαιδαγωγεί, αντλεί «συναισθηματική έλξη» και «πολιτισμικό βάθος» από τους νεκρούς και το έδαφος³¹⁹.

Ας κλείσουμε το κεφάλαιο αυτό με μια απόπειρα σύνθεσης. Ένας από τους επιφανέστερους διανοούμενους της συντηρητικής παράταξης, ο Κ. Τσάτσος, φτάνει στην εποχή μας πια σε μια διατύπωση που αποδέχεται τη νεωτερικότητα του έθνους και ταυτόχρονα τη διαχρονικότητα της πορείας: «ο έλληνας έγινε εθνότητα αργά, όταν και άλλοι ευρωπαϊκοί λαοί. Στην αρχή το κυρίαρχο νόημα ήταν η πόλις, ύστερα ήταν ο ελληνιστικός κόσμος, πρώτα ως πολιτιστική ενότητα και ύστερα ως ελληνοχριστιανική πολιτικοθρησκευτική ενότητα. Μόνο μετά την Επανάσταση επεκράτησε γυμνό και απλό το νόημα του έθνους.»³²⁰

---

³¹⁹ *Κάτου άπ' τὸ χῶμα, μὲς στὰ σταυρωμένα χέρια τους
κρατᾶνε τῆς καμπάνας τὸ σκοινὶ - περμένουνε τὴν ὥρα, δὲν κοιμοῦνται,
περμένουν νὰ σημάνουν τὴν ἀνάσταση. Τοῦτο τὸ χῶμα
εἶναι δικό τους καὶ δικό μας - δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ μᾶς τὸ πάρει. (Ρίτσος, *Ρωμοσύνη*)*

³²⁰ Κ. Τσάτσος, *Αφορισμοί και Διαλογισμοί*, τ. 3, Αθήνα 2009, σ.169: Αναφέρεται στο Σπ. Κουτρούλης, «Η ιστορική συνέχεια του Ελληνικού έθνους στο έργο των Κ. Θ. Δημαρά, Νίκου Σβορώνου, Γιώργου Σεφέρη και Κωνσταντίνου Τσάτσου», στο: *Νέα Πολιτική*, τ. 18 (Ανοιξη 2016), http://koutroulis-spyros.blogspot.com/2016/11/blog-post_27.html, πρόσβαση: 4-7-2018

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

«... η λογική αδιαλλαξία, αυτή η ανυποχώρητη σκληρότητα που περικλείεται στον πυρήνα της έννοιας του όντος.»³²¹

Δύο άνθρωποι στις αρχές του 20ού αιώνα διεκδίκησαν το ψευδώνυμο «Σκληρός»: διασταύρωσαν τα ξίφη τους μέσα από τις στήλες του *Νουμά* στην Αθήνα, αναγορεύτηκαν από τους συγκαιρινούς τους σε άτυπους ηγέτες δύο ιδεολογικών ρευμάτων, αντίρροπων στις προτεραιότητές τους, που διεκδικούσαν όχι απλώς την αλήθεια, αλλά τη στράτευση σε αυτήν, και έτσι την ίδια την ανθρώπινη ψυχή³²²: ο Γεώργιος Κωνσταντινίδης ή Γεώργιος Σκληρός και ο Ίων Δραγούμης ή Ίδας (και κάποτε Ίδας ο Σκληρός). Οι ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης αποτελούσαν την εποχή εκείνη ένα θεματικό δίδυμο που διαπερνούσε τις αντίθετες ιδεολογικές προσεγγίσεις και αποτυπωνόταν στον θεωρητικό λόγο και την τέχνη, τις περισσότερες φορές η πρώτη ως ρητός ή υπονοούμενος νιτσεισμός. Ήταν αυτή η επίκληση της σκληρότητας, ακόμη τότε, μια θεωρητική δοκιμή, ίσως για κάποιους ένα φτιασίδιμα του σομπισμού τους³²³, για άλλους η αναγκαιότητα ενός αγώνα εθνικής ολοκλήρωσης και για άλλους η αναγνώριση των ιστορικών νόμων. Ακόμη και όταν μέσα στην πρώτη παγκόσμια ανθρωποσφαγή του 20^{ού} αιώνα ο Γεώργιος Σκληρός δικαιολογεί τον πόλεμο, δεν μας πείθει ότι αυτή η αποδοχή του είναι κάτι περισσότερο από μια επόπτευση ενός θεωρητικού τοπίου ή υποστήριξη μιας τρέχουσας (φιλοβενιζελικής) πολιτικής. Η πραγματική σκληρότητα, αυτή που δεν απαιτεί απλώς θυσίες αλλά προχωρεί σε μαζικές εξοντώσεις στο όνομα μιας ιδέας, ήρθε αργότερα.

Σοσιαλισμός και εθνικισμός αντιπάλεψαν στον στίβο του *Νουμά* με αμφίρροπο αποτέλεσμα. Οι σοσιαλιστές κέρδισαν τη μάχη στο στρατόπεδο του δημοτικισμού βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Το τίμημα ήταν η ρήξη στον *Νουμά* αρχικά και στον Εκπαιδευτικό Όμιλο το 1927. Ο δημοτικισμός εξακολούθησε

³²¹ Μωρίς Μπλανσό, “«Οι Υπνοβάτες: ο ύλιγγος της λογικής», στο: Χέρμαν Μπροχ, *Οι Υπνοβάτες. Ι. 1888, Πάσενοβ ή ο Ρομαντισμός* (μετάφραση Κώστας Κουντούρης), Αθήνα 1987, σ. 11

³²² Μ. Ζαβιτσιάνος, «Αθρώπινες αντίληψεις», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 12-7-1909, αρ.φ. 352, σ.4: «Ωστε σοσιαλιστές και νασιοναλιστές διαφωνούνε κυρίως για το αντικείμενο που είναι άξιο θυσίας και στο ζήτημα αυτό τα ιδανικά στέκουνε αντιμέτωπα»

³²³ Π. Βασιλικός, “Γιάννης Καμπύσης”, στο: Γιάννης Καμπύσης, *Διηγήματα*, Αθήνα 1989, σ. 64

να καταγγέλλεται από τις συντηρητικές φωνές επί δεκαετίες ως συνώνυμο του κομμουνισμού, ενώ οι αστοί εκφραστές του με αγωνία προσπαθούσαν να τονίσουν τη διακριτή παρουσία τους. Οι σοσιαλιστές όμως έχασαν τη συνολικότερη πολιτική μάχη, όταν η δίνη των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκοσμίου έθεσε σε δεύτερη μοίρα την κοινωνική σύγκρουση. Οι κυβερνήσεις Βενιζέλου πήραν νομοθετικές πρωτοβουλίες φιλεργατικού χαρακτήρα και συνάντησαν σε αυτές την αντίδραση των μεγαλοκεφαλαιούχων υποστηρικτών τους (βλ. το παράδειγμα του Εμπειρικού), ενώ ο Γιαννιός έγραφε κατά του «κρατικού σοσιαλισμού». Προσπάθησαν παράλληλα, χωρίς τελική επιτυχία, να χειραγωγήσουν τους σοσιαλιστές, ώστε να εκπροσωπήσουν τις ελληνικές θέσεις σε διεθνείς σοσιαλιστικές συναντήσεις. Η σοσιαλδημοκρατική τάση στην ελληνική πολιτική σκηνή δεν μπόρεσε τις επόμενες δεκαετίες να αποκτήσει μαζική επιρροή στο εργατικό κίνημα και περιορίστηκε σε μικρές κινήσεις που μέσα στην Κατοχή εντάχθηκαν στο ΕΑΜ και αργότερα στην ΕΔΑ.

Η δύναμη της εθνικής ιδέας να συγκροτεί συλλογική ταυτότητα υποτιμήθηκε ή εξορκίστηκε από τους θεωρητικούς του μαρξισμού. Στην πράξη τα κόμματα και κινήματα της Αριστεράς αποδέχτηκαν τα εθνικά αφηγήματα και προσάρμοσαν σε αυτά τα κοινωνικά αιτήματα. Στα μεταπολεμικά χρόνια οι ανταποικιακοί αγώνες ντύθηκαν εναλλάξ με τα χρώματα του εθνικισμού και του σοσιαλισμού και υποστηρίχτηκαν από τη δυτική Αριστερά ως τέτοιοι. Έχουμε τη γνώμη ότι η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας πάνω σε έναν κοινό «μύθο» «καταγωγής» και στην επίκληση ηρωικών παρελθόντων με θυσίες και νεκρούς όχι απλώς στάθηκε ακαταμάχητη, αλλά χρησίμευσε ως πρότυπο για τη συγκρότηση και άλλου είδους ταυτοτήτων. Η Αντίσταση ως «καταγωγικός μύθος» και ο ελληνικός εμφύλιος, για παράδειγμα, έδωσαν στα μετεμφυλιακά χρόνια μια ιδιαίτερη συλλογική ταυτότητα των ηττημένων κομμουνιστών που έχασαν την πατρίδα τους και βρήκαν μια καινούρια «πατρίδα» στο κόμμα με τα λάβαρα και τους νεκρούς τους. Στη μεταμοντέρνα πραγματικότητα του 21^{ου} αιώνα ακόμη και οι «οπαδικές» ποδοσφαιρικές ταυτότητες συγκροτούνται ως οιονεί εθνικές: σε διαδοχικές επισκέψεις στο Γ΄ Νεκροταφείο Αθηνών είδαμε τις σημαίες των μεγάλων ποδοσφαιρικών ομάδων του λεκανοπεδίου να κυματίζουν πάνω από τάφους νέων ανθρώπων.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Ι. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Άγρας Τέλλος, «Μάρκος Τσιριμώκος», στη: *Νέα Εστία*, τ. 27 (1940), σ. 119-121
- Bauer Otto, *The Question of Nationalities and Social Democracy* (πρόλογος Heinz Fischer, μετάφρ. Joseph O'Donnel), Minneapolis-London 2000
- Barrès M., *The soul of France: Visit to invaded districts*, Λονδίνο χ.χ.
- Βουτιερίδης Ηλίας, «Τα περιοδικά μας», στην εφ. *Ο Νουμάς*, 30-11-1903, αρ.φ. 72, σ. 4-5
- Γιαννιός Ν., «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου προς τον σοσιαλιστή Ν. Γιαννιό και τη γυναίκα του Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού», στη: *Νέα Εστία*, τ. 62 (1957) και 63 (1958)
- Γληνός Δημήτρης, Ηλιού Φίλιππος (επιμ.), *Άπαντα*, Αθήνα 1983
- Γληνός Δημήτρης, *Έθνος και Γλώσσα*, Αθήνα 1922
- Γραμματιστής, «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και ο κ. Τριανταφυλλίδης», στα: *Γράμματα*, τ. 5 (1919), σ. 157-158
- Δελμούζος Αλέξανδρος, «Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση», στο: *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 7 (1917-1919), σ. 1-20
- [Δραγούμης Ίων=] Ίδας, *Σαμοθράκη*, Αθήνα 1909*
- [Δραγούμης Ίων=] Ίδας, *Ελληνικός Πολιτισμός*, Αλεξάνδρεια 1913*
- Δραγούμης Ίων, *Όσοι ζωντανοί*, Αθήνα 1926*
- Δραγούμης Ίων (Ίδας), *Εκλογή από το έργο του* (εισαγ. σχόλια: Φωτ. Τζωρτζάκη), Αθήνα 1953
- Ε[φταλιώτης] Αργ., «Αραβικό γλωσσικό ζήτημα», στο: *Ο Νουμάς*, ΙΑ' (1913), σ. 5-9
- Ζαχαριάδης Δημήτρης, «Π. Βλαστού: Κριτικά ταξείδια», στα: *Γράμματα*, τ. 3 (1913), σ. 293
- Fichte J.G., *Addresses to the German Nation* (εκδ. Gr. Moore), Cambridge 2009
- Καμπύσης Γιάννης, *Διηγήματα*, Αθήνα 1989
- Kautsky Karl, "Die moderne Nationalität", στο: *Die Neue Zeit*, τ. 5 (1887), σ. 392 – 405
- Kautsky Karl, "Franz Mehring", στο: *Die Neue Zeit*, τ. 22 (1903-1904), σ. 97-108
- Καρολίδης Παύλος, «Τι είναι η καθαρεύουσα και ποια η δημοτική», στο: *Εμπρός*, 8-11-1903, αρ.φ. 2530, σ. 1-2
- Καρολίδης Παύλος, «Τί έθνος και τί φυλή», στο: *Παράρτημα της εφημερίδας Αθήναι*, Νοέμβριος 1907, σ. 17-24
- Κορδάτος Ι. Κ., *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924*
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Αθήνα 1973*
- Κορδάτος Γ., *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, Αθήνα 1974
- Leibniz Gottfried W., *Opera Omnia*, Γενεύη 1768
- Λορεντζάτος Παναγής, «Τι είναι η καθαρεύουσα», στη: *Νέα Εστία*, τ. 27 (1940), σ. 78-82
- Marx K., Engels Fr., *Η Ελλάδα η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα* (εισαγωγή-μετάφραση-υπομνηματισμός: Π. Κονδύλης), Αθήνα 1985
- Mill John-Stuart, *Auguste Comte and Positivism*, χ.τ. 2005 (e-book διαθέσιμο στο <http://manybooks.net/titles/millj1683316833-8.html> - πρόσβαση στις 13-8-2018)
- Νούτσος Παναγιώτης (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Β1 και Β2, Αθήνα 1994
- Ξ[ενόπουλος], «Ο λογοτεχνικός δημοτικισμός», στη: *Νέα Εστία*, τ. 1 (1927), σ. 177-178
- Παλαμάς Κ., «Θάνατος καλλιτέχνου», στην εφημ. *Εμπρός*, 30-10-1923, αρ.φ. 9700, σ. 1

- Π[ολίτης]Φ[ώτος], «Ένας νεκρός», στην εφ. *Πολιτεία (Αθηνών)*, 9-1-1920, αρ.φ. 154, σ. 3
- Ρ., «Τα βιβλία», στη: *Νέα Εστία*, τ. 1 (1927), σ. 378-380
- Ρίτσος Γιάννης, «Ρωμοσύνη», στα: *Ποιήματα 1930-1960*, Αθήνα 1961, τ. 2
- Σκληρός Γεώργιος, *Το Κοινωνικό μας Ζήτημα* (εισαγ. Ν[ίκος] Γ[ιαννιός]), Αθήνα 1922*
- Σκληρός Γ., *Η φιλοσοφία του πολέμου και της ειρήνης*, Αλεξάνδρεια 1923*
- Σκληρός Γ., *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια 1919*
- Σκληρός Γ., «Εισαγωγή εις το Κοινωνικό μας ζήτημα», στη: *Νέα Ζωή*, τ. 9 (1914), σ. 343-358
- Γ. Σκληρός, «Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας», στα: *Γράμματα*, τ. 3 (1913), σ. 289-291
- Σκληρός Γ., «Ο Πλεχάνωφ και η εποχή του», στα: *Γράμματα*, τ. 5 (1919), σ. 69-78
- Σκληρός Γ., Αντωνόπουλος Θανάσης (εισαγ. επιμ.), *Κριτικές σελίδες*, τ. Α', Αθήνα 1971
- Σκληρός Γ., Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Έργα*, Αθήνα 1976
- The Social Democratic Workers' Party, *Eisenach Program* (1869): https://archive.org/stream/EisenachProgram/725_socDemWorkersParty_230_djvu.txt, πρόσβαση 1/2/2018
- Stalin Joseph, *Marxism and the National Question*, (Βιέννη 1913): <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1913/03a.htm>, πρόσβαση 21-5-2018)
- Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα, «Ανέκδοτες Επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ. Ν. Πολίτη: Από τις «παλιές καλές μέρες της Ιένας» στην «ανίερων πραγματικότητα» της βιοπάλης στην Αίγυπτο», στο: *Μνήμων*, τ. 7 (1979), σ. 18-45
- Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα 2000
- [Ταγκόπουλος Δ. Π. =] Ο Νουμάς, «Ζήτω η Μοναρχία», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 26-1-1903, αρ.φ. 8, σ. 1
- [Ταγκόπουλος Δ. Π. =] Ο Νουμάς, «Αυλή ασκούπιστη κι ασφουγγάριστη», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 30-1-1903, αρ.φ. 9, σ. 1
- Ταγκόπουλος Δ. Π., «Τ' αποκαλυπτήρια των Καρνάβαλων», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 1-2-1904, αρ.φ. 81, σ. 1-2
- Τ[αγκόπουλος] Δ. Π., «Νέα βιβλία», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 23-1-1905, αρ.φ. 132, σ. 9-10
- Τριανταφυλλίδης Μ., «Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας», στο: *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 5 (1915), σ. 11-46
- [Τσιριμώκος Μ.=] Ραμάς Στ., «Οι μαλλιαροί», στην εφ. *Ο Νουμάς*, 7-3-1904, αρ.φ. 86, σ.1
- [Τσιριμώκος Μ.=] Ραμάς Στέφανος, *Τα παλιά και τα καινούργια*, Αθήνα 1905*
- [Τσιριμώκος Μ.], «Εισαγωγή από το νέο έργο του Στέφανου Ραμά», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 11-11-1907, αρ.φ. 269, σ.5
- Τσιριμώκος Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», στη: *Νέα Εστία*, τ. 1 (1927), σ. 401-410
- Χατζιδάκις Γεώργιος Ν., *Σύντομος Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 1915
- Χατζόπουλος Κωσταντίνος, Ανεμούδη-Αρζόγλου Κρίστα (εισαγ. επιμ.), *Κριτικά κείμενα*, Αθήνα 1996
- Χατζόπουλος Κ., «Μια κρίση για τον πόλεμο», στα *Γράμματα*, τ. 2 (1913-1914) , σ. 499-500
- Χατζόπουλος Κ., *Υπεράνθρωπος*, Αθήνα 1915*
- Χατζόπουλος Κ., Βελουδής Γ. (εισαγ. επιμ.), *Ο πύργος του ακροποτάμου*, Αθήνα 2005
- Χρηστουλάκης Χρ., «Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας: Τι ζητά η φιλοσοφία για τον εαυτό της, και τι πρέπει να ζητούμε απ' αυτή», στα: *Γράμματα*, τ. 3 (1915), σ. 81
- Ψυχάρης, «Η μετάφραση της Ορέστειας», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 30-11-1903, αρ.φ. 72, σ. 1-2
- Ψυχάρης, «Ένωση θα πει δύναμη», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 23-1-1905, αρ.φ. 132, σ. 1-6
- Ψυχάρης Γ., *Το ταξίδι μου*, Αθήνα 1905*

- «Φαινόμενα και πράγματα», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 23-11-1903, αρ.φ. 71, σ. 5
- «Φαινόμενα και πράγματα», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 15-2-1904, αρ.φ. 83, σ. 5
- «Δήλωση», στην εφημ. *Ο Νουμάς*, 30-1-1905, αρ.φ. 133, σ. 10
- «Ο κ. Φαρδούλης εις το Πλημμελειοδικεῖον», στην εφημ. *Αθήναι*, 28-10-1906, αρ.φ. 1459, σ. 2

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

- MLP PhotoBlog, «Η ζυθοποιία των Αφών Κλωναρίδη και η βίλα της οδού Πατησίων», <http://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2014/09/Klwnaridh.html> (8-9-2014), πρόσβαση: 2-6-2018
- Σαραντάκος Γ., «Σαρκασμοί», http://www.sarantakos.com/kibwtos/elgr/tsirimwkos_sarkasmoi.html, πρόσβαση: 1-9-2018

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

- Ψηφιακό αρχείο του περιοδικού *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας: <http://kosmopolis.lis.upatras.gr/index.php/grammata>
- Ψηφιακό αρχείο του περιοδικού *Νέα Ζωή* της Αλεξάνδρειας: http://kosmopolis.lis.upatras.gr/index.php/nea_zoi
- Ψηφιακό αρχείο του *Νουμά*: <http://kosmopolis.lis.upatras.gr/index.php/noumas/index>
- Ψηφιακό αρχείο του περιοδικού *Die Neue Zeit*: <http://library.fes.de/nz/nz-zeit.html>
- Ψηφιακή βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (εφημερίδες και περιοδικά): <https://library.parliament.gr/Ψηφιακή-Βιβλιοθήκη/Εφημερίδες-και-Περιοδικά>
- Ψηφιακή βιβλιοθήκη «ΛΗΚΥΘΟΣ» (Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου): <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22286>

* Ψηφιοποιημένα βιβλία στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «Ανέμη»: <https://anemi.lib.uoc.gr/>

Στο «ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ» έχουν καταγραφεί τα κυριότερα άρθρα του *Νουμά* που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τον εξεταζόμενο διάλογο.

B. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(ΕΑΔΔ: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών)

- Abizadeh Arash, «Was Fichte an ethnic nationalist? On cultural nationalism and its double», στο: *History of Political Thought*, τ. 26, αρ. 2 (Καλοκαίρι 2005), σ. 334-359
- Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, «Ο πραγματισμός και η κατασκευή της κοινωνικής πράξης. Μια κριτική προσέγγιση», στα: *Αξιολογικά*, 15 (Μάιος 2006), σ. 181-199
- Αλεξιάδης Μηνάς, «Παύλος Γνευτός: Ένας πρωτοπόρος της μελέτης του ροδιακού δημοτικού τραγουδιού», στο: *Δωδώνη, Τεύχος Πρώτο, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, τ. 20 (1991), σ. 265-282
- Άντερσον Μπένετικτ, *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα 1997

- Αξελός Λουκάς, *Γ. Σκληρός: σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα 1976
- Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 1983
- Βανδώρας Σωτήρης, *Εισαγωγή στις πολιτικές ιδεολογίες*, Αθήνα 2015 (ηλεκτρονικό βιβλίο, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/4733>, πρόσβαση: 10/6/2018)
- Βαρουζάκης Γ., «“Φαντασιακές κοινότητες” και Μεγάλη Ιδέα: Μια συμβολή του Ν.Γ. Πολίτη», στο: *Μνήμων*, τ. 13 (1991), σ. 197-214
- Blue Gr., «Gobineau on China: Race Theory, the "Yellow Peril," and the Critique of Modernity», στο: *Journal of World History*, τ. 10, αρ. 1 (Ανοιξη 1999), σ. 93-139 (<https://www.jstor.org/stable/20078751>, πρόσβαση: 14-7-2018)
- Budil Ivo, «Arthur Gobineau and Greece: A View of a Man of Letters and Diplomat», στο: *Prague Papers on the History of International Relations (Editors-in-chief: Aleš Skřivan Sr., Arnold Supran)*, Πράγα 1998, σ. 131-154
- Βουτουρής Παντελής, *Ιδέες της σκληρότητας και της καλοσύνης: Εθνικισμός, σοσιαλισμός, ρατσισμός (1897-1922)*, Αθήνα 2017
- Βώκος Γερ., «Ο Χέγκελ και το κράτος», *Το Βήμα*, 17-5-2008 (<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=99359>, πρόσβαση στις 12-5-2018)
- Γουνελάς Χαράλαμπος-Δημήτρης, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στη νεοελληνική λογοτεχνία: 1897-1912*, Αθήνα 1984
- Davis Horace B., *Nationalism & Socialism: Marxist and Labor Theories of Nationalism to 1917*, New York and London 1967, 2009
- Δημαράς Κων/νος, «Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας», στην: *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, τ. 14, Αθήνα 1977, σ. 398-409
- Ferguson S., «Diglossia», στο: *Word*, τ. 15, τχ. 2 (1959), σ. 325-340 (<https://doi.org/10.1080/00437956.1959.11659702>, πρόσβαση: 12-6-2018)
- Fischer Wolfram, «Der Wandel des sozialen Frage in den fortgeschrittenen Industriegesellschaften», στο: *Grundtexte zur Sozialen Marktwirtschaft, Band 2: Das Soziale in der Sozialen Marktwirtschaft (Επιμ. Horst Fr. Wünsche)*, Στουτγάρδη – Νέα Υόρκη 1988, σ. 103-130.
- Gellner Ernest, *Εθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα 1992
- Grebing Helga, *Η ιστορία του γερμανικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1982
- Guérard Albert, “Maurice Barrès and the Doctrine of Nationalism”, στο: *Texas Review*, τ. 1, αρ. 4 (Απρ. 1916), σ. 280 (<https://www.jstor.org/stable/43465715>, πρόσβαση στις 12-7-2018)
- Guérard Albert, “Herder's Spiritual Heritage: Nationalism, Romanticism, Democracy”, στο: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, τ. 174 (Ιούλιος 1934), σ. 1-8
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. 2, Αθήνα 2006
- Herod Charles, *The Nation in the History of Marxian Thought: The Concept of Nations with History and Nations without History*, Χάγη 1976
- ΕΑΔΔ: Καλογιάννης Γεώργιος Χ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931): Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Αθήνα 1985
- Καρασαρίνης Μάρκος, «Ο Barrès κι εγώ και άλλοι μερικοί: Η επιλεκτική ενσωμάτωση ιδεών του ευρωπαϊκού συντηρητισμού στην ελληνική πολιτική σκέψη, 1890-1922», στα: *Τετράδια Εργασίας*, τ. 35 (2014), σ. 75-86
- Καραφύλλης Γρηγόρης, *Το πρόβλημα των ιστορικών παραγόντων στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη κατά την περίοδο 1885-1919 (διδασκαρική διατριβή)*, Ιωάννινα 1989

- Καρδάσης Βασίλης, «Κοινωνία και οικονομία στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα 2006, τ. 14, σ. 240-301
- Kedourie Elie, *Ο εθνικισμός*, Αθήνα 2017
- Kohn Hans, *The idea of nationalism: A Study of Its Origins and Background*, Νέα Υόρκη 1946
- Κόκκινος Γ., «Οι ιδεολογικές συντεταγμένες του ελληνικού αντικοινοβουλευτισμού», στα: *Τετράδια Εργασίας*, 35 (2014) : *Διακυμάνσεις του νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού από τον 19ο στον 20ό αιώνα* (Εισαγ. επιμ. Π. Κιτρομηλίδης, Μ. Χατζόπουλος), σ. 47-74
- Κουμπουρλής Γιάννης, «Γ. Σκληρός: Η ταξική πάλη στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης», στις: *Δοκιμές*, τ. 5 (1997), σ. 187-215
- Κουτρούλης Σπύρος, «Η ιστορική συνέχεια του Ελληνικού έθνους στο έργο των Κ. Θ. Δημαρά, Νίκου Σβορώνου, Γιώργου Σεφέρη και Κωνσταντίνου Τσάτσου», στο: *Νέα Πολιτική*, τ. 18 (Ανοιξη 2016)
- Κριαράς Ε., *Ψυχάρης*, Θεσσαλονίκη 1959
- Λάζαρης Βασίλης, *Οι ρίζες του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος*, Αθήνα 1996
- Leduc Browne Paul, «The social question and the democratic revolution», στο: *The Social Question and the Democratic Revolution: Marx and the Legacy of 1848* (Επιμ. Douglas Moggach, Paul Leduc Browne), Οττάβα 2000
- Λέκκας Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992
- Λιάκος Αντώνης, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Αθήνα 2005
- Löwith Karl, *Από τον Hegel στον Nietzsche*, Αθήνα 1987
- Mackridge Peter, «Λογοτεχνία και γλωσσικό ζήτημα, 1900-1967», στο: *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα* (Επιμ. Αγγέλα Καστρινάκη κ.ά.), Ηράκλειο 2012, σ. 1-18
- Μάξης Γιάννης Α., *Των Δραγούμης: Ο ασυμβίβαστος*, Αθήνα 2016
- Ματάλας Παρασκευάς, «Ο εθνικισμός και η φυλή: Των Δραγούμης και Πέτρος Βλαστός», ομιλία στο: *Συμπόσιο «Προσλήψεις και χρήσεις των φυλετικών θεωριών στην Ελλάδα, 19ος-20ος αιώνας»*, 18-1-2014 (<http://www.blod.gr/lectures/pages/viewlecture.aspx?lectureid=1205#>, πρόσβαση: 2-9-2018)
- Ματάλας Παρασκευάς, «Μα ποιος είναι ο Ήρωας;», στην: *Εφημερίδα των Συντακτών*, 6 και 7-10-2018, αρ.φ. 1734, σ. 35-36 και 69-70
- Mavrogordatos George Th., *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley-Los Angeles-London 1983
- Mazower Mark, «The Messiah and the Bourgeoisie: Venizelos and Politics in Greece, 1909-1912», στο: *The Historical Journal*, τ. 35, αρ. 4 (Δεκ. 1992), σ. 885-904
- Miles David H., *Hofmannsthal's Novel «Andreas»: Memory and Self*, Πρίνστον 1972
- Moggach Douglas, Paul Leduc Browne (επιμ.), *The Social Question and the Democratic Revolution: Marx and the Legacy of 1848*, Ottawa 2000
- Μοσκόφ Κωστής, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα: ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Αθήνα 1978
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος (επιμ.), *Το γλωσσικό ζήτημα: Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα 2011
- Μπλανσό Μωρίς, «Οι Υπνοβάτες: ο ίλιγγος της λογικής», στο: Χ. Μπροχ, *Οι Υπνοβάτες. Ι. 1888, Πάσενοβ ή ο Ρομαντισμός* (μετάφραση Κώστας Κουντούρης), Αθήνα 1987
- Μπογιατζής Βασίλης, «Οι πολιτικές ιδέες στο Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών», στο: *Τετράδια Εργασίας*, τ. 35 (2014): *Διακυμάνσεις του νεοελληνικού*

- πολιτικού στοχασμού από τον 19ο στον 20ό αιώνα (Εισαγ. επιμ. Π. Κιτρομηλίδης, Μ. Χατζόπουλος), σ. 97-126
- ΕΑΔΔ: Μπουμπούς Γ., *Η ελληνική κοινωνία στην πρόωμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός – Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, Αθήνα 1996
  - Νούτσος Παναγιώτης, *Νίκος Γιαννιός*, Αθήνα 1997
  - Παπαχρίστου Α. Κ., «Στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιστορικής σχολής του δικαίου», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Β' και Γ' τετράμηνο 1977 (<https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/6847/6567.pdf>, πρόσβαση στις 12-6-2018)
  - Πετριτάκης Σπύρος, «Η υποδοχή των συμβολιστικών τάσεων στον κύκλο της Κέρκυρας: Η περίπτωση της συνεργασίας του Κ. Θεοτόκη με τον Μάρκο Ζαβιτζιάνο», στα *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, "Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και «Η Συντροφιά των Εννιά»*», Αθήνα 2016, σ. 101-129
  - Πολίτης Αλέξης, «Λογοτεχνία και διάνοηση. 1880: Μια καινούρια γενιά στο προσκήνιο», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ.5, σ. 231-246
  - Πουλαντζάς Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα 1984
  - Ρεπούση Μαρία, *Τα Μαρασλειακά: 1925-1927*, Αθήνα 2012
  - Ρήγγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988
  - Σαχίνης Απόστολος, «Η αφηγηματική πεζογραφία του Γιάννη Βλαχογιάννη», στο: *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 11 (1969), σ. 19-73
  - Smith Anthony D., *Εθνική Ταυτότητα* (μετάφραση Εύας Πέππα), Αθήνα 2000
  - Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα 2008
  - Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1999
  - Sternhell Zeev, *Ο Αντι-διαφωτισμός από τον 18^ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, Αθήνα 2009
  - Stolleis Michael, *Origins of the German Welfare State: Social Policy in Germany to 1945*, Βερολίνο – Χαϊδελβέργη 2013
  - Taylor Charles, *Hegel*, ΗΠΑ 1977
  - Τέζας Χρίστος Α., *Γεώργιος Σκληρός (Κωνσταντινίδης): Συμβολή στην ερμηνεία της πρόωμης σκέψης του*, Θεσσαλονίκη 2012
  - Τενεκετζής Αλέξανδρος Ν., «Η εικονογράφηση της Κερκυραϊκής Ανθολογίας: η πρόσληψη των νεωτερικών τάσεων από τη «Συντροφιά των Εννιά»», στα πρακτικά επιστημονικής ημερίδας: *Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και «Η Συντροφιά των Εννιά»*, Αθήνα 2016, σ. 30-49
  - Φίλιας Β. Ι., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Αθήνα 1985
  - Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2004
  - Φωτιάδου Α., *Των Δραγούμης: Οι απόψεις του για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό*, Θεσσαλονίκη 1986
  - Χάρης Π., «Εισαγωγή», στο: Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Φθινόπωρο*, Αθήνα 1990
  - Χουρμούζη Ελένη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 14, σ. 160-179
  - Χρήστου Θανάσης, «Το εκπαιδευτικό σύστημα: 1881-1910. Αιτήματα, μεταρρυθμίσεις και ελλείμματα», στην: *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα 2006, τ. 14, σ. 466-519

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΗΓΩΝ: ΤΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΝΟΥΜΑ

Α.Φ.	Ημερ.	Σοσιαλιστές-Εθνικιστές	Σχετικά θέματα
257	19-8-07	Α. Ντέλος, «Στους δημοτικιστάς»	
258	26-8-07	Παραγραφάκια (απάντηση στον Δελμούζο)*	
261	16-9-07	Α. Ντέλος, «Για το ζήτημα»	
263	30-9-07	Στ. Ραμάς, «Οι δημοτικιστάι και το Κοινωνικόν μας Ζήτημα»	
266	21-10-07	Μ.Ζαβιτσιάνος, «Στους αριστοκράτες»	
267	28-10-07	Π. Βασιλικός, «Το κοινωνικό μας ζήτημα»	
268	4-11-07	Γ. Σκληρός, «Στους δημοτικιστάς»	
269	11-11-07	Έρμονας, «Κριτικές αναποδιές»	
270			
271	25-11-07	Ίδας, «Το έθνος, οι τάξεις και ο ένας»	
272	2-12-07		Η. Βουτιερίδης, «Καλοσύνη και αγάπη»
273	9-12-07	Στ. Ραμάς, «Στους σοσιαλδημοκράτες»	
274	16-12-07		Ίδας, «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα»
275	23-12-07		Ίδας, «Ο ευγενικότερα πολιτισμένος λαός»
276	30-12-07		Βασιλικός, «Πάντα προς τα πίσω»
278	13-1-08	Ν. Γιαννιός, «Ο Νουμάς σ' ένα χρόνο»	Βασιλικός, «Για ένα κοινό και για ένα δράμα»
279	20-1-08	Έρμονας, «Η φυλή»	
280	27-1-08	Γ. Σκληρός, «Διαλεκτικός υλισμός»	
281	3-2-08	Γ. Χατζής, «Προσοχή» Π. Βασιλικός, «Στους σοσιαλιστοφάγους»	
282	10-2-08	«Στους σοσιαλιστοφάγους» (ολοκλ.)	
283	17-2-08		Δούλος Δουλεύτης, «Εγωισμός ή αγάπη»
284	24-2-08	Στ. Ραμάς, «Στις κόκκινες φυλλάδες τα σκούρα κιτάπια»	Βασιλικός, «Για ένα άλλο δράμα και μια κοινωνία»
285	2-3-08	Δ. Ταγκόπουλος, Στον <i>Εργάτη</i> του Βόλου *	
287	16-3-08	Μ. Ζαβιτσιάνος, «Στους μπερλιόστες» Αλ. Μαρπουτζόγλου, «Μήτε φυλλάδες, μήτε κιτάπια»	
288	23-3-08	Π. Βλαστός, «Πραγματισμός»	
289	30-3-08	Π. Βασιλικός, «Στην ουσία»	
291	13-4-08	Γ. Σκληρός, «Το κοινωνικό μας ζήτημα: Οι σοσιαλιστάδες στους νασιοναλιστές»	Βασιλικός, «Μια εξήγηση στο Μάρθα ...»
292	20-4-08		
293	27-4-08		
295	11-5-08	Ίδας, «Κοινωνισμός και κοινωνιολογία»	
...			
303	6-7-08	Σ. Σκίπης, «Φιλολογία και ζωή»	
308	7-9-08	Για την εφημερίδα <i>Εργάτης</i> της Σμύρνης *	Π. Νιρβάνας, «Λίγα λόγια ακόμα»
...			
311	28-9-08	Α. Πουλημένος, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός»	
314	19-10-08	Για τους Κοινωνιολόγους *	
317	9-11-08	Α. Πουλημένος, «Το κοινωνικό ζήτημα»	
319	23-11-08	Αναφορά του <i>Vorwärts</i> στον <i>Νουμά*</i>	Γ. Παπανικολάου, «Για τον εγωισμό και τους εγωιστάς»
320	30-11-08		
321	7-12-08		
322	14-12-08		

		στην Ελλάδα»	
326	11-1-09	Φ. Πολίτης, «Και πάλι το κοινωνικό ζήτημα»	
328	25-1-09	Α. Πουλημένος, «Τι είναι κοινωνισμός»	
330	8-2-09	Α. Πουλημένος, «Κοινωνιστικές πιθανότητες στην Ελλάδα»	
331	15-2-09		Η.Εσπερινός, «Εγωισμός και αγάπη»
336	22-3-1909		Π. Βασιλικός, «Η ψυχολογία του συμβολισμού»
339	12-4-09	Π. Βασιλικός, «Σοσιαλισμός και γλώσσα»	
340	17-4-09	Στ. Ραμάς, «Σοσιαλισμός και γλώσσα»	Π. Βασιλικός, «Σοσιαλισμός και τέχνη»
341	24-4-09		
342	3-5-09	Α. Πουλημένος, «Η Ελλάς και ο κοινωνισμός»	
343	10-5-09	Στ. Ραμάς, «Τέλος χωρίς συνέχεια»	
344			
345	24-5-09	Για το Πανεργατικό Συνέδριο Βόλου *	Φ. Πολίτης, «Εγωισμός»
346	31-5-09		
347	7-6-09		
348			
349	21-6-09	Π. Βασιλικός, «Τα παλιά της σχωρεμένης»	
350	28-6-09	Π. Βασιλικός, «Συνέχεια δίχως τέλος»	
351	5-7-09	«Συνέχεια δίχως τέλος» (ολοκλήρωση) Α. Πουλημένος, Ένα γράμμα	
352	12-7-09	Μ. Ζαβιτσιάνος, «Ανθρώπινες αντίληψεις»	
...			
361	11-10-09		Ίδας, «Στρατός και άλλα»
360, 362 -364	4-10 έως 1-11-1909		Γ. Σκληρός, «Το ζήτημα της Ανατολής»
	**		
459 460	11-12 και 18-12- 1911		Ίδας, «Η θέση της Τουρκίας»
497	29-12- 1912		Βρούτος (Ι. Δραγούμης), «Τιμή κι ανάθεμα»
666	11-1-1920		Ι. Σαμνόπουλος, «Ο Σκληρός στα τελευταία του»
672	22-2-1920		Κ. Παρορίτης, «Ο Σκληρός κ η γλώσσα»
697	15-8-1920		Νεκρολογίες για τον Ι. Δραγούμη
786	Οκτ. 1929	«Ανέκδοτα γράμματα του Χατζόπουλου προς τον Ταγκόπουλο»	

* Σημειώματα του εκδότη

** Από το τεύχος 399, 11-7-1910 κ.ε. ο Νουμάς παίρνει τη μορφή περιοδικού με ενιαία σελιδαρίθμηση ανά έτος.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία αυτή αποπειράται να εξετάσει τις ιδέες που αναπτύχθηκαν στις αρχές του 20ού από τον Γ. Σκληρό και τον διάλογο που αναπτύχθηκε μεταξύ σοσιαλιστών και εθνικιστών μέσα από τις στήλες της εφημερίδας *Ο Νουμάς*. Αφορμή υπήρξε η πρόσκληση του Σκληρού προς τους δημοτικιστές να απευθύνουν το γλωσσικό τους κήρυγμα στις λαϊκές μάζες και να γίνουν πρωτοπόροι του ταξικού αγώνα που θα δώσει πνοή σε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Οι εθνικιστές αντέκρουσαν αυτήν την πρόταση με την επίκληση της εθνικής ενότητας και προσπάθησαν να υπονομεύσουν την επιστημονικότητα της μαρξιστικής ανάλυσης επικαλούμενοι θετικιστικές ή ιδεαλιστικές και αγνωστικιστικές απόψεις. Ο διάλογος έληξε μετά από δύο σχεδόν χρόνια με τις εξελίξεις του κινήματος στου Γουδή, η διάσταση όμως μεταξύ των πρωταγωνιστών μεταφέρθηκε στις προτεραιότητες της εξωτερικής πολιτικής.

Γύρω από το ζήτημα της γλώσσας διαμορφώνονται δύο τάσεις ως προς την ερμηνεία της ελληνικής διγλωσσίας. Η μία εστιάζει στην αντιπαλότητα δύο πνευματικών παραδόσεων, η άλλη ερμηνεύει τις γλωσσικές τάσεις με ταξικούς όρους. Παράλληλα διαφαίνονται τα σπέρματα μιας τρίτης οπτικής που εξετάζει τη διγλωσσία μέσα σε ένα ευρύτερο ιστορικό και διαγλωσσικό πλαίσιο. Στην εργασία μας προσπαθούμε να συσχετίσουμε αυτές τις πρώτες προσεγγίσεις με μεταγενέστερες επιστημονικές προσπάθειες και να προτείνουμε ένα πλαίσιο ερμηνείας.

Ένα υποκείμενο ζήτημα είναι η προσέγγιση της έννοιας του έθνους, κυρίως η αντίθεση μεταξύ της κυρίαρχης αφήγησης περί συνέχειας του ελληνικού έθνους και της μαρξιστικής αντιμετώπισής του ως ιστορικού προϊόντος της νεότερης Ευρώπης. Παρά το ρηξικέλευθο κάποιων διατυπώσεων του Σκληρού για το έθνος, ωστόσο, διαπιστώνουμε την αντοχή των απόψεων της συνέχειας στη σκέψη του και την υπόρρητη ένταξη των εργατικών αγώνων στις εθνικές προοπτικές, που αποτελούν γι' αυτόν προτεραιότητα. Η αδυναμία των πνευματικών δυνάμεων της Αριστεράς να διατυπώσουν έναν συγκροτημένο ανταγωνιστικό λόγο περί έθνους οδήγησε στην υιοθέτηση διατυπώσεων του ρομαντισμού και την προσπάθεια συγχώνευσης της ταξικής και εθνικής ταυτότητας.